

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՅՈՒ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

«ԱՆԱՏԻՏ»
ՆԱՆԴԵՍԸ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1 9 9 9

ՅՈՒ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

«ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՍԸ

ԳՏՀ 002»2
ԳՄԻ 76.1
Ա 791

*Նվիրում են պատիս և տատիս՝
Վեցի Հնայակ և արաչկերպիկի Մայրապրիտ
Հակոբյանների եկամտակին*

Ավետիսյան Յո. Ա.

Ա 791 «Անահիտ» հանդես.-Էր., Երևանի համար. կրտ., 1999,
228 էջ:

Գրքան ներկայություն է Արշակ Շարանյանի խորհրդած «Անահիտ»-
ազգային, գրական և գեղարվեստական համերկի ստաշին շրջանի (1898-
1911) գործունեությունը: Շարանյանը է համերկի կրտարանորոշյան
պատմությունը, բնութագրվում են տխրարանական համերկյաները, բնու-
թյամբ է նրա տեղն ու դերը հայ կրտարանական մայրի, ստրկային գրական-
ության զարգացման և պրոգրեսիան մամուլի պատմության մեջ:

Ա 4502010000
704/02/-99 - 99

ԳՄԻ 76.1

ISBN 5 - 8084 - 0166 - 6

© Յո. Ա. Ավետիսյան, 1999

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԵՐԿՐԻ ԽՈՍՔ	5
I. «ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՆԱԽԱԳԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ԵՎ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄԸ	7
1.1 Ա. Չոպանյան (կտակի և տակնագրածության ուրվագիծ)	7
1.2 «Մաղիկը» Ա. Չոպանյանի խմբագրությունը	29
1.3 «Անահիտ» հանդեսի կրտարանկարության պատմությունը և ծրագիրը	41
II. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱՎԱՆ ԿՅՈՒՄԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ	
ՀԱՆԴԵՍԻ ԷԶԵՐՈՒՄ	63
2.1 Թուրքական իշխանությունների հակահայկական քաղաքականության քննադատությունը	63
2.2 Հայ-երկառուրդական առևտրյունները	66
2.3 Ազգային ազատագրության ուղիների հարցը, ար- տաքին միջամտության անհրաժեշտությունը	71
III. ԳՐԱՎԱՆ-ԳԵՎԱՐՎԵՍԱՎԱՆ ԸՆԹԱՅՔԸ ԵՎ	
«ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՍԸ	74
3.1 Հոգևոր-գրական սրնդորտոր և «Անահիտ» գրական ծրագիրը	74
3.2 Ազգային ակադերնը և դասական ազանդները	81
3.3 Համաշխարհային գրականության վարձը	99

3.4 Ժամանակի հայ գրականության վերածական բնույթը և գրական ուղիների հարցը	119
3.5 Ազգային արվեստի ուղիներում	139

IV. ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ

ԵՎ «ԱՆԱՀԻՏԸ»	151
4.1 «Անահիտը» լեզվի և ոճի մասին	155
4.2 «Անահիտի» հրատարակատարյան լեզուն և ոճը	161

V. «ԱՆԱՀԻՏԻ» ԸՆԹԵՐՅՈՂ ԱՍԱՐԱՆԸ

5.1 Ասարանի բժական կազմը	175
5.2 Աշխարհագրական կառուցվածքի յուրահատկությունները	178
5.3 Մոդիարական (բնիկային) կազմը	193
5.4 Ասարանի առաջին արձագանքները	194

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈՆԱՐԵՆ	209
ՀՂՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԵՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	214

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԸ

Բացառիկ է «Անահիտ» հանդեսի դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Ազգային, գրական-գեղարվեստական այդ հանդեսի հրատարակությունն սկսվել է 1898-ին Փարիզում և քննադատմանը՝ չարամակվել մինչև 1949 թվականը (1898-1911, նոր շրջան՝ 1929-41, 1946-49): Հրատարակի վրա լինելով շուրջ երեսուն տարի՝ պարբերականն անվիոխարինելի ծառայություններ է մատուցել հայ գրականության ու գեղարվեստի զարգացմանը, մեծապես նպաստել հայ ու եվրոպական ժողովուրդների գրական կապերի ամրապնդմանը, արևմտահայոց ազգային դատի պաշտպանությանն ու Սփյուռքոտրիդային Հայաստան կապի զարգացմանն ու զորացմանը և հայ պարբերական մամուլի հարուստ պատմության մեջ գրավել յուրահատուկ ու առաջնակարգ տեղ:

«Անահիտ» հանդեսը առ այսօր հետազոտության առարկա չի դարձել, քեև հանդեսի գործունեությանն անդրադարձել են ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներ օրերում, քեև հանդեսը մշտապես եղել է հայ պատմագրության, գրականագիտության ու գեղարվեստական մտքի ուշադրության կենտրոնում: Նույնիսկ կարելի է խոսել ստեղծված որոշակի ավանդույթի մասին, որ բավանդակում է հայ մամուլի էջերում հրատարակված մի բանի սասնյակ հոլվածներ և ուսումնասիրություններ, գրական ակնարկներ ու անալիզներ, հանդեսի խմբագրի՝ Արշակ Չոպանյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված մի շարք մենագրական հետազոտություններ՝ «Անահիտի» մասին զուգահեռ խոսք է տալի նաև տարբեր գրողների ու հրատարակատեսերի ժառանգությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմության, մշակույթի ու գրականության բնիհանուր խնդիրների կապակցությամբ:

Այդ ավանդույթին, որի արժեքավորությունն անմխտելի է, հասակ է, սակայն, հանդեսի գործունեության միայն մեկ կամ մի բանի

կողմերի վերածության հանդեմ կամ էլ ամենարդիանոր գնահատմանը ու դիտարկումներով սահմանավակրելու իրողությունը: Այդ հետազոտություններն ու ուսումնասիրությունները ըստ իրենց բնույթի ու նպատակների չեն հավանում տալ «Անահիտ» հանդեսի հասարակական ու գրական-գեղարվեստական ամբողջական նկատարվողը²:

«Անահիտում» ամփոփված նյութը ընդգրկում է երևույթների բավական լայն շրջանակ՝ հայ հասարակական և մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները: Իր հարցասիրությունների հանդուգիտական իրողությամբ, բնաստիկայով ու քվեանդակությամբ հանդեսը կոչված էր ծառայելու մեկ և հիմնական նպատակի՝ նպաստելու հայ ազգային գաղթոնքին, հայ ժողովրդի եղևոր ու քաղաքական վերածնությանը: Այս իմաստով «Անահիտը» ներկայանում է որպես մի յուրօրինակ ամբողջական համակարգ, որի յուրաքանչյուր տարրը, ներքին ու արտաքին կառուցվածքի, գաղափարական ու գեղարվեստական հղացման յուրահատկությունները ստեղծվում ու արահատայվում են մեկ ընդհանուր էություն վրա:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ հենց այդ ստեանկյանն էլ փորձ է արվում բացահայտել ու մեկնաբանել հանդեսի գործունեության էությունը կողմերը, ապա այդ գործունեության ազգային-հասարակական ու գեղարվեստական գնահատականը³:

Առաջադրված խնդրի լուծման իմրնին ներառում էր ժամանակաշրջանի հայ մտնոլի, հասկապես արևմտահայ տասնյակ րեբրի ու հանդեսների մանրակրկիտ ու հետազոտական ուսումնասիրություն: Այնատանրը շարադրելիս օգտվել ենք նաև Հայաստանի մշակույթի նախարարության Ե. Չարնեցի անվան գրականության և արվեստի քանգարանում պահվող՝ Արշակ Չոպանյանի արխիվից, Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի տասնմիկն ձեռագրից, որոնք անցվում են «Անահիտին»: Ուսումնասիրության համար էիմնական աղբյուր են հանդիսացել հայրենական գրասպանոցներում պահվող «Անահիտ» հանդեսի հավաքածուները:

1. «ԱՆԱՀԻՏ» Ն ՀԱՆԳԵՍԻՍ ՆԱԽԱՊԱՍԻՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԳԻՐՈՒՄԸ

Արևմտահայ հասարակական կյանքի և գրական ընթացքի էությունական պահանջներով հրապարակ իշամ «Անահիտ» հանդեսը, ըստ էության, արգամիրն է նրա խմբագրի՝ Արշակ Չոպանյանի անհատականության, գրողի ու բնագաղայի նրա հոսանդուն չանբերի, ստեղծագործական ու գաղափարական հղացումների: (Հանդեսի նյութերի երկու երրորդից ավելին հեղինակել է ինրը՝ Չոպանյանը): Այս իմաստով հանդեսը կարելի է նկատել իբրև շարունակության և անբաժան մաս Չոպանյանի ստեղծագործական վաստակի: Ուստի և մինչև «Անահիտի» գործունեության ընթացյանն անցնելը փորձենք համառոտակի ներկայացնել Ա. Չոպանյանի կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը ջանալով հնարավորին չափ համակողմանիորեն գույց տալ նրա աշխարհայացքի, հասարակական կոմունորչունների ու գեղարվեստական ընթրնումների ձևավորման, զարգացման ընթացքը, գրական ժամանգության հասկանչական կողմերը:

1.1 ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆ
(ԳՅԱՆՔԻ ԵՎ ԱՏԵՎԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐԱՍԿԻՑ)

Արշակ Չոպանյանը ծնվել է 1872 թ. հունիսի 15-ին Պոլսի Պեչկերաշ արվարձանում՝ Ալեկից սելված Հովվյանների էին գեղդաստանում: Վաղ հասակում գրվելում է մտքից: Նրա դաստիարակությամբ գրադվում են Էրպիս և Ազգայի քալրերը, որոնց շնորհիվ էլ Արշակը դառնում է գրանամալ: Հայրը՝ ոսկերիչ Հովհաննեսը, դժվարությամբ էր վաստակում ընտանիքի ապրուստը, րևև ճանաչված ու հնուա արհեստավոր էր: Արշակի մտնորությունն անցնում է մայրու-

կան սիրո կարողի, այլսոր մտորմունքի, աամանորյան և նյորական անպապառի կյանքի մրնորարում: Մի հանգամանք, որ ոչ միայն գեղարվեստական ամբիջական արտագրում և գտել նրա տասյի ստեղծագործություններում, այլև որդյակի ազգեկորյուն և անցելի Չոպանյան աննասականորյան ձևավորման վրա, նրա սպարվորվող հուզում ի հայտ բերել նուր ու զգայուն յարիք:

Կրթորյունն ստացել է Մարցոնիյան (1882-1886) և Գլազարի նորաստեղծ Կեղորնական (1887-1891) վարժարաններում: Այդ տարիները Չոպանյանի համար եղան բնատոր ճիթրիի հասունացման ու ստեղծագործական մտքի կազմավորման արտասպար մի շրջան: Ապագա գեղագետ բննորարար հաղորակից դարձավ «զգակամորյան իննաստական նրբակրկիտ ընկալումի առաջին» հայտնագործումներին¹, ձնոր բերեց տեսական գեղեղարներ:

Կրթորյան պակաար իրագրվել էր բերկցամորյունք. խանվածքով ներիուն, բախձուտ, բայց և անհանգիստ ու աննորուն պատամու վրա մեծ ազդեցորյուն են բողնում ոտմանսիկ բանաստեղծներ Գ. Ալիշանը, Մ. Պեշկերաշչյանը, Պ. Դորյանը, համաշխարհային գրականորյունից՝ Հյուգոն, Բայրոնը, Ռիչընսն և Մյուսեն: «Անաստվածներս», - գրում է նա բարեկամներից մեկին²: Իր այս «աստվածների» հետ Արշակը հաճախ էր աամաննանում Ենի-Մեսապիկ մուշկ բորող ժառասանում և ժամեղով ինքնամոռաց բայվում Կրակցերի ու կապույտի գրավիչ աշխարհում: Մանկորյուն բախձուտ օրերի կրակներով նրբացած ճաշակը հարուստ լիցրեր էր ստանում բերկցամորյունից: Չեակվորում էր բանաստեղծական մի խանվածք, որ սիրելի ոտուցիներ է. Մորապայտի, Ս. Ռոյլանի, Թ. Խեղզյանի, Գ. Մովսեճյանցի, Ե. Տեմիրճիալչյանի խանդավառ հեղամորյունք իմաստավորվելով հայ գրականորյուն ու մշակույթի կրկանմամբ մեծ սիրով հետա այնքան ներդաշնակորն պիտի կյուսվեր կրպարակախու-բննայտի ինքնատիպ տաղանդի հետ:

Գրական նախավորները բանաստեղծորյուններ լին, գերազանցապես սիրո ու բնորյուն գեղեղիկ պատկերներ: Իսկ հետո՝ արձակ էչեր, գրական-կրպարակախուսական բնորի հուրվածներ, բարձրամորյուններ (Յրանսերենից հայերեն, հայերենից Յրանսերեն) և այլն³:

Պատանորյուն օրերից Չոպանյանը մեծ հետարբորյուն և ցուգարերկ եկրուպական մշակույթի նկատմամբ՝ վայելալիով Յրանսիայում ոտուրը շարունակելու կրպանը: Մակայն նյորա-

կան սող պայմանները հնարավորորյուն չեն սպի այն իրականացներ: Ավարուելով Կեղորնականը նա աշխատանքի և անցնում է Պոլսի հայկական դպրոցներում, իսկ «Հայրենիք» ազգային-գրական և բարարական օրարերի իննամորյունից հետո (1891) Արիխար Արվիխայանի կողմից կառավորում է աշխատակցելու բերրին իրրև օգնական-խմբագիր և մնայուն աշխատակից: «Հայրենիքի» շորքն են համախմբվում ժամանակի արննաստիպ մտավորականորյուն սկսանալոր դեմերք Գ. Ձեղարաղ, Լ. Բաշալյանը, Տ. Կամսարականը, Ե. Տեմիրճիալչյանը, Թրվատիցիին, Լ. Սևորյանը (Շանր), Ե. Օռլյանը, Մ. Կյարճյանը և արիչներ: Չոպանյանին բախտ էր վիճակվել գործելու այդ նշանալի մտավորականների ընկերակորյունը, նրանց բարեբախտ աղեկգորյունը կրկելու կրպարակախու-բննայտի իր միտքն ու գեղագետի ճաշակը: Շատ շուտով «Հայրենիքի» խմբագրատանը նրա համար դարձավ «այն միակ անոր Պոլսա մեք որ ամենեն ազատ, ամենեն գեղեղիկ, ամենեն կենսակալ գործը կատարելու բաղձանը գոյորյուն ուներ»: «Հայրենիք» դարձավ ամենեն ժողովրդական բերքը, -հավատում է Չոպանյանը տասնամյակներ անց, գոր միչև այն աման ունեցած զրար Արննաստիպորյունը, աղաներու տիրավորյունը սող դրավ մտավորականներու տիրավորյունը, գարգացուց բննայտական ուղին, գեղեղիկ գրականորյուն սերը աարածեց ժողովորդին բողը խավերուն մեք»⁴:

«Հայրենիքին» գուպախն և մույնպիսի անալով Չոպանյանն աշխատակցում է նաև 1892-ից Հրանտ Մատարի և Գրիգոր Չեղարի նախաձեռնամորյունը Պոլսում կրպարակալով «Մասիս» գրական շարարարերկում, աամանճին գրվածքներ ուղարկում «Արևելիին», ապագրվում արևելահայ պարբերակներում և Յրանսիական կրպարվում⁵: Սակ մյուսի հետևից լույս են տեսնում նրա առաջին գեղքը «Արշալույսի ձայներ» խարագրով (1891), «Թրքուսներ» բերկվածների ժողովածուն (1892), «Թորայի վապ» հոգերանական վիպակը (1892): Չոպանյանն իր ժեղեր վործում է նաև դրանաստարկայի սպարերկում «Հայրենիքի» Կեղում երևան հանելով «Մոր խավեր» ինց գործողորյունը դրանամ: 1893 թ. վերջերին սկսարում է «Պոլսորս Դորյանի կյանքն ու գործը» մննագրական ոտունասիրորյունը (1894, Թիֆլիս), որ նրա գրականագիտական առաջին լուրջ աշխատանքն էր, միաժամանակ Դորյանի մասին գրված բննայտական անդրակի ծանրակալիտ հետազոտորյունը, որով ինքը դրվեց մեծ բանաստեղծի ժառանգորյուն գիտական ոտունա-

սիրմանը⁶:

Այս հրատարակությունների առիթով հեղինակի գրական առաջնորդ բարձր են գնահատում է. Տեխերնյալյանը, Գ. Չոխրապ, Ա. Արփիարյանը, Լ. Բաշալյանը, Հովի. Հովհաննիսյանը: Իսկ հետագայում Չոպանյանի այդ օրերի գործը արևմտահայ գրականության պատմաբան Հակոբ Օշականը բնութագրում է հետևյալ տոնով. «Իրապաշտ շարժումին լիարյանք մեջ իր ստաղանը կազմավորող այս պատանին սխալ չլլար բեռանին մանրանկար արևմտահայ գրականությունն ճ»⁷:

Երկաստաղ Չոպանյանի գրական դաստիարակության գործում պակաս կարևոր դեր չեն կատարել է. Պոլսի արվարձաններում Օրբազոյում և Գասազոյում արևմտահայ երիտասարդ գրողների ուժերով պարբերաբար կազմակերպվող սեմյակային գրական աստիակները, որոնց ակտիվ մասնակից էր նաև ինքը՝ Չոպանյանը:

1893-ի աշնանը «Մար խավեր» պեխն բնագրությունից ստացված գոմարով և բարեկանների օժանդակությամբ Չոպանյանին վերջապես հասցրվում է մի կարճ ժամանակով (մոտ մեկ տարի) մեկնել Փարիզ, ինչպես ինքն է ասում, «ազատ *էրջաներ* ընելու համար»⁸: Այստեղ նա ունկնդրում է Սորոսի և Բելմո դը Յրանոսի դասախոսություններին, ներկա լինում արվեստի բազմաթիվ ցուցահանդեսների ու քանդակարան ներկայացուցիչների, այցելում քանդակարաններ, հանդիպումներ ունենում և ծանոթություններ հաստատում Կրասիկան մարի ակադեմիայի ներկայացուցիչների՝ Էնի Չոսայի, Ալֆոնս Դոդիկի, Ժան Լաբենի, Հանրի Պոնրի և այլոց հետ: Չոպանյանը եղավ նաև Եվրոպական այլ քաղաքներում Էնդոնում, Անվիլում, Բրյուսելում և այլուր: Տպագրությունները հարուստ էին ու բազմազան: Այդ մասին են խոսում այն բազմաթիվ բրոնշիկները, գեղարվեստական պատկերներն ու ռեպրտաժները, որ նա Փարիզից պարբերաբար ուղարկում էր պղտասայ թերթերին ու հանդեսներին՝ «Բարիզյան քրոնիկ», «Նրատերական քրոնիկ», «Քարիզյան պատկերներ», «Լոպոլին մեջ պաուլյաներ» և այլ խորագրերով:

Նոր միջավայրը մեծ չափով նպաստեց Ա. Չոպանյանի գեղարվեստական ճաշակի բարձրագույնը, քննադատ մտածողի գործը, հարուստ գիտելիքներ ավելց կերպով կան ճշակույթի և հատկապես արվեստի նորագույն ուղղությունների մասին:

Փարիզից վերադառնալուց անմիջապես հետո (1894 թ. աշնանը) Չոպանյանը փորձ է անում հրատարակել «Հայրենիք» օրաթերթի

կիրակնօրյա գրական հավելված: Այդ փորձը, սակայն, ձախողման էր դասապարսաված «Հայրենիքի» խմբագրի շվանուրյան պատճառով: Շատ չանցած (1895թ.) նա ձևափոխելու եղավ «Մաղիկ» գրական-գեղարվեստական հանդեսի հրատարակմանը այստեղ լիարյանք դրսևորելով նաև իր խմբագրական առաջնորդ: Միաժամանակ Չոպանյանը շարունակեց մանկավարժական գործունեությունը Պոլսի հայոց դպրոցներում: Անդրոնական վարժարանում նրան են հանձնվում նաև Կրասիկական գրականության գասերը:

1894-96-ի ապետայի դեպքերը շրջապարձային նշանակություն ունեցան Արշակ Չոպանյանի կյանքում: Գրականության և արվեստի հրայրներով ապուրդ երիտասարդ գրագետի առջև անուպակոխորեն բազմից իր ժողովրդի ուրբերգական կյանքի դրաման: Պոլսի փառացներում, Բուժորի ակերին նա ակնհաստես եղավ այն տեսվոր սպանողին, որ անդապակողուն սպանում էր քաղաքակիրք մի անբոջ ազգի գոյությանը: Եվ նույն ժամանակ, երբ զավառներում ու մայրաքաղաքում համվրյան կոտորածները իրենց սե գործն էին կատարում, Եվրոպական մամուլի օրգանները կան բազմաանշանակ լռում էին, կամ էլ հակասաղ հողվածներով էին լցնում իրենց էջերը: Իսկ Եվրոպան ուղղում էրիտարարական քննողիմադիր թերթերն ու հանդեսները ոչ միայն ձգտում էին չարտերի անբոջ պատասխանաժողովությունը բարդել հայերի վրա, այլև հեղքում էին հայ ժողովրդի անզան քաղաքակիրք ազգ լինելու հանգամանքը, փորձում էին իրենց քննրեցողներին համոզել, թե «հայերը վիպասամենք, բանաստեղծներ, դասական ու նոր գրականության չեն ունեցել, որ նրանց կուլտուրան նույն բարբարական կուլտուրան է»⁹: Այսպիսով, դարերի վիթխարի ժառանգության կուսակառու մի ժողովուրդը ներկայացվում էր բարբարազորի մի տարր, որն իր հեղավոխական խաղոպյաններով իր պատճառ է դնում զանգվածային կոտորածների Բուրյր գաղափարականների ու նրանց Եվրոպական համակիրների որդան էլ անհերթ, որքան էլ կեղծ այսօրինակ հանգարանությունները, այնուամենայնիվ, որոշ ազդեցություն էին ունենում՝ ապակողմնորդելու եվրոպական հասարակական կարծիքը հայերի մասին:

Քաղաքական այսպիսի պայմաններում խորապես գիտակցելով իր ժողովրդի արդար գասի պաշտպանության անհրաժեշտությունը և գնահատելով Եվրոպայի առաջադիմական ուժերի աջակցությունը՝ Չոպանյանը մի կողմ է դնում գրողի ու բանաստեղծի խաղաղ կյանքը և մտնում է հասարակական կյանքի հորձանուտը՝ իր ուղղակի և

անմիջական ժառանգությունը մատուցելու ազգին: «Մինչև հայկական կոտորածները գոր Մուրան Համիտ կազմակերպից, - գրում է Չուպանյանը, - ես իմ ազգին հանդես գալստով խորին սերն կարոտանայ- նով անոր զբաղվածությունը ճոխացնել ձգտող աշխատանքներով միայն, բանաստղծություններ կարդալով, բանաստղծություններու ու զբաղված դիմելու վրա ուսումնասիրություններ գրելը իմ միակ կրայիս էր ու միակ հրմմանը: ... Ջարդերը զիս ցնցեցին, իմ մեկուսացած գաղափարական հանդարտության անբարեխիտ ու հանգա- պարտ ցույց տվին ինձի: Կյանքիս ամենն խորին կերպարանափո- խություններն են նկատ կրեցի»¹⁰:

Փորձելով ի մնալուս հայկական դատի կողմնորոշվել Եվրոպայի հասարակական կարծիքը՝ Չուպանյանը Պուխից հայրենասիրական ոգևույնը նամակներ է կղում Փարիզի իր ծանոթ մտավորականներին՝ Ռոչֆորին, Սևոթին, Հանրի Գուրին և այլք: Պիտե Էլիան միջոցով, որ այդ ժամանակ Պուխում էր, քրտակում է ֆրանսիական մամուլին: Բայց չանբերն ի դերև էին կլնում: Պուխի միջավայրը, ոստիկանա- կան հալածանքներն ու խտտությունները մի կողմից, մյուս կողմից ֆրանսիական մտավորական շրջանների հետ անմիջական հարաբե- րություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը ստիպում են նրան 1895-ի աշնանը հեռանալ Պուխից: Չուպանյանի համար հանգրվան է դառնում Փարիզը, հանգրվան հեռանալու ողջ կյանքի համար: Փարի- զում սկսվում է նրա կյանքի ու գործունեության նոր՝ ավելի բերնեա- վոր ու նշանակալից շրջանը:

Փարիզ հասնելուն պես Լ. Չուպանյանը անմիջական կապել է հաստատում ճանաչված գրականների հետ, այցելություններ ատլիս հայտնի քաղաքական դեմքերի, ձեռնարկում իր ֆրանսերեն գրքերի ու ժողովածուների հրատարակությունը: Նրան ծանոթ ֆրանսիացի մտավորականները շտաով հասկացան, որ այդ «երկաստարդ արևելքիցին» գրագիտական բարձր տաղանդով օժտված էր և այն ստպարեզը գոր ստան էր Պուխ, ավելի մեծ փայլով կը շարունակեր Փարիզի մեջ ...»¹¹ (Ֆրեդերիկ Ֆեյդի):

Արշակ Չուպանյանը մշակել էր գործունեության ուրույն ծրա- գիք, որի բնութագրական գիճը լուսավորականությունն էր: Այդ ծրագ- րի կիճնական կետերը նա բնորոշում է հետևյալ կերպ. «ճանճգնել հայը հայուն, հայը՝ Նրկոսային, Եվրոպայի հայուն»: Անստանան հավատ ոնենալով իր ժողովրդի հոգևոր ուժերի նկատմամբ՝ Չուպան- յանը մտածում էր, որ բազում արհավիրքներ տեսած հայ ժողովուրդը

բաղաբակիքը աշխարհին պետք է ներկայանա ոչ միայն և ոչ գերա- զանցատես իր ստատարներնելով ու ցավիլով, կոտորածներով ու ողբերով, այլև տաշյին հերքին իր հերոսական պատմությամբ, բարձրարվեստ մշակույթով, մանավանդ՝ մեծերի գրականությամբ և աշխարհից պահանջի հարգանք ու կիտան իր քաղաքակրթական ձիքրերի նկատմամբ, մտանդություն՝ իր ճակատագրի համար: «Կու- զն ըսել, - ֆրանսիական բեմերից հայտարարում էր հայ բանախոսը, - չէ թե հայ ժողովուրդին ինչպես տեսալիք, այլ այդ ժողովուրդին ինչ՝ ըլլալը»¹²: Եվ ապա՝ «Կը մտածեմ որ ազգ մը ուրիշ բանով ի- րավունք չունի հպարտանալու քայց երբ իր վարդերովը, այսինքն այն ամբողջ գեղեցկությամբը գոր իր հոգին կը հանն և մարկուր- յան կը հանճն»¹³:

Մես թե ինչու հայ գրագիտը Փարիզում ազգային-մշակութային գործչի իր կենսագրությունն սկսեց նկրտական հասարա- կանությունը հայ ժողովրդի պատմության ու գրականության քաղա- յությամբ, 1896 թ. հայտնի հասարակական (հետագայում նաև պե- սական) գործիչ Ժորժ Կլեմանտոյի տեսաբանով նա հրատարա- կեց «Հայկական ջարդերը» ֆրանսերեն գրքույի: Կոտորածներից գոն գարծած և ավանասես հայերի նամակներից ու այլ փաստաթղ- րիկից կազմված այդ ժողովածուն լայն արարածում գտավ, ազդե- ցություն գործեց: Մեծ արծածանք գտավ նաև մեկ տարի անց նրա քաղաքանությունը լույս տեսած «Չեյրան» գիրքը (ֆրանսերեն)՝ նվիր- ված 1895 թ. Չեյրանի հայտնի ապստամբությանը: Նույն թվականի (1897) մարտի 9-ին Փարիզի քննարկակ պրաններից մեկում Չուպան- յանը հանդես եկավ իր առաշին բանախոսությամբ՝ «Հայաստանը, իր պատմությունը, իր գրականությունը, իր դերը Արևելքի մեջ» թեմա- յով: Անատոլ Ֆրանսը, որ պատվավոր նախագահն էր այդ հանդի- սության, հայ բանախոսին ներկայացնելով իր հայրենակիցներից՝ ա- տան է հետևյալը. «Հայ մըն է որ ձեզի իր երկրին վրա պիտի խառի ... Գ. Արշակ Չուպանյան մեզի պիտի ծանոթացնե գրականությունն այն երկրին գոր իր դժբախտություններն միայն կը ճանճանք: Պիտի արագե մեզի հայ մտածումը դարերն ընթացքին մեջ, և պիտի ըսել ընե մերը դյուզագնական ու մերը ողբալին ճայր ժողովրդի մը որ այսբան դարե ի վեր իր հայրենիքին այրիսած կը տես, կը տակ, կը հոսա»¹⁴: Բանախոսությունը հրատարակվեց ֆրանսերեն տառ- ձին գրքույիով (հայերեն օրինակը տեղ գտավ Լոնդոնի «Նոր կյանք» հանդեսի էջերում): Այն մեծ ընդունկություն գտավ Եվրոպայի մաս-

վորական շքանշաններ: Համակրական հողմածները հրապարակելին Յրանսիայի գրեթե բոլոր նշանավոր հանդեսները: Իսկ բանվառայի ապագանը և նրա ժողովրդի գրական հայտնությունը կիսգնունելով ողջունեցին մտավոր Յրանսիայի անվանի գեներալը ժամ ժողրևը, Մա. Մալարմեն, Ժ. Ռոսենդալը, Պ. Ալգանը, Յ. Գոթեն, Լ. Տիեդորը և արիչներ: Նրանցից շատերը առաջին անգամ էին լսում հայ գրականության և մշակույթի մասին:

Չոպանյանը հայ գրականության համամարդկային և գեղարվեստական արժեքները Յրանսիայի ընթերցողներին պարզաբար ներկայացնում էր նաև հողվածներով և բրոնիզներով: Նույն 1896-1897 թվականներից էլ նա ձևաճանաչելով եղավ հայ էին ու նոր գրականության Յրանսերեն հասարակի ժողովածուների կազմմանը:

Արշակ Չոպանյանի հետագա ամբողջ գործունեությունը այնու մեկ և բարձրագույն նպատակի կրթագործուն է: Հայ գրականության բազմահատոր ժողովածուներ է կազմում և հրատարակում նա, քի բաժնատոմսով եվրոպական թեմերում, միջնադարյան հայ մշակույթի արժեքներն է լայնի թերում, քի ժամանակակից հեղինակներին ներկայացնում, խմբագրում, քի գիտական ուսումնասիրություններ հրատարակում, իր աննշանակալի մասնակցությունն է ընդունում Յրանսահայ գաղթյալի հոգևոր-մշակութային կյանքի կազմակերպմանը, քի մտքում արվեստի համընդհանուր գեղեցկությունների մասին, միշտ և ամենուրեք նրան մտածողուն է հայ ժողովրդի արդար դասի պաշտպանության անհրաժեշտությունը, նրա ազգային, բարոյական և հոգևոր վերածնության խնդիրը:

Այդ մասնագրությունների ձևուն էր նաև «Անսիխ» ազգային, գրական - գեղարվեստական հանդեսը:

Չոպանյանի հրապարակախոսության մեջ իրենց արտացոլում են գտել ժամանակի առաջ քաշած գրեթե բոլոր կարևոր խնդիրները, դրոճք այս կամ այն չափով առնչվել են հայ կյանքին: Օրջնեվով ու համակողմանի վերլուծություններով էլ հրապարակախոսը արձագանքելի գրանց, արձագանքել է գարնանակի հեռուողականությունը, հրատարակվել է հայկական դուրս ներկայացնող մի նոր գիրք՝ Չոպանյանն առաջին գնահատադներին է եղել, հայ գաղթյունների ազգային-քաղաքական կյանքում փոխվություններն են տակի ունեցել՝ Չոպանյանն արտասահմանում առաջինն է արձագանքել, կերպական մամուլում լայն է տեսել հայոց ժողովրդի անհնազանդ մի հողված՝ հայ հրապարակախոսը նույն կերպական մամուլում առաջին պատաս-

խանդներին է եղել: 1900-ին գամարվել խաղաղության միջազգային համաժողով՝ հայ մամուլում Չոպանյանը հանդես եկավ «Հայկական խնդիրը և Լա-Հեի խաղաղության համաժողովը» ծավառան կողմանով: 1902-ին տակի ունեցել կերպարայական համագումարը Չոպանյանը գրեց «Օսմանցի ազատականներու համաժողովը» ուշագրավ բրոնիզ: Նույն թվականներին հայ մամուլի Լեկոն հարց բարձրացվելից նկատյան և գաշնակցական կուսակազմությունների համասուղ գործակցության Չոպանյանը բուն ոգևորությանը պաշտպանելից այլ տեսակներ իր շատ արժեքավոր «Մոտրյան խնդիր» հողվածաշարով, և այսպես շարունակ է ուսուճագրական պատերազմի ու 1905-ի հեղափոխության, և երկրորդ հեղաշրջանում և Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Մեծ եղևեհի, Հայաստանի Հանրապետության ու այլևայլ հարցերում:

1908-ին Ա. Չոպանյանը չափավորվելից Պոլսու, ինչպես ինքն է ասում, որն համակություն և վատանություն չունեցավու նույն թվականի հողիսին Բորքիայում հաստատված սանճանադական կարգի նկատման և Փարիզը նկատելով լավագույն միջավայրը իր ազգային և գրական-մշակութային գործունեության համար: 1908-ի աշնանը միայն կարճ ժամանակով նա եղավ Պոլսում ու Տրապիզոնում: Տեղի հակահայկական մերժողոր վերջնականապես նրան հանգում է իր որոշման իրավապետյան մեջ: «Այդ մեկ ամսվան միջոցին ուր նա մնացի, «Պեշկերաշ» ուր իր բնակի, բուրք անդրող երիտասարդ Հույն մը բունելով ռուսիկանատուն տարավ ու նա ռուսիկանության աչքին տակ կարևոր լրատր ըրավ ... Իրիկան մը որ Ատոմ Յարանյանին առնը իյոր էի, մեզի թվին քի հետևելով սր խնդունության պիտի ըլլար չիցնել Պոլսու, վասն զի մոլեանող մանկականները մտադիր էին ցարդ փորձել: Ատոմ և նա մտան իսյանը Պոլսու: Փոկ էին խանդանդը, Մրանդուի վողոցները գրեթե ամայի էին, սուկավարիվ անցողներուն դեմերը՝ մտայ ու արտանազին, կան անճկուս: ... Տալար տակի չունեցավ, քայց անոր շունը կը տիկեր քաղաքին մեջ, անոր ունի կնեղուն, համառ, դարանակալ կը արտեր մերժողուն մեջ: ... Կովկասն ու ողջակի Փարիսը դարձա, ուր սրա ու իմ հասկցած ձևով մեր ազգին համար աշխատանքը շարունակելու վրին ըսն երբևր որոշած էի Պոլսու անցուցած մեկ ամիսնս հետս»¹⁵: Չոպանյանը գայտալու էլիչում, որ Պոլսի հայ բնիկերից նկատ էին «հուրիսական» քրքաշունը ուսումնավորներ: Այդ օրերի ազդեցությանը նա գրեց «Գեղոն ի պատիվ հայ իզվին» նշանավոր արձակ

ըրբվածը և ողորակեց Թեոֆիլի «Անճամ ասրեղոյցին» (1909): «Գեղոր» շատ շուտով դարձավ ժամանակի ամենաախրված բանասերծրություններից մեկը, անցավ դասագրքերի մեջ, արտասանվեց հայ և օտար ընթերցում:

Պոպից այնուհետև Չոպանյանը ողորակում է Կովկաս կարողեկանական քննարկություններին մասնակցելու համար: Լինելով Էջմիածնում, Երևանում, Աշտարակում, մահ Բարսիլում և Թլիփլիսում մտակից ծանոթանում է արևելահայության կյանքին, Գևորգ Բաշինչալյանի քննանկեան սեղանի շուրջ հանդիպումներ և գրույցներ ունենում Հովհաննես Թումանյանի, Վազարան Աղայանի, Լամիտասի, Ավետիք Իսահակյանի, Վրդանես Փափազյանի և այլոց հետ: Այդ հանդիպումները, ինտրիկ, մեծ չափով օգնեցին նրան սովորել լավ ճանաչելու արևելահայ կյանքը, նշարկային և գրականությունը:

1910-ականների սկզբին Չոպանյանը արտոնյալ պայմաններով հրավիրվում է աշխատակցելու «Մշակին»: Այստեղ մինչև աստիճանակի վերջը նրա առարագությունը հրատարակվում են բազմաթիվ հրատարակատեսական հոդվածներ ու քրոնիկներ, գրականագիտական հյուրեր՝ «Նշարագությունը», «Ապագա», «Լուծագոյն ցավը», «Հայկական մարտիրոսությունը լողելու ժողովին մեջ», «Գեղայի լույսը», «Մեծ հանգրվան մեջ», «Հայր անգարտակի է» և այլն: Գրանցում էլիտոլ արամարամությունը սկզբունքային կողմնորոշում է դեպի Ռուսաստանը՝ մի կողմից, մյուս կողմից էլ՝ ժողովրդի սպագայի նկատմամբ բռնում ու անվերապահ հավատքը, մի բան, որ շատ որոշակի երևում է նաև հենց վերջի վրա՝ հողվածները վերնագրերից:

Հոկտեմբերյան եղբայրության հարցում Ա. Չոպանյանը միանգամից չէ, որ կողմնորոշվեց: Նա չէր համակերպվում Բրեստ-Լիտվսկում կերված պայմանագրի և դրանով իսկ կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռաքշման փաստի հետ: Այս րև ինչու՝ Փարիզի «Արամնունը» անսպերթի էջերում (որ խմբագրվել է նաև նրա կողմից՝ 1917-1918 թթ.) հանդես եկավ այդ իրողությունը քննադատող հողվածներով:

Ա. Չոպանյանը սկիզբորտեսայ այն մտավորականներից էր, որ որոշ ատասանումներից հետո ընդունեց խորհրդային կարգերի հաստատման իրողությունը Հայաստանում՝ նորաստեղծ Հայաստանը նկատելով հանգրվան Հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարի վերջնական իրագործման ճանապարհին, միաժամանակ միակ իրական իմրը հայ Սփյուռքի գոյությունը համար:

Շուրջ երեք ասանամյակ նա անսպառ ետանդով Սփյուռքին և ներկայացրել Հայաստանի անտեսական, հողեր-մշակութային կյանքի նվաճումները, գործում մասնակցություն ունեցել հայ գաղարկանության հոծ գանգվածները հայրենիք փոխադրելու գործում, առիններ շարունակ գլխավորելով Կրասնահայ գողների փութայան վաղուրյան ճանապարհությունը, լինելով Սփյուռքի ատրբեր ընկերությունների ու կազմակերպությունների անդամ՝ մեծ դեր է կատարել Հայաստանի հետ նրանց կապերը ամրապնդելու հարցում: Այս իմաստով փաստորեն Չոպանյանը ամենամեծ հարգանք ու ժողովրդականությունը փայտող մտավորական գործիչն էր Սփյուռքում: Հետագրքիչ է, որ հաճախ նա բանավատության էր հրավիրվում այս կամ այն գաղութ՝ ուղղակի սրտասպնդելու տեղի հարցալույսը: Եվ Ա. մերկրախի, Եղիպատի ու Եղիտուայի հայ գաղութայիններում նրա բանախոսություններում մշտապես առաջին տեղ էր հատկացվում Լուրդիդայանի Հայաստանի իրականությունը:

Տասնամյակների տրեմյան ու անճնվեր աշխատանքով ստեղծված նրա ժառանգություն մեջ այսօր հատակորեն գծմղվում է ինքնատիպ բանաստեղծի, արձակագրի, դրամատուրգի, խորագրուց ու բարձրանաչակ ըննադատի, ետանդուն խմբագրի ու հասարակական գործիչ, քաղցմանիչ, բանտերի, արվեստագետի և քաղցմարթի այլ շնորհներով օժտված մեծ մտավորականի կերպոր:

Իր գեղարվեստական արձանը և չափածան Արչակ Չոպանյանը ստեղծել է ինճնականում գրական գործունեության առաջին մեկերկու ասանամյակներից (1890-1900 -ականներ): Գրական հետապ գործունեության ընթացքում նա հաճախ է անորոշարձեղ այդ գրվածքներին՝ վերադրատարակելով դրանք ասանին ժողովածուներով. «Տղու հողմներ» (Փարիզ, 1923), «Գեները» (Փարիզ, 1924, 1929), «Պատակերներ». երկերու ամբողջական ժողովածու» (Փարիզ, 1940), «Ելանք և երգ. երկերու ամբողջական ժողովածու» (Եմիղ՝ Արխարքի նամակ-առաչարանով (Փարիզ, 1945), «Բանասերծրություններ» (Պիլև Էփանի առաչարանով, Փարիզ, 1949): 1952-ին գրում է «Հրաչքը» բաղկագրությունը ինճը արարվածով (Բեյրութ) և այլն:

Որքան էլ խաղորեն է Չոպանյանը դատում իր գրվածքների մասին, այսուհանդերձ, համոզված է, որ դրանք իր համար որոշակի և հաստատուն տեղ են ապահովում նաև գրականության պատմության նոր փուլում: Մի առիթով նա այդ մասին գրում է. «Եր կարծես սակայն րև ինչ, որ արտադրած են իրր գրու գրական գործ մնայուն որոշ

անը մը արդեն իսկ սպառնալից է ինձի հայ մասնագրության ժամանակակից շրջանին մեջ»։ Այդ իսկ պատճառով էլ Չոպանյանը կարևոր է համարել իր կողմից «իբր գուտ արվեստի գործ պատուդրված» էջերը վերահրատարակելու գործը սեփական ձեռքով «կարգավորված և իրենց վերջնական ձևով հաստատելու մեջ ամփոփված»¹⁶։

Բանաստեղծ Չոպանյանը պատկանում է 1890-1900-ականների գրական առաջնիկ իշխման այն սերունդին (Ինարյա, Մալեզյան, Հարությունյան, Մեծարենց), որն իր ստեղծագործությամբ արևմտահայ բանաստեղծության մեջ պայմանավորեց գեղարվեստական մասնագրության նոր տիպի ձևավորումն ու զարգացումը։ Այս շրջանության մեջ առաջնության իրավունքը վերապահվում է Արշակ Չոպանյանին։ «Դեշիկաշչյանի և Ալիշանի տոմաստիկական սականդրներից հետո նրա սրվական նոր իցերը էր բերում բանաստեղծություն, հաղթահարում իրականության գեղարվեստական յուրացման երևակայական, պարբերիկ աշխարհայեցողությունը, բանաստեղծական խոսքը ազատագրում տոմաստիկոնի կրճատատ պերճանքներից, ժողովրդային-խոսակցական կենդանի լեզվի քանաստեղծական կիրարկմանը հրամարվում զարարտական ձևերի»¹⁷։ Չոպանյանն առօրեական, անպաճույճ, անտերևեր գեղեցկությունների բանաստեղծ է։ «Մեր նոր բանաստեղծության պատմությունը, շքեղությունը ոչ ոքի այնքան բան կը պարսից որքան Արշակ Չոպանյանին»¹⁸։

Հայ կյանքի արյունոտ իրադարձությունները նոր շեշանը ավելացրին նրա պոեզիային։ Մյուսանորիցի հետ նա առաջիններից էր, որ հնչեցրեց արևմտահայ հայրենասիրական նոր բանաստեղծության առաջին նվագները։ «Օյրը (Մայր Հայաստանին)» (1898), «Տևոթի», «Տրչ հարության» (1909), «Հայրենական դյուցազնեղություն» (1915), «Արիվիշում» (1917) բանաստեղծությունները մեր հայրենասիրական պոեզիայի ուշագրավ էջերից են։

Գրականագետ Ալոյսիմիր Կիրառյանի բնութագրմամբ՝ Չոպանյանի ստեղծագործությունը մնում է 1890-ական թվականների առաջին կեսի բանաստեղծական որոնումների ամենարժեքը արտահայտությունը և 20-րդ դարավերջի բանաստեղծական բուն տեղաշարժերի կազմի ու նախապատմությունը¹⁹։

Չոպանյան **արձակագիրը** իր ստեղծագործությունների համար հիմնական նյութ է բերելով քնչազուրկ խավերի կյանքը։ Նրա հերոսը

իրականության դասը փորձությունների առջև հայտնված մարդն է, ինդուն ու ռոմանտիկ, մութագևանք, կույր, «փողոցի աղյսիկ», շքեղիկը, արտառը, որը, մահամորձ, գինձողը և այլն։ Հենց այս անուններով էլ վերնագրվում են հեղինակի շատ պատմվածքներ, նովելներ ու պատկերներ։ Ա. Չոպանյանի արձակի գեղարվեստական ամենամեծ արժանիքներից մեկը կերպավորման հուղերանական խորությունն է, «խեղճ մարդերու» դրամատիկ ապրումների, նրանց երազների ու ակնկալիքների, հույսերի, ցավերի ու ողբերգության, նրանց ներաշխարհի ներքին-հուղերանական գեղությունը։ «Պատահական չէ, որ արձակի առաջնգրված Չոպանյանը նախնորում է գեղարվեստական պատկերի ժանրը, որն ինչու որքան հուղիվհանկների, կյանքի բնորոշ պատկերի ու բնության տեսարանների, դրության նկարագրություն-խոսի է՝ հազվադեպ բանաստեղծական պատկերավոր մասնագրության ձևերով։ Չոպանյանը դարձավ այդ ժանրի սկզբնավորող մեկնաբան։ Այդ մտայն ինքն էլ ուշագրավ ստղեր է բողկ «Պատկերներ» համահասարակ ժողովածուի առաջաբանում. «Ինձի կը բլի որ իմ սկզբնավորության շրջանիս գրված այդ էջերը իմ լավագույն արտադրություններս են։ ... Այս շարակերներով կը կարծես թե գրական նոր սեռ մըն է որ ստեղծամ են մեր մեջ»²⁰։

Արշակ Չոպանյանի ստեղծագործությունները բարգձմանի են ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, իտալերեն, հունգարերեն, ռումիներեն և այլ լեզուներով՝ ըստ արմատային գնահատվելով նաև օտար գրողների ու մտավորականների կողմից՝ Ա. Զրանս, Ա. Գոլե, Ֆր. Ափառադ, Գ. Ալան, Մ. Մալարն, Գ. Մառե, Գ. Ժիլոտ, Յու. Ալե-ստրակսի և ուրիշներ։ Ընդ Արևոսարքը բավ ծանոթ էր քերթվածների ֆրանսերեն բարգձմանություններին և անկեղծ ոգևորությանը է գնահատում դրանք. «Չիր քերթվածները հաճախով կարդալի. գրում է նա հայ բանաստեղծները - Գոյր այլազան, կրակա, հզոր, քաղցր, ահագնեղի բնարեղծակ էր և Մայր Հայաստանին նվիրված ձեր քերթվածները բարձր ու ողբերգական վեհություն մ'ունին։ Գոյր ի մեն բանաստեղծ եր»²¹։ Եվ սուր՝ «Չեր գործը զգայնության ու երևակայության է համակ կազմված, սիրվիլ իմ բանաստեղծ, և ձեր երկերը ձեր մեջ կը շեշ. ... Չկա ձեր գեղին վերարկող բան մը գոր դոր յուրացումը ըլլար, այնպես որ մ'ը մը ձեր ծայրին մեջ կը յսնք արտըջ ժողովուրդ մը որ կը խոսի, կը սիրի, կը առաջալի, կ'ոգևորի, առանց սակայն կորիք մեռնելու»²²։ «Կյուրությունները կրճատ Զրանսյան կամ Խաչիայանի փոխ առված ըլլալ, մասամբ և արաստայ-

առյուծը հայկական են»²³ (Պիեռ Բիստ): «... Բանաստեղծ մը, խորեկ, պերճախոս ու ազգասեր՝ հողի և բնության բանաստեղծ մը»²⁴ (Ալեքոս Կոլև):

Այսուհանդերձ, Ա. Չոպանյանի գրական ժառանգության լավագույն և ծանրակշիռ բաժինը **րճնադատությունն է**:

Չոպանյանի գրականագիտական հայացքների ձևավորումն ու զարգացումը նկատելիորեն կապվում է Արևմուտքում ազդեցության մեծ դերակրող նվաճած կուլտուր-պատմական գեղագիտական դպրոցի հետ: Հետևելով դպրոցի ուսմունքին՝ հայ րճնադատը պաշտպանում էր գրական երկը իրեն շրջապատում և ծնունդ տվող հասարակական-պատմական միջավայրի գործունեիքով և հասկացել «գեղային խորակերի» ու ավանդների ազդեցությանը բացատրելու սկզբունքը: Դպրոցի կիմնադիր և տեսաբան Իպոլիտ Տեհի գեղագիտական համակարգում երիտասարդ Չոպանյանին ամենից առաջ գրավում էր նրա մեթոդաբանության գիտախնայուն և վերլուծական խորությունը: «Քննադատությունն այլևս գնահատում մը չէ պայմանադրական գեղեցկագիտության մը և իմաստասիրության մը համեմատ. վերլուծություն մըն է կիմա, - գրում է Չոպանյանը 1893-ին Տեհին նվիրված իր հոդվածում: - ... Քննադատությունը գիտական աշխատության մը բայնությունը կտան»²⁵:

Անշուշտ, կողմնորոշումը դեպի կուլտուր-պատմական գրականագիտական դպրոցը սուկ գեղագիտական նախապիտրայամբ՝ չէր թեզադրվում և մեծ չափով պայմանավորված էր հայրենական մշակույթի զարգացման յուրահավերթյուններով, հայ կյանքի կարիքներով: Այս խնամալով առավել աական է մեկ այլ հանգամանք. ի՞նչ սկզբունքային հարցերում է հայ րճնագիտի գեղագիտությունը հետևում կուլտուր - պատմական դպրոցի ավանդների:

Ի ապրքերություն պատմական ուսմունքի, որ ամենտեմ էր գրականության ու գեղարվեստի հսկայաբաժ ազդեցությունը հասարակական կյանքի, ժողովրդի հոգեբանության ու զգալիաբարստության վրա, Չոպանյանը հասարակականորեն կախով ի մեթործում դեր էր վերապահում և գրականությանը, և րճնադատությանը քնդիաներտպես: Հետո: Չոպանյանը թե՛ավ էլ անուշադրության չէր մատնում գրականության՝ իրեն իրականության արտադրման ու գեղարվեստական մտածողության ինքնուրույն թե՛զագվախի յուրահավերթյունները (մի թան, որ հաստով չէր կուլտուր-պատմական դպրոցին): Ավելին: Հայ րճնագիտի գեղագիտության մեջ առաջնա-

ինն անդ ունի գեղարվեստականության սկզբունքը: Եվ ապա: Երկի վկարծությունը ներարկելով ի սկզբանե սահմանված կանոնների ու օրենսգրքի պայմանավորվածության՝ Տեհը դրանց հետևում չէր տեսնում ակախի, սակզմագործող անհատին: Լավագույն դեպքում ուշադրության էր արժանանում գրողի սոցիալական, հասարակական տիպը, բայց ոչ կրքեր գեղարվեստական անհատական ինքնուրույնությունը: Լավ է նկատել դամիսայի րճնագիտա, նույն դպրոցի հետևող Գեորգ Բարանդը. «Հետևողական տեղիզը կհանգեցնի գրականության պատմության համակարգմանը՝ առանց հեղինակների»²⁶: Միջոյեռ Չոպանյանի րճնագիտական աշխատանքներում հաառով նշանակությանը են արժարծող գրական դասախոսություն ու գեղարվեստական անհատականության, ազդեցությունների ու ինքնուրույնության, գրող-րճնագիտա հարաբերության այսպես կոչված խաղվածքներին խոդիկաթը: Սա Չոպանյանի րճնադատության ամենարժող կողմերից մեկն է: «Թե՛ն գործի մը ծնունդի աարկնում մեջ թե՛ավ հաշվի չէ դրած արտադրող անձին անհատական խաղվածքը, - նկատում է հայ րճնագիտը. - իր սխառնով անկախի է թագաարկ ժամանակակից արվեստին արտադրություններն շտնեթը»²⁷: Եվ ապա՝ «Թագաթե՛ակ չեն օրեքները դրանց վրա կը ինքնվին գեղեցկագիտությունները. ոչինչ: Թե՛նն՝ ճշգրիտ գիտությանց կուռ անհեղինարենեն. ներթալա են ժամանակի, միջավայրի և անհատականության ազդեցության»²⁸:

Արևմտաիայ գրականության մեջ 1890-ական թվականների սկզբներին նախորդ տասնամյակներում սկիզբ առած իրապաշտ շարժումը, ունենալով արգասավոր շարունակություն, արկներ էր արում նոր ու ինքնատիպ դրսևորումների համար: Եվ ունեցավ այդ դրսևորումները: «80-ականներին՝ իրապաշտ մտայնությունից տարբերվում է մի նոր հոսանք, մի նոր սերունդ, որ հետև անվանվեց արվեստագետ կամ գեղարպաշտ սերունդ: Նորագույն գեղագիտական այդ միտքը գրական երևույթի րճնության ու գեղարվեստական գործունեության մակարդակներում առաջադրում էր դրույթներ, որոնք առանձին և շատ կարևոր հարցերում գայիտ էին լրացնելու նախորդ տասնամյակի հասարակական օգտակարության սահմանախիտ րճնանունները: Իրականության ճշգրիտ արտադրման ու գրականության ազգային-հասարակական օգտակարության սկզբունքներին, որոնք «80-ականներին» ամենաանախկանչական գիծն էին, գուգանեված էր արվեստի ճշմարտացիության ու գեղարվեստակա-

նորյան համապատասխան չափանիշների պահանջը: Նոր սերնդի տեսական-քննադատական ձևակերպումներում ու կոնկրետ գնահատումներում գրական առաջնորդի անտանկառիցի էին դիտարկվում գեղագիտական կարգի այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են կյանքի ու արվեստի համապատասխանության, գեղարվեստական ձևի և առհասարակ գեղարվեստականության չափանիշների, սահեղագործական անհատականության հարցերը, գրականության փիլիսոփայական խորքն ու բարձր գեղարվեստականությունը՝ փոխանակ նեոտրալականության ու լացանախյա երապարակախոսականության: Իրեն դիրքեր, որոնք վերաբերում են բացառապես գրականության արվեստագիտական ընդլայնման ոլորտին և տակավին ըստ ամենայնի չլին յուրաքանչև նախորդ սերնդի կողմից: «80-ականները» գազավառարական առաջնորդը՝ Արփիաթ Արփիաթյանը, սասնամայակներ հետո արդեն նոր դարի սկզբներին, այսպես էր բնութագրում իր սերնդի գործունեությունը և նորագյույների մտաբեր. «Հինիս, այդ ժամանակվա վեպերը կամ վիպակները քննած առանձինս, անոնց ոճն ու գեղարվեստն իտալացիահնչությունը նկատառության կ'անենք, բայց սասնանիճը բանն առաքի առաջ, երբ վերջ կոպվազն էր, քննադատները ավելի անոր գաղափարներով, բարոյականությունը կամ անբարոյականությունը կ'ըզբաղեին ըսել իր գրականությունը: Շտո՞ւ վերջն ալ, որ արվեստագետ մը չէ, իր ուշադրությունը նյութին կը փոխեր ...: 'Ան բանն իր առաքի սրբապետը է մինչև որ «նորագույններն» Արշակ Չոպանյան Խբիթիքը հայ քննադատության համար նոր փորձարար մը համարի»²⁹:

Այսպիսով, 1890-1900-ականներին որոշակիորեն փոխվեցին գեղարվեստին ներկայացվող պահանջներն ու գրական երկի գնահատման չափանիշները: Մականջ որոնումների իր ճանապարհին նորագույնների այդ սերունդը աշուշտ չէր շրջանցում տեսլախա «80-ականների» գեղագիտական փորձը: Ընդհանրապես, առաջին հերթին հենվում էր հենց այդ փորձի վրա, արդարացիորեն գնահատում նրա նշանակությունը: Ինքը՝ Չոպանյանը, որին վիճակված էր դառնալ նոր շարժման մտավոր կազմակերպիչն ու առաջնորդը, ասորքեր առիթներով խոստովանում է, որ իր գեղագիտական հետաքրքրությունները դեպի գեղապաշտ արվեստի ուղին կործանողչեւն գործում վճռական դեր է կատարել Աբլետի ուղին - «Մյասիս» - «Հայրենիք»՝ ի գրական խմբակը: «Արևեկ-Մարտի»-ի այդ խումբին շնորհիվ է դարձյալ, որ եւ մղվեցա հեռանալ ռոմանթիզմն (գոր, սակայն ամբողջա-

պես երբք չեն լրած և զոն են ասոր համար, որովհետև անոր մեջ հավիտենական ու բարձր գեղեցկության աղբյուրներ կան) ու ձգուցա դեպ ի իրապաշտ, ավիթ լայն բանձնով մը՝ դեպ ի կենդանի, ողբակի, ամձնական գրականությունը, դեպ ի արդիական ուճի, գոր զուտ գրական մարզին մեջ ինձի ճանչուցոց նաև ու նույն իսկ ավելի լայն կերպով ... Նեղիա Տեփիցիապաշտան »³⁰: Բայց և հենց նման գնահատումներում էլ շատ հստակ է այն իրողությունը, որ Ա. Չոպանյանը (նաև նորագույն սերնդի մյուս ներկայացուցիչները) «80-ականները» իրապաշտ արվեստի նվաճումները նախորդ սերնդի («ինն դարդի») կանոնիկ վարդապետության հարձակումներին պաշտպանում էր արևմտահայ գրականության 90-ականների բարձրակետից՝ այդպիսի մտայնմամբ բնօգնելով նույն «80-ականները» գեղագիտության սկզբնական շրջանի որոշ միակողմանիությունները: Հենց այդ գիրքից էր նա իր քննադատական հայացքի առաջ անում Ա. Արփիաթյանի գեղագիտության գաղափարաբանական կամ օգտապաշտ ուղղվածությունը: Բնյա է, հակադրվելով օգտապաշտ մտածողության միակողմանիությանը՝ երիտասարդ Չոպանյանի գրական փորձը սկզբնական շրջանում չկարողացավ անհրաժեշտ կշռադրի մեջ դեկ գեղագիտական մտքի նորագույն որոնումների բանձնառնք. ստոր արվեց «Արվեստը՝ արվեստի համար» անտրայան սասնձին դրույրների, եղան ծայրահեղ բնութագրումներ (ինչպես Արփիաթյանի հացումը. «... Ինչ որ իր պակսի իրեն, -գրում է Չոպանյանը 1892-ին, - գեղեցկագիտական զգացումը, արվեստագետի իռլին է»³¹): Բայց դա որոնման ճանապարհի արտասխայություն էր: Երիտասարդ քննադատի գալույն, ուշադրի և վերջումը հայտնող արևմտահայ մտավոր կյանքի անհանգիստ մրճողորսում նշարյուն էր բավական արագ կերպարանավորություն, «մտքի արտադրությանց համար սեր, անհագորդ ախորձակ մը գեղեցիկ բաներ լսելու և տեսնելու, ձգուցո մը դեպի ինչ որ բարձր է: Այս բաները կ'սկսեմ ի հայտ գալ, թեև տակավին սարսում ու մասնական մեր նոր սերունդին մեջ, այն երիտասարդության, որ երեկ կավ վարձարանի սենն որսա և անոր մասնավանը, որ դեռ գրասեղաններու վրա կը հսակի, - ամենքն ալ արդի լրագրության ու արդի գրականության չերն ազդեցության ասալ»³²: Իր գրական գործունեությունն ու ջանքերը Չոպանյանը հենց սկզբից էլ մտաչափում էր այդ սերնդի գեղեցկագիտական հետաքրքրություններին: Նույն 1892-ին «Արևելքի» Էջերում նրա սոված սահմանումը՝ «Արև հայացքն ու հիացումը չենք զրսնար ամեն

քանի որ գեղեցիկ է»³³, արտահայտում էր նոր սերնդի քնդահանող արձանագրությունը և մի յուրօրինակ նշանաբանի իրավունք ստացավ:

Արշակ Չոպանյանը քաչատեղյակ էր գրական տարբեր ուղղություններին ու հոսանքներին, շատ խորն էր ընթրնում դրանց նշանակությունն ու իմաստը: Եվրոպական նորագույն գրական ուղղություններին նրա ծանոթության մասին շատ խոստում է ու հետաքրքրական ժամանակակից՝ Եփրատգաղիխ խոսքը՝ գրված 1910-ին. «Նա միայն մի մարդ են ճանաչում հայ մամուլի դեկավարների մեջ, որ ի մտառ ուսումնասիրել է և սերմորված, և խնայախնայված, և «տեխնական», և ուրիշ շատ եզրույթական ուղղություններ: Այդ մարդը երև կանոնար, կարող էր հայ գրականությունը հարստացնել մի նորակալ աշխատությամբ այդ ուղղությունների մասին: Այդ մարդը Արշակ Չոպանյանն է, որ, Եվրոպայի սրտում, ունեցել է և ունի բոլոր հարմարությունները, և որ գլխավորն է, ստացվում ու ճաշակ գրականության և գեղարվեստական երևույթները հասկանալու և զգալու»³⁴:

Չոպանյանի համոզմամբ կարևորն այս կամ այն ուղղությանը պատկանելը չէ: Ժամանակի ճաշակն ու ըմբռնումները, աշխարհայացքը, «գեղեցկագիտությունը», անշուշտ, մեծ կարևորություն ունեն գրողի համար, բայց Լակսեր տաղանդն է, հանճարի ուժը և անհատական խանձովածի բնածին ինքնատիպությունը: «Հասն աս «նոր հոսանքների» կրման հիմնով, ստացանդի գործը չի հիմնար ... Իսկական քննադատությունը կը գեմատես թե Թուրքենեխն իբր ազդեցավոր **ճնայաս** և թե Մերթիբեր իբր ստաղանավոր խորհրդեղանյական, իբրաբն տարբեր, բայց հավասարապես մեծ ազդեցողներ»³⁵: Եվ ապա՝ «Նորերու ստրուց գործը դասականի տեղ իրապաշտ կը վիլը չէ, խնդիր տեսնելու, զգալու, խորհելու եղանակին վրա է մերք կրնողոնքին այն եղանակը, որ ամենն կենդանի ու կաշտատ է»³⁶: Մա սուկ տեսական որոյք չէր, այլ հանգամանորեն մշակված մի ծրագիր, որ իրացման էր դրված նպատակային ու բանական գործունեության:

Այսպիսով, 90-ականների սկզբներին արձանաձայ գրական քննադատության ինքնորոշումը՝ իբրև գործունեության իր յուրահատուկ սկզբունքներն ու խնդիրները հաստատող քննազավտի, վավերացված փաստ էր: Ե՛վ նախ, յուրացնելով կալուստ-պատմական ուսմաննրի դրական ավանդները և «80-ականների» գեղագիտության վտործը, արձանաձայ գրաքննադատության այդ ինքնորոշումը Չո-

պանյանը մղում էր գիտական քննության ու խոր վերլուծական գնահատման ուղիք, նոր չափանիշներ ստաչադրում գրական նյութի վերլուծությանը: Այս իմաստով Չոպանյանի քննադատական հայացքների վերաբերյալ մեր կարծիքով միանգամայն իրավացի է այն պնդումը, թե նա «սկսած է մեր քննադատությունը ... սկսելով առաջին յուրջ հետաքրքրությունները արվեստի կեներու շուրջ»³⁷, և թե Չոպանյանն «առաջին անգամն ըլլալով գրական որոշ դիմագծով և արվեստի որոշ ըմբռնումներու վրա հիմնված երկարաշունչ աշխատանք մըն է որ կ'սկսի: **Գրական քննադատության դպրոց** մըն է, որ կ'սկսի իրնով»³⁸:

Արշակ Չոպանյանի քննադատական մերտդին հատուկ է յայն համադրականությունը: Հայ գրականության երևույթները նա դիտարկում է համաշխարհային գրականության ամենաբյուրեղանոմ արժեքադրման չափանիշ քննուկնելով համաշխարհային արվեստի գեղարվեստական զարգացման մակարդակը: Այդ դիտարկումները հիմնվում են հայ և համաշխարհային գրականությունների պատմության և գրականության անտության խնդիրների փայտն իմացության վրա:

Քննադատության մեջ Չոպանյանի նախասիրած ժանրը դիմանկարն է: Սերն, քնդանուր գծերով քննադատար շատ հստակ ու դիպուկ է քննարկում գրողի ստեղծագործական աշխարհը, նրա ստղանդի ամենաբնորոշ հայտանշաններով, գրական գուգանիշի փորձով տալիս գրողի ստեղծագործության ազգային ու համամարդկային արժեքը:

Չոպանյանի քննադատական հայացքը քնդգրկում է պատմական վիթխարի մի ժամանակահատված՝ սկսած ժողովրդական անգիր բանաստեղծությունից, միջնադարյան քնարերգությունից մինչև Խ. Աբովյան, Գ. Կոչյան, Ղ. Ալիշան, Մ. Պեշիկաշյան, Բաժժիկ, մինչև նորագույն հեղինակներ՝ Վարդ ժան, Սիամանթո, Թերեյան, Իսահակյան, Թոմասյան, Տերյան, Սեմաբնեց, մինչև խորհրդային և սփյուռքային գրականություն՝ Չարենց, Նորինց, Եփրեզ, Կ. Ջաբրյան, Հաննուր, Վ. Թարսկի և ուրիշներ: Հայ նոր գրականության մեջ հաճվել թե կարելի է գանել որևէ նշանավոր դեմք, որին կամ որի ստեղծագործությանը Չոպանյանն անդրադարձած չլինի: Իսկ համաշխարհային գրականության պատմության աստանձին շքշաններին կամ հեղինակավոր ներկայացուցիչներին նվիրված նրա քննադատականներն իրենց վերլուծական մակարդակով ոչնչով չեն զիջում

կերպով համարվող բնադասերի կողմից նայն արժեքներին արված գնահատականներին: Հանձնվելու համար բավական է կարգալի դրանցից բերուզ մի բանիսը՝ «Հյուսիս գրականությունները», «Արևոտը Հյուզո», «Հայերի Հայենի», «Յերդրիկ Մարթար», «Էմիլ Զոլա», «Գերմար Լագար», «Ժողկ-Մարիա սոր Հերնանդես», «Էմիլ Արիստո» և այլն: Արվեստագիտական բարձր մակարդակով են գրված նաև արվեստի տարբեր ճյուղերի վերաբերող նրա բազմաթիվ հոդվածները:

Չոպանյանն այն բացառիկներից է, որ գրողի հաճախ առաջին խալ փորձերում նկատել է իտալական ազանդի հայտնությունը, իսկ խոստով նրա գրչագանման ուղին: Իր գրական խորհուրդներում ու ղիտություններով նա օգնել է երբ սերնդի գրողներին: Ուրեմ Չոպանյանը իր նամակներից մեկում Չոպանյանին գրում է. «Շատ բան պարտական եմ Ձեզի: Առաջին բաշարիտությունը Ձեզին լսած եմ իմ գրական սեղանիտությունս մնչ է Ձեր գնահատումը բարեբար եղած է ինձի»: Իսկ «Յաշգալայա» ժողովածուի կրասարակության առիթով ավելագնում է. «Չեզնկ կ'աղատի բնադասություն մը անոր մասին, որովհետև, ինչպես գիտեր, Ձեր գրական ու գեղարվեստական բնադասությունն գառ ես ուրիշ ոչ մեկ հեղինակություն կը ճանչնամ ներկա յովանդակ հայ գրականության մեջ, ստասիայ կն առակիսայ: Ձեր խոսքն է, որ կշիս ունի ինձի համար, որպէս կրան օգուվիլ միշտ»³⁷: Տրեկյանը «անհամբեր» աղատում Իր իր բանասեղծությունների առաջին ժողովածուի («Հոգեր») «խոստագված բնադասականին» (ՄԳՆ-323): Միանանքոն ուզում էր մեծ բնադասի «կարծիքի առնել» իր բանասեղծության մասին (ՄԳՆ-286): Չոպանյանի «դատաստանին մեջ» Վարոժմանը տեսնում էր ժամանակի «գեղարվեստական մտավորակամության դատաստանին խոսացումը»³⁸: 1947-ին Չոպանյանի առաջարկով յույս տեսով Մարի Արմանյանի «Գողգորայի շուշաններ» թրքվածների ժողովածուն: Այլ մասին պիտարսիսայ բանաստեղծուկին իր կիշողություններում գրում է. «Եր կարծեմ, որ իր հայրական սիրող սրտին կը պարսիմ այն ներբողները, որով Ռուսգիւլս կը ուշուներ իմ արարում կերպոս այս առաջին ժողվարարը»³⁹: Եվ վերջապես, Մ. Զարիֆյանին, Համաստեղին, Ե. Չարենցին նվիրված նրա հոդվածները հեղինակների գրական գործերի առաջին յուրք է ամենարարձր գնահատմաններից են: Միջուրանայա բնադասիսայ անպիս ոգևորում էր Ե. Չարենցի խորապես ազգային ու «բնարեղականորեն հեղավոխու-

կան» կերպարը: «Չարենց մեծագույն դեմքերն մեկն է մեր ազգային բանաստեղծության ու կերպարային թերթուն է Խորհրդային Հայաստանին», - սա է Չոպանյանի համարումը⁴⁰: Հետևող Միլոտրից Չոպանյանը ոչոտնում է նաև Հովհաննես Շիրազի մտարը հայ բանաստեղծություն: Լավ է նկատել Նիկոլ Աղբալյանը. «Չոպանյան՝ Կորյունը իր ճիարենն կը ճանչնա, քն ինչ տեսակ առյուծ պիտի ըլլա սա»⁴¹: Մտնեծագործության մեջ որակաւոր, արժեքավորը նկատելու և գնահատելու սեղբուրը Չոպանյանի բնադասական մերկայի բնորը կողմերից մեկն է: Նրա համոզմամբ բնադասար բոլոր դեպքերում համակիր վերաբերմունք պետք է անենա գրողի, ստեղծագործողի նկատմամբ և պետք է շանա բնունել և բացատրել գրական գործի մեկրին տրամաբանությունը, ուրայն հոգևորանությունը, նկարագրին ու իմաստը: Ահա քն ինչու Չոպանյանը հակված է պաշտպանելու այն կարծիքը, որ «բնադասությունը արտիսա մքն է իտալպես, և ոչ քն գիտություն»⁴²:

Չոպանյանը արվեստագետ խոսեմածի բնադաս-գրականագետ է՝ բանաստեղծական ներշնչումով, հարուստ կրակալարյանը: Սա, թերև, ամնատալան-հագրեսական այն կինքն է, որտեղ ներդաշնակ միությանը կոտավում են բանաստեղծի, արձակագրի, կրակարակալանի, բնադասի ինքնուրույն նկարագրերը: Նրա կրակարակալանի ինտրը իտիսա տրամաբանական է, փաստարկված, բայց նաև՝ պատկերավոր, գեղարվեստական: «Ես միշտ եղած եմ բանաստեղծ և կրակարակալից միանգամայն», - գրում է Չոպանյանը իր հատորներից մեկի առաջարանում⁴³: Բնարագրական է նաև Հ. Օշականի կարծիքը. «Հետև անմիջապես որ այլ գետնի վրա (նկատի ունի կրակարակալանությունը) -Յու. Ա.) անոր փաստակը իրը ծակալ չի տկարանար ոչ Երիսի, ոչ Մամուրյանի, ոչ ալ Արփիսի արյուններուն առչել, իր ետին ձգվով ճյուս ընկերները առթումին: ... Չոպանյանի կրակարակալական գործին արթիլ սա հաստատունը այլպես կը պաշտպանվի մանականդ որակով: Անկիսա երբի չէ մտացած գրակար իր մեջ երբ կը քարի: Ռս այս ճշողմով փաստակ ալ կը ստանա առանձին նկարագրի»⁴⁴:

Ուրույն հետարքրություն է ներկայանում Չոպանյանի **բանսիրությունը** Հայոց կին ուղղության և միջնարդյան մասննագրություն Լեյբի հակարձան, կրակարակալան և ուսումնասիրման գործում Չոպանյանը փաստորեն գուտ գնական, բանասիրական ալ խոստանը չէ, որ կատարում էր: Նրան ամենից առաջ հետարքրում

էր այդ Լեւրի գեղագիտական կողմը, դրանց գրական-գեղարվեստական նշանակությունը: «... Անոր մեջ տիրապետող գեղեցկագիտական ձգտումն է, - գրում է Չուպանյանը՝ նկատի ունենալով իր քանդակարվեստական գործը. - ... բանասիրական հարցերի վրա խստած առնեն իսկ, հաճախ՝ գեղեցկագիտական տեսակետն է, որ գտնո՞ր կը նկատեն ...»⁴⁷: Եվ ապա՝ «Ես բանասեր չեմ, գրականության մարդ եմ»⁴⁸: Այս առումով «գեղեցկագիտական» որոշակի սկզբունքների վրա էինձեղված Չուպանյանի բանասիրական աշխատանքը առանձնահատուկ է 1890-1900-ականների հայ բանասիրության մեջ: Հավանաբար հենց այս հանգամանքը նկատի ունեն արևմտահայ գրականության քննադատը, երբ գրում էր. «Չուպանյան ինպիսիքներու վերածնունդ մեջ կարկառուն շնորհներ երևան չըբաղ, բայց իրով ավելին: Այդ բնագիծներուն տակ քարքարած հոգին էր բակց եր նետաց մեր վայելումին: Հոս է որ կը տարբերին բանասերն ու արվեստագետը»⁴⁹: Անասարակտեղի էր սակայն, որ նրա կրթման է հրատարակած հայ միջնադարյան արեգիսի ժողովածուները, հեղինակած հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները ունեին նաև գիտական ամենաբարձր արժանիքներ: Խոսքը նաև «Նստասկան Բուչակի դիվանը» (1902), «Նստաշ Վովնարան աշուրը և Վովնարան Վովնարայան նկարիչը» (1910), «Հայ Լեւր» (1912), «Հատընտիր Լեւր քույակյան տաղաշարներ» (1926), «Հայրեններու բուրասանը» (1940) հատորների մասին է:

Գեղարվեստական ու գիտական բացառիկ նշանակություն ունեցած նաև Չուպանյանի կողմած հայ գրականության ֆրանսերեն ժողովածուները՝ «Հայ էին ու նոր բանաստեղծներ» (1902), «Հայ ժողովրդական երգեր» (1903), «Հայ աշուղներ» (1906) «Լարբերի շալտտանի» (1918, 1923, 1929): Դրանք մեր գրականությունը դուրս բերեցին միջազգային նոր ասպարեզ՝ արժանանալով ամենաբարձր գնահատության թե՛ մեզանք և թե՛ արաստեղծներ⁵⁰: Իրենց հերթին այդ ժողովածուները էինք դարձան նոր կատարների ու նոր քարգծանությունների: Գեա 1916-ին Լևոն է՝ «Հայոց գրականության հայցերը» մեծածավալ հոդվածում, ուշադրություն հրավիրելով այս խնդրի վրա, իրավացիորեն նկատում է. «Եվ երբ վաղը մի օրիչ օտարագլխի կանոնա մտանայ հայ արտին ու գզգզմունքին, նա էլ պիտի գնա նախ և առաջ որոնելու Չուպանյանին»⁵¹:

Եվ այսպես, Արշակ Չուպանյանի բանասիրական ու քարգծանական գործունեությունը զուգահեռն ու շարունակությունն էր նրա

հասարակական շահագրգռությունների և գրականագիտական մտմունքների ու լիցքերի: Իսկ խմբագրական գործը՝ այն ասպարեզը, որ ամբողջ լիարյանը դրսևորվում են նրա տաղանդի բոլոր կողմերը, և որ գործնական իրագրման են դրվում նրա հասարակական ու գեղագիտական ծրագրերը:

Արշակ Չուպանյանի գրական-հրատարակատեսական վաստակը սլավակառի է⁵²: Այն կարևոր նշանակություն ունի հայ հասարակական մտքի ու գրականության շուրջ կեղտարյա զարգացման պատմության որոշ առանձնահատկություններն ընդունելու, նրա բնութագրական կողմերը բացատրելու իմաստով: «Երկա ք, և հերոսական, և՛ գեղեցիկ» . - այսպես է ընդորոշում Չուպանյանի վաստակաշատ կյանքի ուղին Ավետիք Խասախյանը⁵³:

Արշակ Չուպանյանի կյանքն ընդհատվեց 1954 թ. հունիսի 9-ին դժբախտ պատահարով:

1.2 «ՄԱՂՎԱԿ» ԱՐՇԱԿ ՉՈՒՊԱՆՅԱՆԻ ԽՄԵԼԳՐՈՒԹՅԱՆՍԻՐ

Մինչև «Անտիտի» հրատարակությունը՝ 1890-ական թվականների սկզբներին, Արշակ Չուպանյանը գրական-հրատարակատեսական կարճ, բայց հարուստ և թեղեմավոր գործունեություն ունեցել էր. Գրություն: Այդ շրջանի նրա գործունեության պակեթը, անշուշտ, 1895-ին խմբագրած «Ճաղիկ» գրական-գեղարվեստական հանդեսն է: «Ճաղիկը» մի շարք էական կողմերով ընդդեմաց ապագա «Անտիտի» ընտրյա ու գրական բովանդակությունը:

Արշակ Չուպանյանի կողմից «Ճաղիկը» իրեն ազգային, գրական և քաղաքական կիսամյա, խմբագրվել է 1895 թվականի մարտից մինչև նոյեմբեր՝ անհամեմատ կարճ մի ժամանակաբերաց իր գյուղության տասնամյակը բոլորը հանդիսի համար: Սակայն «Ճաղիկը» նաև մի լուրջ գրական-գրականագիտական դեր խաղաց հենց այդ մի քանի ամիսների հրատարակությամբ:

1895-ի «Ճաղիկը» թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ հետնորդների վկայությունը (Լ. Բաչայան, Արտ. Հարությունյան, Ռ. Ջարդարյան, Ե. Տեմիրճիպաշյան, Հ. Օշական, Թ. Ազատյան, Լևոն ու ուրիշներ) երևույթ էր ժամանակի պղտմայ գրական կյանքում: «Բացառիկ կարևորություն ունի 1895-ին Արշակ Չուպանյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Ճաղիկ» կիսամյա գրական-ուսումնասիրական հան-

դեպ, գոր կարելի է համարել արևմտահայ իմացական գաղթման ու վերելքի գործող ազգակ մը», - կեղծարչա ինտելեկտությունից այսպես է գնահատել հանդեսը հասարակական գործիչ, խմբագիր Թորոս Ավագյանը⁵⁴։ Իսկ Օշականը, տարիներ հետո իր «Համապատկերում» հանրագումարի բերելով արևմտահայ գրական կյանքի անցած ճանապարհը, գրել է. «Հանդեսի ծրագրումը, գործադրումը կես դար առաջ նորություն, այսօր չեն գերազանցված: ... *Տաղիքը*՝ բնական մրց էր մեր մամուլին տարեգրությունաց մեջ»⁵⁵։

19-րդ դարի 90-ականների կեսերին նոր-նոր սկզբնավորվող գեղապաշա շարժումը փաստաբան շունք գրական այն մամուլը, որի էջերում կարող էր մասնավորապես դառնալ, իր շուրջը համախմբել գրական-գեղարվեստական նորաստիպ ուժերին, կազմակերպել նորագույն գեղագիտական մտքի զարգացումը։ Հրատարակվող պարբերականները, կղզիվա լինելով այ խոյնիտերի լուծման, էլին կարողանում լրացնել գրական հանդեսի այն պարզապես։

Արվիտայանի և Շահնագարի «Հայրենիքը», իր բնույթով լինելով մեկ գրական, հնարավորություն ստանձնեցրեց փորձում էր ծայրահեղ լինել նոր սերնդի գեղագիտական դրոմոմներին։ Այս իմաստով իսկական հայանություն էին Չոպանյանի փարիզյան բրոնխիներն ու հողված-գրախոսությունները, հողվածներ, որոնք, սակայն, քննադատաբար լին ընդունված նույնիսկ ընդդիմ խմբագիր Արվիտայանի կողմից։ Իսկ Բաշալյանի՝ 1893-ին Չոպանյանից հեռավոր մամուլներից մեկում կարողում ենք. «Իայց բանս բեզի, որ Հ ա յ ի կ - ի ի ի կ կարգապահություն հարություն ինքնուր շնտավար կոր բեզի, շվարած կը մնա կոր... գրականության ու գեղարվեստի մայրապետն ներթափանցող իրագատրելու կ'ոչես կոր հասարակության մը, որ ստունց այր-բն-գինը չգիտեր գեռ», այնուհետև՝ «Գալով ընդհանրապես գրածներուդ, կ'ուզեմ իմ կործիրս .. ինչ շատ հաճույթով, խիտա մեծ հաճույթով կը կարգան գրածներդ, և երբ գտա գրական և գեղարվեստական հանդես մը ունենայինք՝ միայն զարգացած մտերևոր համար, իրենց հարմար շրջանակին մեջ կ'ըլլային իմս» (ԱԳՆ-102, 103)⁵⁶։ Նոր շարժման գեղագիտական սկզբունքների ու գեղարվեստական լուծումների բնութագրող համար «Հայրենիքը» իրող հարմար շրջանակ չէր։ Որքան էլ հողվածու գրական-մշակութային շարժմանը այն հասարակական ընդգծված ուղիվ ունեցող օրաթերք էր և բնականաբար չէր կարող լրացնել գրական-գեղարվեստական հանդեսի պակասը։ Եվ հետո, «Հայրենիք» այն առանց միայն նշանա-

կություն մը ստացած էր, երբ երիտասարդության մասվոր ճգնաժամ ներկայացնելու հանգամանքով ուներ, այս նշանակությունը չկրկավ պահել երկար տևե՞նք⁵⁷։ «Հայրենիք» էլ էր կրցած միևնույն գիծի վրա մնալ⁵⁸։ 1894-ին արդեն որոշ չափով խզվել էր «Հայրենիքի» խմբագրատան կազմի դաշինքը։ Կոստանկական հակամեծ հայագրների պատճառով Չոխրապը, Կամարականը և Կյուրճյանը գծով էին Արվիտայանի հետ, ետագույն խմբագրությունից։ Առանձնապես ինքնավոր էլին մեկ Չոպանյանի ու Արվիտայանի հարաբերությունը։ Բացի այդ, «Հայրենիքը» իր արևատական ժողովուրդական ուղղվածության պատճառով համակալ էր արժանանում բարձր գրարձանության «ուշադրությունը»։ Թորոսյան կառավարությունը անշուն պատրվակ էր փնտրում բեքի կրատարակությունը բնականաբար հարաբերելու համար։ Այնպես որ, 1895-ի կեսերին «Հայրենիքը» օրհասական փճումնալ էր։

«Հայրենիքից» քաջի Կ. Պլոտմ նորերից շարունակում էին կրատարակվել «Արևկըր», «Ներխախ շարիկն» (հայաստա րուբրեն օրաթերք), «Բյուրակներ» և «Տաղիկը»։

«Արևկըր» (1884-1896, 1898-1912) օրաթերք էր։ Բացի այդ 1890-ի փետրվարի պահպանողական վարչության ձեռքը անցնելով ակնհայտ գաղափարական փոխըստ սարքի և անմիա փաստեր էր որոնում հայ գրականության տարբերագույն նոր դրոմոների ազդեցություններից փրկելու համար։

«Բյուրակներ» (1882-1908), կերպով «հանդես գիտական, քաղաքական և ազգային» նկատմամբ, ստանձնացել էր այսպես կղզիվա կրոնագիտական ուսումնասիրությունների, բարոյաքրիստոնական հարցափորձությունների շրջանակներում։

1890-ականներին Կ. Պլոտմ շարունակում էր լույս տեսնել մեկ «Փոնցըր» (1860-1907) քաղաքական, ազգային և գրական շարաքերք, որ գերազանցապես անհուղող էր մամուլակի գրական կյանքի պահանջներին ու ոգուն և մեկն էր այն պարբերականներից, որոնք, Արվիտայանի բնորոշմամբ, ճգնաժամ էին հետո մնալ գաղափարական մեծ թուրքերի փորձություններից։ «Փոնցըր» «Ավաարերի» (1855-1915) հետ ներկայացնում էր ազգային-պատկանողական հոսանքի գաղափարախոսությունը։

1892 թվականից «Մասիսը» Գրիգոր Չոխրապի և Հրանտ Ասատրի խմբագրությամբ կրատարակվել իրեն գտա գրական շարաքերք, որի նպատակը ծրագրային հողվածում ձևակերպվում էր

«80-ականները» գաղափարական առաջադրույքների **հետևողությամբ**։ «Մեր ուղղությամբ գլխավորապես **գրական** զարգացման պիտի մայի ... : «Մասիսի» գրականությունը ժողովրդյան կյանքին պիտի քաղվի՝ ժողովրդյան կյանքին հասնելու համար»⁶¹։ Իր գոյության երկու և կես տարիների քննադրում հանդեպ իրար մեծ դեր խաղաց գրականության ժողովրդայնացման, գրական ուժերի կազմակերպման գործում, ձեռք բերեց հեղինակությունը։ Մական գրական «Մասիսը» սակավատև եղավ. 1893-թ. օգոստոսից անցավ այլ խմբագրության տնօրինության, վերածվեց կրթական-մանկավարժական շարքաթերթի, սակայն 1894-ի աշնանը դադարեց հրատարակվելու⁶²։

Այսպիսով, պոլսահայ մամուլում գեղարվեստական լայն ընդգրկվածներ ունեցող գրական հանդեսի անհրաժեշտությունը խիստ զգալի էր, և Արշակ Չոպանյանի «Ճաղիկը» եկավ լրացնելու այդ պահպարդ։

«Ճաղիկ» պարբերականը հրատարակվել է 1886 թվականից՝⁶³ իրրև ազգային, քաղաքական և գրական հանդես։ Ունեցել է համեմատաբար երկար կյանք՝ 1886-1911թթ.։ Մական կրելով արժանապատիվ էրերուն հասարակական-քաղաքական կյանքի խաբարող ազդեցությունը՝ բազմաթիվ անգամներ փակվել է, սակայն նրից հրատարակվել՝ ամեն անգամ նոր ծրագրով ու նոր բովանդակությամբ։ Մինչև 1895 թվականը ունեցել է հրատարակության երեք շրջան, խմբագրվել ժամանակի կարող ստավոդատյան ուժերի կողմից՝ Հ. Հանյան, Ս. Սարյան, Գ. Փարսազյան, Ա. Սարգսյան։ Երկրորդ շրջանը սկսվում է 1890-ի նոյեմբից։ Նոր ծրագրով հրատարակվող շարքաթերթի նպատակն էր նաև ծառայել քերթագողների գեղարվեստական ճաշակի բարձրացմանը, կրթել նրանց միտքը, ազնվացնել գազանները։ Հանդեսի նյութերի գերադասելի մասը կրթական-հնարարական, կրթական-գասախարակչական հոդվածներ էին, եպիստոլյազների և ցիլիբների կենսագրություններ, կրթական հայրերի պատասխաններ, ազգային կյանքին վերաբերող ներքին ու արտաքին յարկեր։ Այդ նյութերի կողքին, սակայն, ապագայի են նաև բանասիրական ու պատմագիտական գրվածքներ, գեղարվեստական գործեր։ «Ինչպե՞ր ենք, որ «Ճաղիկը» գուտ գրական բովանդակության է ունեցել երրորդ շրջանում (1894-ի մայիսին)։ Նրան աշխատակցել են Մ. Հովհաննիսյանը, Եվտեբյան, Գ. Խաչկյանը և որիշները։ Այն հարցին, թե նոր «Ճաղիկը» «ի՞նչ քլայու սամանովա՞ն է,

առավելապես ի՞նչ բանի համար պիտի փնտրվի», Մ. Հովհաննիսյանը խմբագրականներին մեկնում պատասխանում է. «Ճաղիկը» սահմանալ է գրական հանդեսի մեր բարձրության հասնելու ...»⁶⁴։ Դժվար է ասել՝ «Ճաղիկը» 1894-ին հասել է այդ բարձրության, թե՛ ոչ, բանի որ մեր ձեռքի մակ եղած թերթի մի քանի համարները՝ 33-39, աղքատիկ տեղեկություններ են տալիս այդ մասին։ Բայց ակնհայտ է, որ «Ճաղիկը» հանդեսը հենց սկզբից էլ չէր կարողանում բախար սնունդ ապր գրական սերունդ որոնող ստեղծի, նրա գեղարվեստական հետաքրքրություններին։

«Ճաղիկը» ճշմարիտ «գրական հանդեսի մեր բարձրության» հասավ միայն 1895-ին՝ Արշակ Չոպանյանի խմբագրությամբ։

Ճավաղով ոչ մեծ, ընդամենը 32-40 էջից բաղկացած հանդեսը այդ ժամանակից սկսած ունեցավ համակիրների մի սովոր խումբ։ Արևմտիկի այդ օրերին, երբ «Ուղի» պարբերականների մեծ մասը յուրաքանչյուր հրատարակություն հազվի էր ապահովում մի քանի հարյուր թաժամադրյալով, «Ճաղիկին» 1500 թաժամադր առնեման արդեն իսկ վկայում է նրա հասարակական լայն ընդունելության մասին։ Հնդդամեր մեկ ամիս անց երկխոսարող գրող ու քննադատ Արտաշես Հարությունյանը Մավկարայից գրում էր. «**Ճաղիկ** հուսացվածն ավելի համակրություն շահիլ սկսած է հուս, ինչ որ հազվագույն պարագա մքն է լրագրության որևէ ճյուղին պատկանող հրատարակության մը համար։ **Արևիկը** իր ինքնարկիթներն էլ փեր 2 թաժամադրի ավելի ունեցած չէ, **Հայրենիկը** 4 թաժամադրներ միայն ունի, մինչդեռ **Ճաղիկ** այսօր էլ՝ ունեման անոնցմն 6 հատ, թիվ մը, որ բազմապատկվելու արամադրություններ գույ կտա...» (1978-1999)։

Հանդեսի աշխատակիցներն էին եղովպական քաղաքներում ուստող հայ երիտասարդությունը և Արևմտյան Հայաստանի գավառների (Խարբերդ, Սասուն, Վան) ստեղծագործող երիտասարդությունը։ Այս պայտզան արդեն իսկ որդակի գաղափար է տալիս հանդեսի ծրագրային խնդիրների մասին։ «**Ճաղիկի** խմբագրությունը խտապես համազված է, - կարգում ենք «Ճաղիկի» ուղեգիրը՝ հովվածում, - թե ցեղի մը հոգեկան գաստիպատությունը իր գրականությանը միայն կը կատարվի, պայմանով որ այդ գրականությունը սամածման ու գերեզմանի ստեցանող ու մեջբող տարրեր ունենա։ Պիտի ջանա, որ աշխատակիցներն առնադաճվող գործունեության շնորհիվ, զարգացման ճանրան ընդարձակել մեր արդի գրականության, գոր **Հայրենիկը** բանի մը աարքի ի վեր ծաղկեցուց և սիրցուց

ծողովորդին: *Ճաղիկ* ճշմարիտ հանդեսի մը հանգամանքներ պիտի ունենա... Անկիսա սահմանված է մասնավանդ ընդարձակ է աշխատված գրականությունը»⁶³:

Սա, ինքսիկ, բոլորովին էլ նախորդ շրջանի «Ճաղիկ»-ների գրական հայեցողյան տակնական կրկնությունը չէ, այլ հետևողականորեն մշակված մի ծրագիր, որում ժամանակակից գրականության զարգացման առաջնկերացի իմաստ ու կշիռ է տալուստ սեռնուն մի գաղափար. նոր ու ինքնատիպ ձևի մեջ շարունակել «Արևիկ»-«Մասիս»-«Հայրենիք»-ում սկսված գրական շարժումը, սպասարկել լինել հասկանալիս «արվեստի գրականության», «բարձր գրականության»:

Հենց այդպիսին էլ «Ճաղիկը» ընդունվեց ժամանակակիցների կողմից: Գրական նոր շարժման ակունքների մաս կանցնած ավագ սերնդի գրողներից Նոյա Տեղիբրձապյանը հանդեսի առաջին համալիրից ստացած ապավորությունը Չուպույանին նկատել է առիտ, որ մեծ ապրիլություն կա նոր «Ճաղիկի» և նախորդների միջև, և որ այդ ապրիլությունը ամենից առաջ երևում է նրա գրական ուղղվածության մեջ (տե՛ս ԱԳԼ-23): Նորերից Մրտ. Հարությունյանը, ողջունելով հանդեսի հրատարակությունը, նրանում անհուն է իր սերնդակից գրողների ստեղծագործական որոնումների ճշմարիտ արձագանքը (տե՛ս ԱԳԼ - 193, 198):

«Ճաղիկի» գեղագիտական հանգամանքում ստանճնացվում էին հետևյալ ծրագրային խնդիրները.

1. Առանց անտարբեր մնալու ազգային-հասարակական կյանքի ընթացիկ հարցերի նկատմամբ՝ մեծ առել հատկացնել գրական խնդիրների ընթացքը, «զեղվի՛ն ու բարբելուն վրա ուսումնասիրությանց», քանաստեղծություններ, քասակգություններ, վկայեր, վիպակներ, հեքիաթներ, անեն անաակ գրվածքներ սպասարկել մասնավորապես սկսնակ հեղինակներից, հնարավորություն առլ արևմտաստաց մեջ, հասկանալիս գավաններում հանդես եկող գրական նոր առադողների «երևանան ու ծանոթացաներ», քայալերել ու մղել նրանց հայ քանասիրության անճնանք մնացած արժեքների հինի վրա ազգային գրականություն ստեղծելու:

2. Ընթեցողներին հաղորդակից դարճնել ներդասական գրականության, գիտության ու գեղարվեստի հիմնական ուղղություններին, ուսումնասիրություններով, հաղորդում-գրախոսություններով ճանաչել տալ նրանց «ժին ու նոր աշխարհներու մեծ մարքեր որոնք մարդկությունը շինած են» (1895, թիվ 1, էջ2):

1890-ականների պոետայ կյանքում գրքային հրատարակությունները հազվադեպ երևոյլ էին: «Գլխըր Պոետ մտավորական հրատարակին հեղազեղան նախանջկով, հիմակ գրեր աներևոյր մըն է. հայտնում է Արիիարյանը, գրողներ իրենց ապաստարանը օրարերին ու պարբերականին մեջ վնարեցին... Վասն զի րոյր կուսավարության պաշտոնյաները կարող չեն չափազանցորեն ուշադիր ըլլալ հրատարակությանը, որոնք որոշյալ օրեր և ժամեր պետ է, որ կանոնավորապես երևին»⁶⁴: Ուստի և արևմտայն գրականության զարգացման գործում 90-ականների հայերեն թերթերի ու հանդեսների ղեկը ճիշտ գնահատելու համար անպայաներոն պետ է հաշվի առնել մի շատ կարևոր հանգամանք. որքան՝լ է ավալ պարբերականը, մասնավորապես գրական հանդեսը, կարողացել փոխարինել գրին, որ, ինչ խոսք, հիմնական ապացույցն է գրականության կենդանության:

«Ճաղիկի» վեր շարադրված խնդիրներից դժգոյր չէ նկատել, որ հենց այդպիսի նպատակ ունեն նաև Չուպույանը: Այդ մտային ափեկի որոշակի է առվում Գրականության և արվեստի քանգարանում պատկող հանդեսի ծրագրային հայտարարության ձևաչափի օրինակում. «Այսպիսի առեն մը, որ լրագրություն անեն ինչ է, լավ է քնական է, որ մարդ ուզե ստեղծագրական շրջանի մը մեջ շատ քան սովորական, այս հանդեսը պիտի ըլլա հանդես մը, համայնագիտության մը, գրադարան մը... որ պիտի զան խոսին, կերեն, երգեն, խորհրդածեն րոյր հայ մարեր ու քրարեր, հին, նոր, իրենատար, քանաստեղծ, գիտան, քանասեր, արվեստագետ, վիպասան» (ԱԳԼ-633):

Հանդեսի ծրագրային դրոյրները իսկական խելագրած էին օրերի համար: Բայց հասկանալի է, որ պարբերական և ոչ մի հրատարակության մասին չպետ է կարծիք կազմել՝ ելնելով միայն նրա ծրագրից: Թերևս այս հայասին իրողությունն է նաև «Հայրենիքի» խնրագրությանը հինք այլ որոշ ըրակապություններ ու նկատիկ հեղանքով վերարթիվը նորքնա հանդեսի ծրագրային հայտարարություններին. «Արշակ Չապույան, *Նոր օճախ* մը կը իման: Հանդեսի ծրագիրը, «նորություն» և, ու ներ շատ կարուս ուղեր նորության, նոր ուղղության հետ սպասներ նաև որ նոր *Ճաղիկ*, նոր գրողներ, կամ ինչպես ուրիշ առիթով քսին, նորագույններու խոսք մը պատասան մը գրականության համար»⁶⁵: Այստեղանդեր, այդ թերևս փառությունն անիմեն էր: «Ճաղիկը» հենց սկզբից էլ հետևողականորեն գործնական իրագամ գրեց իր ծրագիրը:

Հանդերս քրթակցական յայն կապեր և հաստատում գաժափ մտավորականության հետ, խրախուսում ու քայտերում նրանց գրական ջանքերը: Գավառում ստեղծագործող հեղինակներից «Ճաղիկը» ապագրում է Ռիլլաանիցու, Ռուրեն Չարդարյանի, ինչպես նաև Մ. Մարտիրոսյանի, Շարայի, Ա. Էդրուսյանի, Գ. Փշիկյանի և այլոց գեղարվեստական գործերը, հողվածներն ու բարբի պատկերները, ընդարձակ բանավեճ բացում ժողովրդական ավանդույթյունների շուրջ՝ «Հայաթիվ և մարդագրի» թեմայում: Այս բոլորի նպատակն էր, հայտնաբերել հայկական գաղափարներում բուն Ալեմայան Հայաստանում ապրող ժողովրդի հոգեբանության ոլորյն գծերը, հայկական խառնվածքի յուրահատկությունները, և դրան հենց գրական կյանքի գարգազան համար: «Մենք այդ հորդորանքով կը խորհինք նույն իսկ մեր գրականության բարձրացմանն ու ճոխացմանը, որովհետև համազված ենք որ տոհմային գրականության մեր ունենալու համար, պետք է որ ճանճանք ցեղիկ հոգին ուր որ ցրված է գաժառներուն մեջ: Մեր ձգտումը՝ գաժափ կյանքը ճանճնալու, բարձրացում է մեզի համար» («Ճաղիկ», 1895, թիվ 16, էջ 530):

«Ճաղիկը» խմբագրատուն ուղղորդված բազմաթիվ գործյունների միջից ճշմարիտ արվեստի էջեր առանձնացնելու համար խմբագրից քիչ ջանքեր էլին պահանջվում: Արշակ Չոպրանյանը խմբագիր էր՝ օժտված գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ գեղեցիկը, ճշմարիտը տեսնելու գարանալի նուր ցգացողությամբ: Եվ այդ ցգացողությունն էր, որ օգնեց նրան գաժառական բազմաթիվ քրթակցություններից առանձնացնելու խաղրիցի (Ռ. Չարդարյանի գեղարվեստական հնայիչ պատկերները) («Չարճված որսորդ», «Ճեճվակի հարթ», «Ճաղիկի ը, կարմիր ծաղիկներ», «Հերիար»), Խարրերի ժողովրդական ավանդույթյունների հին ու հարագատ գույներով, բնության խորիցրգրող գեղեցկություններով լեցուն պատկերներ, որոնք «Ճաղիկի» խմբագրատվետը մասնագույց էր անում իր աշխատակիցներին՝ իրր գաժառաշխարհի բառ ու բանով համեմված արճակի լավագույն օրինակներ:

Ռուրեն Չարդարյանի ստեղծագործական գաղափարատվիչ յուրահոգությունը մարդկայինն ու գեղեցիկի ոլորումն է, մարդուն վեճ ու անաղարտ տեսնելու ձգտումը, բնության ու մարդու փոխաբարբերության խորիցրը:

Բանախոյտական նյութի գրական մշակման ու օգտագործման հարցում Ռ. Չարդարյանը հասնում է գաղափարական ու գեղարվես-

տական մեծ խառնածան՝ ըստ էության ոչինչ չավելացնելով ժողովրդական բուն ավանդույթյունը, բայց և շեշտելով նրա առեմիկ-ժողովրդական նկարագիրը, բառի, գույնի, արտասախարյան եղանակի բնաբերգական մաքրությունը: Նրա գեղարվեստական պատկերներին ու հերիարդներին բնորոշ է գրանասիցրը, հոգեբանական ներքին խոր կերպավորումը:

«Ճովակին հարթ» հերիարի մասին «Ճաղիկի» էջերում Չոպրանյան գրում է «Այս երկարը հերիարն է, գոր խաղրիցիցի երիտասարդ գրագետը, Պ. Ռուրեն Չարդարյան, մեզի կը դրի, իր ջրտու արճակին մեջ տեսնելով մեր գաժառական սիրուն ավանդույթյունները: Փաժիարի էր որ Չարդարյան հեռուողներ ունենար, ու անխնատ ճառույթյուններու տեղ, գաժառացի գրողները տեսական ավանդույթյուններ կամ ժողովրդական երգեր մեզի դրկելին» (թիվ 7, էջ 245):

«Ճաղիկ» հանդեսի համար ծրագրային նշանակույթյուն է ստանում Չոպրանյանի «Գրիգոր Նարեկացի» ծավալուն ուսումնասիրությունը (թիվ 4, 5): Նոպագույն գրական սերնդին Գ. Նարեկացին ներկայացվում է որպես հայկական խառնվածքի ու հոգեբանության անճնագայտուն արտասախարչը՝ «իր ցեղին հոգիին ամենն մեծ ներկայացուցիչ», իսկ նրա ստեղծագործությունը՝ գեղարվեստական ուսումնասիրության դպրոց, կախես ու չափանիչ: «Գրիգոր Նարեկացի» ուսումնասիրությամբ «աղորդի մասայան», «հայ աղորդի նվիրական զիբը» ճանաչված Նարեկացու ժառանգությունը առաջի անգամ գնահատվում է իրր բերրություն, իրր «այդտունու բանաստեղծության կրավառ հեղուկով ապրող երգ՝ «երգը մարդուն և մարդու մեջ»: «Հաններ գճնիկա աղորդ գրողի կրտսեակն գույնեն ուր տանահավակված էր, և դենք իր տեղը, գրական մեծ համճարությունու օղակարկառ բարճունքին մեջ: Այ ջրսներ որ մեր բանաստեղծությունը հսկա չունի... Մեր մեծ մարդն է Ան» (թիվ 5, էջ 172, 188): Այդ բարճմուրթը, ըստ Չոպրանյանի, Հանրոսի, Շերսպիի, Գանրիի, Վերիարի կողքին է:

«Ճաղիկ» հանդեսի գառակական հավելվածում «Նարեկից» ու տաղերից աշխարհարար բարճմունությանը ապագրված հատվածները առաջարկվում էր համճարատրյան մեջ դնել նույն համարում տեղ գտած Գանրիի, Վտղենի, Սրբուի Թերեգայի և այլոց ստեղծագործություններից՝ հետ: Այս երևույթի խորքում նկատելի է Չոպրանյանի գաղափարական նոր ընդունումը, որ հետո այնբան բնորոշ պետք

Լ դաճար նրա գրական ու խմբագրական ամբողջ գործունեության համար, այն Լ՝ հայ մարտոտ ճանաչել ապ «իբ գեղին հայ ամենեւն մեծ բանաստեղծը», իբ բերեթզակի հուզի իրական արժեքները:

Գրական նոր շարժման տեսանկյունից ծրագրային ճշանակության խնդիրներ են արժարժուում մաս Արշակ Չուպանյանի «Հյուսիսի գրականությունները», «Էւամն և Ժյուլ ար Կանբու», «Միասիրականությունը գրականության մեջ», Միքայել Շամտանճյանի «Իրապաշտության հոգեբանությունը», «Արամադոնությունը նոր գրականության մեջ» գրականագիտական բնույթի աշխատանքներում: Կարևոր կետերից մեկը եկնոպական և համաշխարհային գրականության գեղարվեստական փորձի բնագիտական յուրացման հարցն էր: Արևմտահայ գրականության վրա, քառ հանդեսի, իշխող և եղև ֆրանսիական գրականության ազդեցությունը, որ սակայն եղև և Ժմպկոյանի⁶⁵: Հայ ընթերցողին թիլ են ծանոթ ֆրանսիական դասական գրականության դերերը՝ Ռաբլեն, Ռոմանթը, Ռուտոն, Վիենին, Բալզակը, Գյոթերը և ուրիշներ: «Ճաղիկը» պաշտպանում էր Գրանսիայի երկուստարդ գրողների այն կարծիքը, թե ֆրանսիական գրականությունը, առանձին բացատրություններով (Գյոթեր և ուրիշներ), չի ունեցել հեկեն բանաստեղծության և հյուսիսի ժողովուրդների գրականության մասածան և արվեստի ներդաշնակությունը: Կա իմաստով աներածկա էր համարվում ընդլայնել ծանոթությունը անգլո-գերմանական և ռուս գրականությունների հետ: «Ճաղիկը» ավելի մեծ ընդհանրություններ էր տեսնում հայ գրականության և Հյուսիսի գրականությունների միջև, ճշում՝ բանի որ «Մեր գեղը գերագնացական բանաստեղծ գեղ մըն է, յուր ու խորունկ իր զգացման մեջ, հուզման, ներշնչման, բնարթգրության գեղ», ուստի մեր ոգուն ավելի մտերին ոգի անգլո-գերմանական գրականությունների մեջ պիտի գտնենք և, հետևաբար, «պիտի ջանանք միշտ ընդագնաց անդ մըլիթլ այս հանդեսին մեջ Հյուսիսային, ու մասնավորապես Լեոգր-Վերման մարքին, գործերն ուսումնասիրությունաց» (նույն տեղում, ԼԻ 237-238): Հանդեսում ապագովան Արևին Վոնում «Պայրըն և Վիեննայի հայոց վանքը», Միքայել Շամտանճյանի «Կեռեսարդ Հատրդման», «Իրապաշտության հոգեբանությունը», Ստեփան Բարբոբայանի «Հյուսիսային գրականությունը» հոդված-ուսումնասիրություններ, թեև երբեմն ոչ այնքան մեծարժեք, իրենց ընդունակելուում վիեննի, բայց ընդհանուր առմամբ որոշակի դեր ունեին անգլո-գերմանական և ռուս ժողովուրդների գրականությունների հետ հայ ընթեր-

ցողի ծանոթությունները խորացնելու գործում: Միասրայից, Գյուսիցի, Անդրսեւնից, Գյոթերից, Վալենից, Միքիկիցի «Ճաղիկում» ապագոված բարգմանությունները, ապա «Գրական աշխարհին», «Արվեստի ԼԵր» բաժինների հովվածներն ու գրախոսականները, «Մեր երգեր» բանաստեղծությունների շարքը արևմտահայ գրականություն էին բերում երկրպական առաջավոր գրական շարժման շունն ու բարձրությունը: Ըստ Լուրյան, այս նյութերով «Ճաղիկը» ձգտում էր մաս ընդլայնել հայ մարի «գեղեցկագիտական» եռասրբությունների շրջանակը, լրացնել «գեղեցիկի զգացման պակասը», որ Չուպանյանի կարծիքով այնքան զգալի է մեր բարբերում, մեր հանրային ու անձնական կյանքում: Ըստ այսմ առանձնաստուկ ինտաս են ստանում հանդիս բոլոր համայնքին բնարան բնորոված Գյոթերի ճշանավոր խոսքերը և Չուպանյանի բացատրությունը: «Կ՝ոգիկ մեր դպրոցներում ճակատը արանամարկ Կեռեկին ուկի խոսքը գոր բնարան ըրի այս հանդեսին. «Լեոցեթեր ձեր միտքն ու սիրտը, զրչակի ալ լայն ըլլան... Ու երբ լայն չեն, պետք է ավելցնել, լայնցեթեր նախ զաննը» (թիվ 6, ԼԻ 204):

Իր հետևողական գրական ընդարակաբանությամբ և Արշակ Չուպանյանի անձնական ջանքերի շնորհիվ «Ճաղիկը» դաստիարակեց նորագուն գրողների մի ամբողջ խումբ՝ Ռուբեն Ջարդարյան, Կեսան Թեթեյան, Ջապիկ Նաչյան, Հարություն Մարթյան (Ալումնա): Նորերից հանդեսին աշխատակցում էին նաև Թղլատիցին, Ռուբեն Որբերյանը, Տիգրան Չարքարյան (Ռնարա), Մ. Շամտանճյանը, Կ. Տարանճյանը, Արտ. Հարությունյանը, Մու. Բարբոբայանը, Վ. Հարությունյանը, Տ. Նաչյանը և ուրիշներ: Հանդեսում ապագովում են նաև Չուպանյանի արձակի ինքնատիպ ԼԵրից «Ես ի՞նչ ըրեմ հոգիով», «Լագող աղչիկը», «Գեպի անցյալը» պատմվածքները, «Բանի մը որ Պարսիկակի մեջ» գեղարվեստական լրտնիկը և այլն:

Ջապիկ Նաչյանը «Ճաղիկում» կատարել իր գրական առաջին քայլերը: Հանդեսի անդրամրկի համարում ապագովից նրա «Երգ առ զիշեր» արձակ ընթրվածը բանաստեղծուում ապագովի առաջին խոսք, ապա դրան հաջորդեցին «Կուրքը», «Չխարդ տերը» հոգեբանական պատկերները, որոնք «անմիջապես ուշադրություն գրավեցին», հիշում է Նաչյանը, - և ես դարձա մեկ օրեն մյուսը ծանոթ անուն» (ԱԳԹ, ՁԵՁ-386):

Կեսան Թեթեյանը, իր իսկ խոստովանությամբ, ստեղծագործական «ճշարտես սուպուն» կատարում է «Ճաղիկում»՝ «Ովեկերբին

վրա» և «Տուրակը» արձակ բանաստեղծություններով⁶⁷:

«Ճաղիկի» խորագրից չի մտահոմ մտ մտու անցյալի հայ գրականության մեջ արվեստի խաշորագույն դեմքերին՝ մեծ մարդկեմուն: Հանդեսի նպատակային երկու համարներ նվիրվում են Հակոբ Պարոնյանին և Պետրոս Աղամյանին:

Գրական խնդիրներից բացի «Ճաղիկում» պարբերաբար արձարվել են արևմտահայ հասարակական կյանքին վերաբերող հարցեր:

Կ. Պոլսի և հասկապես գավառների հայկական շատ դպրոցներում տխրում էր հուսահատանցիտ ու անվստիստ մի վիճակ: Ամեն դպրոց իր առանձին ծրագիրն ուներ, չկար ուսուցման միասնական կարգ, զգացվում էր ուշիմ և գրագետ ուսուցիչների պակաս: Աշակերտները այդ «վանդակված պաղիվները», դպրոցից դուրս էին գալիս հինմականու կիսագրագետ: «Որ դպրոցներում մեջ,- դժգոհում է Չուպանյանը,- կյանքը շինված է այնպես որ մարմնին, հոգիին և մտքին ստոջությունը տկարանա փառի... Անհուն, ծանր, ճշուռ ձանձրույթ մըն է որ կը խմորի կյանքը մեր դպրոցներում մեջ» (թիվ 10, էջ 341): Կորսված այդ կյանքը «բնական ընթացքի մը» բերելու անկեղծ մտահուգությամբ լի են «Ճաղիկի» «Կարողական րոնիկ» խորագրված հոդվածների շարքը:

1895թ. արյունալի դեպքեր, սակայն, անկասար բողեյին «Ճաղիկ» հանդեսի ծրագրային շատ խնդիրներ: Մինք այդ էլ բուր գրաբնչական վարչություն էր արդիվ լինում «կասկածիկ» նյութի, այդ բովում մտե գեղարվեստական շատ գեղեցիկ էջերի հրատարակման: Չուպանյանը հավանաբար հունախ է ստիպված եղել պայքարի մեջ մտնել բուրք գրաբնչիկների հետ՝ այս կամ այն հեղինակի սանկտագործությունը արժեքավորելու համար: Այդ մասին է վկայում նրա «Իմ կյանքի վեպը» ինքնակենսագրականինց հետևյալ որվագր. «1894-95-ի շրջանին զայտը Լի համազում Պառնասյան է.Ֆենտին, որ բուլլատեր իմ *Ճաղիկ* մեջ ամբողջական հրատարակումը Տիրան Չրաբյանին մեկ գեղեցիկ արձակ գրվածքին, որ մզկիթի մը նկարագրությունը կար: Պառնասյան է.Ֆենտին կարականապես մերժում է խորագրի այդ խնդրությունը պատասխանելով գրան, որ դա անկարելի է, անհնարին: «Ե՛լ որովհետև կը համառոտի զինքը համազում ժիզյա մեջ,- շարունակում է Չուպանյանը,- բովը ծաղկատիկ նստած բոբիկ աղտոտ սուրբով բուրք պաշտոնատարը... դարձնով ինձի ու բուրբերեն լեզվով պոստ» «Է՛» երկայն կրնես կոր, սուս եղիր ու կորս:

վե սրտեղեն»: Իսկույն զգացի թի ինչ տեսակ երկրի մեջ կը գտնվի և ստի բարեցի» (ԱԳԹ, ԱԶԾ-807-813):

1895-ի հոկտեմբերին Չուպանյանը դուրսբերում է «Ճաղիկի» հրատարակությունը⁶⁸ և մեկ ամիս անց հետոմում Պոլսից:

Այսպիսով, «Ճաղիկ» հանդեսը հնարավորություն չունեցավ լուրջին իրագործելու իր ծրագիրը: Առաջարկված մի շարք կարևոր խնդիրներ մնացին անկատար: Մասկայն կարճատև, բայց բեղմնավոր գործունեությամբ հանդեսը մեծ ազդեցություն ունեցավ արևմտահայ քաղաքական արվեստի և գրական-գեղարվեստական մտքի զարգացման վրա: «Ճաղիկը» արևմտահայ իրականություն բերեց անխուս և նկարագրով գրական հանդեսի առաջին օրինակը, պայմանավորեց գրական նոր շարժման սկզբնավորումը, նախադրյալներ ստեղծեց «Անահիտ» հանդեսի հրատարակության համար:

1.3 «ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆՐԱԿԵՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԵՐԱԿՐԻՐԸ

19-րդ դարավերջը և 20-րդ դարի սկզբը հայ կյանքում բայտ ու հակառական դրոնումների մի շրջա է: Հասարակական կեցության նոր պայմաններում նորովի էր գնահատվում ժողովրդի դարավոր ուղին, ժամանակի հասարակական նոր պահանջներով իմաստավորվում հոգևոր արժեքները, կը էր վերականոնում ժողովրդի գոյության հաստատման, այդ ժողովրդի ազգային-մշակութային վերելքի համար: Մարեթի վրա իշխում էր 1894-96թթ. չարքերի և շարունակվող հայաժամանցների ծանր ու անավոր սղծավանջը: Երկրում անասուկ չափերի էին հասել բուրքությունները: Օտար աշխարհի ակերն էին եղել թեկնախյան ու ազգային անհնաաարթական իրավունքներից զրկված բազմահազար անտուն ու անօրևան հայեր: Դառն ու մտահար մի կարծ էր դա, որ արևմտահայ մտավորականինց ստիպում էր անհանգիստ տագնապով մայելու գալիքին. «Բայց, իրավ, ալ չափը անցավ. ալ պղկված չղերը բլրելու մտուցան: Ի՛նչ պիտի լլլանք, ի՛նչ, ի՛նչ...» (Լ. Բաշտյան): Ե՛լ այսպես դարձյալ ու դարձյալ ճակատագրական սրությամբ հատում է նույն շարադասիկ հարցը՝ ո՛րն է վերլույթյան ուղին...

Համիդյան ծայրահեղ ռդրագրած վարչակարգի, քաղաքակիրք կյանքի բռնապետանման մեթոդաբանում հայոց համար մտավում էր մեծու հասարակական կյանքի կազմակերպման այն ստավարեզ, որ

կենտրոնանում էին ազգի ինքնակամ ուժերը, հայ մտքի, հայ մտավոր-հասարակական կյանքի ազգնապեմներն ու հույզերը: Մամուլին վերապահվում էր բացառիկ դեր՝ գորավիզ լինել ազգի գոյությանը, արթուն պահել հայ միտքը:

Եվ ահա, ստեղծված պայմաններում պոլսահայ մամուլը (նկատի ունենք ընդհանրապես Թուրքիայում հրատարակվող հայերեն պարբերականները) որսաճում էր ընդունակ իր վրա կրելու արևմտահայ մտավոր ու հասարակական կյանքի կազմակերպման անբողջ ծանրությունը, նորագույն գրական շարժման ընթացքը:

Դարավերջին Պոլսի հայ մամուլը մի յուրօրինակ գաղթո՞րն էր ապրում: Մատուց 1899-ին հրատարակվում էին 4 օրաթերթ՝ «Լրկերը», «Շաղիթ», «Բյուզանդիոն» և «Մտքնահրակ» (չնայված հայաստա բուրբերեն օրաթերթերը), կիսամյայաներ և շաբաթաթերթեր՝ «Մասիս», «Բյուրակ», «Ավետարներ», «Փռանք», «Լույս», «Համբարձիտակ», «Պատկեր»: Իզմիրում շարունակում էր յուս անհնելի «Արևելյան մամուլը»: Պարբերականների այս հարուստ հավաքածուն, սակայն, հարուստ չէր իր բովանդակությամբ: Եվ պատճառը ամենից անայ օսմանյան դժգոյակ իրականությունն էր, անհերքուրյան աստիճանի հասնող գրաբնուությունը:

Թուրքական կառավարությունը հստակ նկատառումներով իր բռնակալական ստեղծակալությունները տարածում էր նաև մամուլի վրա: 1888 թվականից տպագրական անաչարտ հրամանով հաստատված նախնական գրաբնությունը անցցին խտտությունները հատկապես հայկական և իռանական թերթերի նկատմամբ: Հայերեն պարբերականը մինչև, հրատարակվելն անցնում էր գրաբնական բազմաստիճան մի համակարգ: Նրա պարունակությունը Բ. դասն երրին գործերի պաշտոնատան երեք հայ անտույների կողմից հստատագրվում էր բուրբերեն և ներկայացվում բուրբ վերաբնելին: (Կասկածելի մեկ քառի կամ նախադասություն դեպքում նյութը պետք է բարգամվեր անբողջությամբ): Այս բարգամված օրինակներից ուղարկվում էին Բ. դուռ, ոտակնամայանի, հանրային կրթության պաշտոնատուն և այլու: Ըստ որում, դրանցից յուրաքանչյուրն իր մերտող էր բնում նյութը, և չէր բացալվում, որ մյուսների կողմից ընդունված նյութ մերժվեր, ասեր, Եղազի անմիտ ընտանությունը: Երբեմն ազգային խնդիրների բնուության հարցերում սրանց էր միանում նաև հայոց պատրիարքարանը: Արգելվում էր մեկ համարում չտեղավորվող հողվածների տպագրությունը, բազ-

մակետերի օգտագործումը, բանի որ դրան հաչորդող «Շարունակությունը կլինի», «Շարունակությունը վաղը» արտահայտությունները իր վրա կերպով լարում էին ընթերցողի միտքը, անհանձն երկարությունների անկիր տալիս, խանգարում նրա հուզի հանգստությունը: «Եվ ... Պոլսո գահը բարձրացավ այն հիվանդ գիշակերը (տարան Համիդը-Յու. Ա.) ... Չարչարների դուրսընթացը սկսավ... Իր հրամանով իր հայերեն բառերական ներկայացումները դադրեցան, Հայոց պատմության ուսուցումը խախտվեց արգիլվեցավ, հավասարենական գրաբնություն մը մամուլում զրկակալությունը շրջալեց: Հայ մտքի ասած արձակ թոխեն հետա, թրխա խեղճում մըն էր որ անկի կ'ունենար... Գրաբնությունը բառեր, նյութեր, սեներ կ'արգիլեր. վերջ ի վերջո ոտանավոր գրելը արգիլեց...»⁶²: Այսպիսի պայմաններում, Արիիայանի խտրերով ասած, հայ խմբագրից լարախտաղսի ճարակություն էր պատանջվում վաղը լընկնելու և չյախջախվելու համար:

Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում արգելված գրքեր էին Երեսայիրի «Համեստը», Կունեի «Սիլը», Լաֆոնանի տակները, Ռասիի «Մեկերային դաշնագրությունը», Հուգոյի, Վոլտերի և ուրիշ հեղինակների բազմաթիվ այլ գործեր: Արգելվում էր եվրոպական առաջադիմական պարբերականների մուտքը օսմանյան կայսրություն: Մամուլի Լեյբից անխնա հայածվում էին արեկտահայ ճանաչված գրողների ու գործիչների՝ Արվյանի, Նալբանդյանի, Բաֆֆու և այլոց անունները: «Մշակի» և Արժուրիկի անուններում արտասանումը բաղարական ռճագործություն կր համարվեր»⁶³: Արտասանումն հրատարակվող պարբերականների մասին խոսք լինել չէր կարող. «Արտասանմանն եկած հայաստա երբի կարող մը մեկու մը բովեն երբ գտնվի, բավական է անասանա տարիներով բանտերու և արտաթակարյան դատությունը ճաշակել տալու անք»⁶⁴:

Պոլսահայ թերթերը յուս էին անհուն անկանոն, խախնաման դատապարտվում մեկ անճշան քառի կամ նախադասության պատրվակով: Նրանք չունեին հաստատուն և հստակ ծրագիր, հաճախ ստիպված էին փոխել իրենց ուղղությունը, գաղափարը, համոզումը, նկարագիրը անցնելով հերթական խմբագրության անօրինությանը:

Այնուամենայնիվ, ի՞նչ ծրագրով և ինչպիսի՞ բովանդակությամբ էին հրատարակում Պոլսի հայոց պարբերաթերթերը :

«Ավետարները» և «Պատկերը» շարունակում էին իրենց ավանդական պատկանողական ուղղությունը՝ բավարարվելով հիմնակա-

նում եկեղեցական կանոնագրերի կրատարակությունը և բրիտանական բարոյականության դասերով: Ինչպես «Փոնչը», այնպես էլ նոր հիմնադրված «Սույը» (1895-1908) և «Հանրագիտակը» (1896-1908) գրադրում էին ազգային-վարչական կյանքին վերաբերող խնդիրներով, կրթական ու գիտատնականության, իսկ երբեմն էլ նաև՝ գրական ու քանասիրական հարցախորհրույուններով: «Արևելք» օրաթերթը շարունակում էր լույս տեսնել նույն ծրագրով ու նույն բովանդակությամբ: Իսկ նորաստեղծ «Բյուզանդիոնը» (1896-1918) ու «Ստրահանդակը» (1899-1908) հետևում էին «Արևելքի» ազատախոս-պաշտպանողական ուղիգծին և այդ դիրքերից փորձում արձագանքել արևմտահայ մտավոր ու հասարակական կյանքի լայն մտահոգություններին: Իր ազգագրական ու քանասիրական ուսումնասիրությունները մտավոր-գրական կյանքի առաջընթացին և «զավառական գրականություն» տեսության դրույթների պաշտպանությանն էր փորձում մտադասեցնել նոր խմբագրության (Գալուստ Անդրեասյան, Նեմոյր Արմեն և ուրիշներ) ձեռքը անցած «Բյուրակներ»: Խոսքը անհից առաջ Արաաչես Հարությունյանի գրական տեսությունների ու հողվածների մասին է՝ «Ատլվան գրականությունը», «Գալուստական գրականություն», «Կ. Պոլիս և զավառական գրականություն», «Ատլվան գրագիտություն», «Ինքնամոխիվում» և այլն: Դրանցում երիտասարդ քննադատը խիստ և ուշագրավ հայացք էր քննադատում արևմտահայ նոր գրականության ազգային ինքնատիպ տեսքը, գաժառական կյանքի ու ժողովրդական քանարվեստի հետ ունեցած սերտ կապերի, երկրպագության անշարունակների և այլ խնդիրների քննությանը: Սակայն դա չէր բխում հանդեսի գրական բարարակականությունը բուն ոգուց, որովհետև «Բյուրակնի» խմբագրությանը առավելապես հետաքրքրում էր խնդրի քանասիրական կողմը, քանասիրական ներատրուտը: Անս թե ինչու Արև. Հարությունյանը սակայն զվամ էր մեկ անգամ ևս ինչեցնել իր ընդունախոսներին, այդ թվում նաև «Բյուրակնի» հողվածաձգիրներին (Գ. Անդրեասյան, Խ. Քնչիչյան և ուրիշներ), որ «Ազգագրա-իզգագիտա-քանասիրական նյութերի քավական տարրեր բաների կ'ուզենք յոթրել այս անգամ... Այն աշխատությունը գործընթացում է և որում կը միտի գլխավորաբար «Բյուրակն» մեր վտված գրականության ամենին կարելու ու նախապատաստական աշխատություններին մեկն էլ ապահովարք»⁷²: Հարությունյանի ձգտումն էր առավել նպատակային դարձնել «Բյուրակնի» ազգագրական-քանասիրական գործունեությունը, նոր ուղ-

ղություն հաղորդել դրան: Ուստի և առաջադրված դրույթները «Բյուրակնի» էջերում մնացին թեև շատ արժեքավոր, բայց սակ տեսական նախագծումներ գրական նոր՝ շարժման համար: Եվ պատճառը հանդեսի քանասիրական ուղղությունը չէր միայն...

Արևմտահայ մտավոր ու գրական շարժման նոր միտումներին որևէ սկզբունքային նորություն չավելացրեց «Շաղիկը», թեև Արամ Անտոնյանի և Միքայել Շամտանճյանի խմբագրությանը հետամուտ էր գրական նյութերի տարգրությանը:

1890-ականներին Իզմիրի «Արևելյան Մամուլը» (1871-1901, 1919-1922) արևին ավարտել էր իր երբեմնի ազգային առաջադիմական հանդեսի առաքելությունը: Ավելին: Հանդեսի հասարակական-գրական ըմբռնումները սկզբունքային շատ հստակում ուղղակի դիմադարձվում էին 80-90-ականների իրապաշտ մտայնությանը, առթք էր տրվում բարոյական գոտախարստության բաղազներին, կրթու կերպով պաշտպանվում էին նախորդ սասնամայակների հետևած գրական ավանդույթները: Իրապաշտ արվեստի դիրքերից փորքին: Խիստ, բայց իրավացի էր ժամանակակից հետազոտողի քննադատությունը 1892-ին. «Արևելյան մամուլ» նշանակություն գոթկ է... ամից անգամ մը բարակ տեսրակ մը որ ուրիշ բան : պարունակեր բայց երև մեկ քանի բարգնաություններ և օրաթերթի մը վեճերը: Գրերի օրաթերթ մըն է որ ամից անգամ մը կը կրատարակել միայն, բայց օրաթերթի մը որևէ թիվն շատ վար կերպով խմբագրված»⁷³: Հանդեսը «այ կողմի կ'ուզը» ընթացում և արևմտահայ գրական կյանքում Լուսին դիր չկատարեց նաև 900-ականներին: Նրա՝ ժամանակակից գրականության բուժիկը (որի կազմումն մասնակցում էին նաև Թլիվայիցյին, Ռ. Չարդարյանը, Արև. Հարությունյանը, Ջ. Նասյանը) ուներ ընդգծված քարոյարանական ուղղվածություն:

Պոլսահայ մամուլում հարուստ ավանդույթներ ուներ և գրական մեծ ուղի էր անցնել «Մասիսը»: Այդ խզված ավանդները վերականգնելու և արևմտահայ մտավոր-հասարակական կյանքի ընթացքը որոշակի հունի մեջ դնելու միտումն ունեին Գ. Չոքրաթը, Մ. Շամտանճյանն ու Հր. Ասատուրը, երբ 1898-ին ձեռնարկեցին նոր «Մասիսի» կրատարակության գործը, որը, սակայն, երկարատև չեղավ: Ու թեև ժամանակի գրական լավագույն ուժերի (Չոքրաթ, Միլայի, Նասյան, Հարությունյան, Չարդարյան, Գալուստյան, Մեծարեցն և ուրիշներ) աշխատակցությանը պարբերաբարքն իր գրական բովանդակար-

յունն ու հասարակական հարցադրումների սրբոյրյուն պահպանեց նաև հետագա տարիներին, սակայն չդարձավ սպառված պարբերականը, հրատարակվեց սկզբում կրթի օրաթերք, սուպ կիսամյա ու շաբաթաթերք, չլիտաթիւնեց մեծ հանդիսին:

Հետաքրքրական է նկատել, որ արևմտահայ մտավոր-գրական գործընթացի զարգացման տեսանկյունից ժամանակի գրեթե բոլոր խմբագիրներն ու գրական գործիչները Լախան դեր Լին հասկացման գրական հանդիսի՝ «գրական *խաչքո* պարբերականի մը» գոյությանը ու պոլսահայ գրականության ընթացքի անկման էինմական պատճառներից մեկը համարում լրագրական անգոյրն ու անչիղ գործունեությունը: «Ոչ մեկ առանձն հայ գրականությունը անարդարութիւններուց մը, այսպէս աղմկալից ոչնչության մը մեղադրանքովը չլիտակվեցավ: Ռոշապէս խոսելով այսօր գրեթե գրականություն մը չունինք, բանի որ չունինք Գիրքը կամ գեթ անոր փոխանորդող գրական *խաչքո* պարբերականը: Բարոյական ուժն ու հեղինակութիւնն գոյիկ հրապարակագրություն մը միայն ունինք»⁷⁴:

Գրական հանդես հրատարակելու ձգտումը, անշուշտ, կար: Նույնիսկ որոշակի փորձեր Լին արվում այդ ուղղությամբ: Հետաքրքիր տեղեկություն է սալիս Գրեթե Արամ Անտոնյանի՝ 1898-ի. հուլիսի 28-ի թվակիր համակը՝ ուղղված Չոպանյանին. «Մ. Եանտանյան ծրագիր մըն ալ ունի անասրերք մըն ալ հրատարակելու, որուն մեջ գիտությունները, գրականությունը ու գեղարվեստը կ'ուզի բոլորովին ժողովրդական գայնի մը սակ հրատարակել. իր սիրամ ծրագիրը ին ալ սիրամն է...» (ԱԶՖ-482):

Նույն շրջանում «Արևելքի» խմբագրությունը, հավանաբար, փորձեր է արել նոր հանդիսի հրատարակման: Այդ առիթով մեկ այլ մտահույն կարդում ենք. «Արևելքի» մասին որոշ կարգադրություն մը չէ եղած հաս: Հավանականություն միշտ օրաթերքի կողմը կը մնա, բանի որ մեր էինական միջավայրին մեջ հանդես մը չկրնար սպելի» (ԱԶՖ- 483ա): Ուշագրավ է ամուսնագրի վերջին դիտողությունը միջավայրի հետ կապված: Այս միտքը Եանտանյանի Ծրագրի կապակցությամբ շեշտվում է նաև առաջին մասնակում. «Բայց հստողությունը զանկես հայտը որ ունի չլիտակի բաճակն ընձավ. այդ տեսակ հանդես մը՝ հակառակ իր օգտակարության, ընդունկություն չլիտի զանկես ընձավ առօրին միջավայրի մը մեջ, որ իր սխալները, իր իսկ անձին օգտար փնտրող մը զանկես համար Սրեճի մը ըլլան ալ: Վիտի բակը» (ԱԶՖ-482): Եվ սուպ՝ «Գրական, ճշմարտասպես գրական

հանդես մը չկա Թորքիո մեջ...» (ԱԶՖ-484):

1898-ի ամամըր Գրեթե Ա. Չոպանյանին ուղարկված այս նամակները նշանակալից են նաև մեկ այլ տեսակետից. կասկած չի կարող լինել, որ Ա. Անտոնյանը արձագանքում էր Փարիզի իր բարեկամի հետաքրքրություններին, պատասխանում նրա հարցումներին: (Չոպանյանի այդ նամակները դժբախտաբար չեն պահպանվել): Այլ կերպ ասած, «Արևելքի» հրատարակությունից առաջ Չոպանյանը ոչնչով էինտում էր Գրեթի հայ մամուլի ընթացքին, տեղեկություններ բարդում խմբագրական նոր ձևերակրումների մասին: Նրան հետաքրքրում էր Երևանում գրական հանդիսի սանդղման հանգամանքը:

Անկասկած է աղակիտի հրատարակությունը չէր կարող իրականացվել Գրեթում: Եվ պատճառը ոչ միայն գրական ու լրագրական կենտրոնակ ուժերի կամ «պատասխանված, մարզված խմբագրի մը» պակասն էր, այլև արևմտահայության հասարակական-քաղաքական անկայուն, հարափոփոխ վիճակը, բուրքական բռնադիրական համակարգը ու դրա սրբոյրյուն հանդիսաղող գրաբնությունը: «Օտան, իյուրեղ հանգեար մեր մեջ անկարելի էր շատ մը պատճառներով. ստանամայակների հեռավորությունից հավասար է արևմտահայ գրականության պատմագիրը. Ատունցմն կարևորագոյնը՝ բրքական գրաբնությունը»⁷⁵:

Մտադրություն չունենք, ինարկե, ըրագնահատելու բռնադիրության ապրիներին պոլսահայ մամուլի կատարած գործը: Եվ ակնհայտ սխալանք էր որոշ շրջաններում 1908-ից էինտ լիշտող այն հասցեքը, որ դրական ունիք: չէր տեսնում պոլսահայ մամուլի նախընթաց շրջակի գործունեություն մեջ, նույնիսկ այլ նկատում «սլաթ» ու «վնասակար»: Բայց եթե անկասկած է այն բացատրիկ դերը, որ Գրեթի հայ մամուլը կատարեց արևմտահայոց հոգևոր կյանքի երևույթը արակաճելու գործում, եթե անվերապահին էր նրա կարևորությունը բուն Արևմտյան Հայաստանի մտավոր ուժերի համախմբման ու ազգային կյանքի հետ նրանց հաղորդակցման խնամտով, ապա անվերելի է նաև այն, որ պոլսահայ մամուլը բուրք գրաբնության պայմաններում ոչ միայն ազգային-քաղաքական կյանքում, այլև գրականության մեջ, առանձին է շատ կարևոր խնդիրներում չէր կարող կատարել այն դերը, որ վերստինսկում էր արտասահմանի հայ ընթերթին ու հանդիսակիրին: Գրեթանի մամուլի Էջերում ազգային-հայրենասիրական գովաբանների հրատարակության բացառումը, արեղիտայի ու անասարակ գրականությունը քաղաքացիական ոգու բռնադիր

աւանդ, հաճախ նույնիսկ չափածո երկերի հրատարակության արգելումը գրականությունը սահմանափակում էին հարցափորձայնների, բնմտիկայի, ժանրային զարգացման որոշակի շրջանակներում: Պոպսիայի մասնով, ըստ Լուրյան, չէր կարող դնել և լուծել ընկերային-քաղաքական ու հոգևոր կյանքի լայն հարցադրումներ: Պոպսիայի հայերեն պարբերականներին և ոչ մեկը փաստորեն չկարողացավ գրական շարժման կենտրոն դառնալ, համախմբել գրական ուժերին, վերակենդանացնել երբեմնի «Հայրենիքի», «Մասիսի» և «Ճաղկիկի» ավանդույթները: «Գործը գաղափարին միացած չէր: Արդյունքը համապատասխան չէր ճիզին գր անոր վարչիկները էլ ընկին»⁷⁶:

Այն, ինչ հնարավոր չեղավ իրականացնել երկունք (նկատի ունենք նաև Պոլսոյ և Իզմիրը), իրագործվեց արտասահմանում...

Փարիզ անգլոփոխված Արշակ Չոպանյանը իր խոսնդով և իմացությամբ, մանավանդ լավատեսությամբ նոր ինչպիսիքներեց գաղթչայակի հայրենասիրական շարժմանը: Յրանախալ համայնքում նրանումը շատ շուտով հոմանիչ պիտի դառնար հայրենասիրության, անճնորոշաց և արդարամիտ նվիրումի, իսկ Օդեսիի հրատարակի նրա գործիկ բնակարանը՝ ամենօրյա հավաքատեղի համայնքի հայ մտավորականության համար: Այդ մասին Երվանդ Օտյանը իր «Տասներկու տարի Պոլսան դուրս» գրքում գրում է. «Արշակ Չոպանյանի Օսեանի հրատարակի այդ սենյակը ժամադրավար մքն էր բոլոր հայ պոետներուն, որոնք գրելէ ամեն օր իրենադ կը հավաքվին խոսելու և երբեմն ալ սուրճ խմելու համար, երբ կարելիություն ըլլար խոսիվել, շարք ու լավագործ վառելու համար ալոր ճարել: Տիկին Չոպակի Եսայան, տակալին այն նաեմ օրիորդ Հովհաննեսյան, Տիգրան Եսայան, Վահե Արզույան, Ասոտ Յարճանյան այժմ Սիամոնթո, Օճեհի Խոսրոսիան, Վահագն Սիմանյան, ես և ուրիշները ընդհանրապես ինչ կը հավաքվին»⁷⁷: Գրական այդ խմբին հաճախ միանում էին նաև Էդգար Հսիկիցը, Պողոս Բողոջյանը, Երվանդ Մամիկոնյանը, Սուրեն Պարթևյանը, Մարտոտ Սիմոնյանցը, Ֆեարյան եղբայրները, երբեմն նաև Ա. Արվիխայանը և Լ. Բաչայանը, ինչպէս, երբ կարճ ժամանակով լինում էին Փարիզում: Մրանք բոլորն էլ հայ պանդուխտ գրողներ ու արվեստագետներ՝ անկեղծ մտահոգություն ունենի երկունք մտարժան անսպասելիորեն ընդհատված կենդանու ու խոնդրված ստեղծող կյանքի ընթացքը շարունակել արտասահմանում: Խմբի կենտրոնական դերերից մեկը Լ.Ուոն Բաչայանը, իր այդ սերնդակից գրողների և ընդհանրապես արտասահման ա-

պատասանած հայ մտավորականության սրբազան պարտքն ու պարտականությունն էր համարում մշտապես գործել հայրենի երկրի համար, «երբեք աչքի առչակից չինտացնել արտոնության երկիրը, որ մերն է և որ իր զավակով ալ ավելի սիրելի է մեզի այսօր: Մեր ամենում մասնաժամ ըզլալու է,- շարունակում է նա,- թե մեր տարագրությունը կայք մքն է ստակ ու թե օր մը պիտի դառնանք մեր տեղը՝ մերիններուն սանկելու ինչ որ յուրաքանչյուրս ամբարած ենք եկրպակական քաղաքակրթութենն ու լույսերեն, անոնցմով սկսելու համար բեղմնավոր ու ընդարձակ գործունեությունները»⁷⁸:

Որոշ ժամանակ անց Փարիզի «պոետներուն» այդ փորձիկ խմբակը շատ բուռն կերպով անջատվեցաւ: Նրանց մի մասը տեղափոխվեց Լոնդոն, Վառնա, Մանչեսթը, Կալիֆո, Ալեքսանդրիա և այլ քաղաքներ: Բայց ճգնաժամը մնաց նույնը՝ եկրպակական «քաղաքակրթութենն ու լույսերեն» ամբարել ստեղծարձի համար, ամոր պահել հոգու լույսը:

Արտասահմանի հայության համար 19-րդ դարավերջին ավելի հրամայական է դառնում մտավոր ուժերի համախմբման, գրական-գեղարվեստական հարցերի և միասնական ծրագրի մշակման անհրաժեշտությունը: Արտասահմանում էր, փաստորեն, արևմտահայ առաջալեծ մտավորականության, գրական լավագույն ուժերի մեծ մասը: Ռուսի և ամենից առաջ պետք էր ստեղծել այնպիսի պարբերական, որն իր շուրջը համախմբեր այդ մտավորականներին, հասպակա ստեղծագործելու եռանդով լցված երիտասարդության և արտասահմանում ծայր առած մտավոր-գրական շարժմանը հաղորդեր նպատակահարմար ուղղություն:

Խնդրի կարևորությունը, անշուշտ, գիտակցում էին և իրենք տարագիր հայ մտավորակները: Դարավերջին արտասահմանի ազատ պայմաններում ազգային-գրական վարքերարեքը կրասարակելու մտահոգությունն ուներ ոչ միայն Չոպանյանը: Նույնն էին խմբիում նաև Ա. Արվիխայանը, Լ. Բաչայանը, Ե. Օտյանը, Տ. Վանսարականը, Երվանդը (Երվանդ Սմոնթևիխանյան), Ս. Պարթևյանը և ուրիշներ: Դեռ 1896-ին, խոսելով Լոնդոնում «Մարտ» պարբերորդի կրասարակության մասին, Չոպանյանին հղած մամուլներից մեկում Արվիխայանը ավելացնում է. «Երբ տարագրական կանոնավորվի ամենքս միանալով ամսագիր մը կիմենքու հուս... Ասկի գտա կը փափագեմ պարբերարար գեղեցկական մքն ալ կրասարակելը» (ԱՉԶ-911): Երկու տարի անց Վանսայից Չոպանյանին է դիմում Ե-

բուխներ, «Անճն պարագայի մեջ, կրճար ապահով ըլլալ թի բո ու ին՝ ծի հետ գանձող անճերու միակ նպատակական է կրքի, կուտակցականության անվերջ ու անխորհի պայքարներն զերծ, մտամբ քաղաքական, մտամբ գրական թերթ նր հրատարակ հանն» (ԱՉԻ-1912):

Հնգամենը մի քանի տարում (1896-1899թթ.) արաստանմանի տարրեր հայ գաղթօջայիներուն ճնշում տանն երկու տասնյակից ափի հայերն պարբերականներ, ինչպէս, «Կանոնայում» «Իրավունք», «Աշխարհ», «Նոր աշխարհ», «Շարժում», «Տաղան», «Ժողովակ», «Կախի՞րում» «Փարոս», «Արշալոյս», «Փրօնիք» (այսպէս տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա, հետո՝ Կ.Պոլսի), Թեհրանում «Ատող արեւկյան», Նյու Յորքում «Տիգրիս», «Հայրենիք» (այսպէս Բուստանում), Փարիզում «Բանասեր», «Համալսարան», Լոնդոնում «Ախրա», «Նոր կյանք», Մանչեսթարում «Ատղական ձայնը» և այլն: Գրանց մեծ մասը ազգային-քաղաքական բնույթի թերթեր էին, որ համառ պայքար էին մղում օտմանյան բռնակառքի դէմ: Իսկ առանձին կուտակցական-հեղափոխական թերթեր էլ թողքորում էին ազգային հեղափոխական շարժումը համախ չկարգադնալով խառնակի ներմիտ կուտակցական վեճերից ու վիճարարություններից: «Մերիններու ողջ հեռաբարբորությունը հեղափոխական գործունեությունն էր,- սպանման մեջ,- այդ օրերի հայ մամուլի մասին ոչ առանց իմքի գրում է Օշականը»⁷⁹: Այստեղաները, դրանցից մի քանիսը հետաքրքրում են իրենց գրական նյութերով, ինչպէս, օրինակ՝ «Նոր կյանք» ազգային, գրական և քաղաքական կիսամսյա հանդեսը (1898-1902), «Շարժում» ազգային , քաղաքական և գրական եռօրյա լրագիրը (1898-1907), «Ատղական ձայնը» ազգային և գրական ամսյա հանդեսը (1898), «Հայրենիք» ազգային-քաղաքական, գրական պարբերաթերթը (1899-1999թթ)⁸⁰ և այլն:

«Նոր կյանքը» իմնադրվից Լոնդոնում լրագրական աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող գրողների՝ Ա. Արվիխարյանի և Լ. Բաշալյանի խմբագրությամբ: Կիսամսյա այդ հանդեսը պաշտոնապես հայաստաբովից վերակազմայի նեւալյան կուտակցության օրգան (սիսագոտարթրի վրա կրում էր «Հրատարակություն» նեւալյան կուտակցության» ծանուցումը): Ու թե՛ Բաշալյանը փորձում էր հանդեսի աշխատակիցներին համոզել, որ այդ ծանուցումը ձևական բնույթ ունի և որևէ կապ չունի հանդեսի բուն տողադրայն ու ծրագրի հետ, քայքայ հազվով թե՛ նրան հայտնվում էր իրերկու այն փաստը, որ «Նոր կյանք»

թր» գործնականում գրադրում էր առավելապես հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի խնդիրներով: Ազգային գոյության ապահովման հարցում հանդեսն անփոխարինելի էր համարում ժողովրդական դատախարակության անհրաժեշտությունը և, հետևաբար, իր «վախճան մեկ տեսակետ» նկատում ընթերցողներին գաղափար ապ ինդուպական տերությունների քաղաքական ձգտումների ու շահերի մասին, «մտառտել հայ տգային քաղաքական դատախարակությանը, ապանորվելով Արթուրյանի նշանավոր հրատարակություններն»⁸¹: Ուրիշ հարց է, որ հանդեսը ժողովրդի քաղաքական դատախարակության կարևոր միջոց էր համարում գրականությունը և այս դրույթին առավ՞ ծրագրային նշանակություն՝ դրանով իսկ պայմաններ էր ստեղծում հայոց հայրենասիրական և քաղաքական գրականության զարգացման համար: «Նոր կյանքի» Էջերում տպագրվեցին Ե. Օսայան «Հեղափոխարյան մակարոյձները», Ա. Չոպանյանի «Օտոր Մայր Նշատաստներն», Մ. Կյուրճյանի «Մարտիկ տղան», Ա. Արվիխարյանի «Կարթի ժամուցը» (վերանշակված տարբերակը), Միսանբոյի (Ասում Միրզա) «Արշալոյս թերթվածը» և այլն: Գրական տեսակետի շահեկան են նաև Լ. Բաշալյանի (և Չարքոմյան), Ա. Արվիխարյանի (Հրագրան), Ա. Չոպանյանի հոդվածներն ու բրոնիկները:

Հրատարակության վերին ասիներին (1901-1902թթ.) հանդեսն ունեցավ ավելի շեշտված ազգային-քաղաքական բնույթ: Եվ առհասարակ, հայ մամուլի պատմության մեջ «Նոր կյանքը» ուշագրվելով երևույթ է իրքն ազգային-քաղաքական ուղղության առաջադիմական հրատարակություն: Ինչպէս «Նոր կյանքը», այնպէս էլ նաև «գրական» վերատարությունը կողմ վերոնիշյալ մյուս պարբերականները վերջին հաշվով չունենց գրական մշակված ծրագրը:

Գարավերջին արաստանմանում շարունակում էին կրասարակվել «Անեախիկ «Բազմավայրը» (1843-1999) և «Վիեննայի «Հանդես անօրյան» (1887-1999)»: Այդ պարբերականների գործունեության անբաժանելի մասը մշտապես կազմել է գրական գործը: Սակայն այդ գործն ունեցել է բանասիրական-հայալիտական ուղղվածություն: 19-րդ դարավերջին և 20-ի սկզբներին փորձ արվեց (մասնավորապես «Բազմավայրի» խմբագրության կողմից) այն լրացնել ժամանակակից գրականության խնդիրների բնույթում և գրականության ժողովրդայնացման գաղափարներով: «Բազմավայր» գրական նկարագիրը, օրինակ, ձգտում էին պահել Հ. Մերձյանը և Հ. Բովիլյու-

ըր՝ աշխատակցությունը հայաշխարհի ճանաչված գրողների՝ Ա. Աբ-
փաքյանի, Միամանթյի, Գ. Վարուժանի, Արա. Հարությունյանի և
այլոց:

1901-ից «Բազմավեպի» խմբագրությունն սկսեց «Գեղունի»
պատկերազարդ հայաթերթի հրատարակությունը²²: Իր գրական-գե-
ղարվեստական բովանդակությամբ և հարուստ պատկերազարդու-
մով այդ պարբերականը նպաստեց ունենալ ընթերցողների ներշնչելի
գեղեցիկի ճաշակ, ընդհանուր գիտելիքներ տալ համաշխարհային
պոետի գրվածքոճերի մասին: Արևմտահայ պարբերական մա-
մուլի պատմության մեջ «Գեղունի» գրուս գեղարվեստական հանդե-
սի ստեղծման շատ ուշագրավ փորձերից է:

Այս բոլորով հանդերձ՝ Միսիրայան միաբանության հայրերի
կողմից հրատարակվող նշված երեք հանդեսներն էլ՝ «Բազմավե-
պը», «Հանդես տնօրյան», «Գեղունի», ունեին չափավոր-
պահպանողական ուղղություն, ուրիշ խոսքով՝ «վախճանիկ հրատա-
րակություններ» էին, իրեն յոթ խոստովանությունը՝ հրատարակվում
էին այն պայմաններին հա՛նճառ, որ բեկաբուն էր փանական մա-
մուլը²³: Եվ վերջապես, իրենց խնդիրներով ու նպատակներով էլ
դրանք հեռու էին ժամանակի գրական շարժման կենտրոն հար-
ցադրումներից:

Այսպիսով, քաղաքական ու հեղափոխական կրթիքի, բանասի-
րական ու բարոյարժանական հետաքրքրությունների մեջ բնե չէր մո-
ռապվում գրական յուրք հանդեսի ստեղծման անհրաժեշտությունը,
բայց դեռևս վերջնական լուծում չէր ստանում այդ հարցը:

Նույն ժամանակ գրական բովանդակությամբ նոր հանդեսի
ստեղծման ծրագիր էր կազմում Արշակ Չոպանյանը: Փարիզում
գրական պարբերությունը հրատարակելու մասնաձևն Ա. Չոպանյանն
ունեցել է հավանաբար դեռևս 1895-ի վերջերին, երբ բողոմ էր Պոլի-
սի փակվում «Մաղիկի» հրատարակությունը: 1896-ին այդ մասին
արդեն խազվում էր պոլսապահ մտավորական շրջաններում: «Պոլիս
կազմ առեն մեր շրջանին մեջ յուր մը եղավ. ճույն բվականի հույ-
սին Չոպանյանին է հաղորդում Ա. Տարապետյանը. թե Բարի՛ի մեջ
թեր մը հրատարակելու դիմադրությունն ունիք» (ԱՉԾ-6277բ): Այս
կարծիքը հաստատել է նաև ինքը՝ Չոպանյանը, 1898-ի հունիսին Աբ-
գար Ղովհաննիսյանին հրավ նամակում: Խոր ցավ հայտնելով «Աբ-
ճաղանքի» դադարեցման համար և միաժամանակ հաղորդելով «Ա-
նահիտը» հիմնարկելու իր մտադրություն մասին՝ նա գրում է. «...գի-

տմն և շատ կը ցավին, որ Հանդես, որուն գաղափարը երկու տարին
ի վեր ունեին, այդ տխուր զուգահեյություն հանդիպեցավ» (ԱՉԾ-54):

Այսպես ուրեմն, փարիզյան շրջանի գործունեության հենց
սկզբում էլ գրական հանդես հրատարակելու մտահույսգունն այդին
կար: Հետագա երկու-երեք տարիներն ավելի անբավոնեցին այն:
Ոչ էրկուրում, ոչ էլ արտասահմանում արևմտասույերը չունեին գրա-
կան մոր շարժմանը նախանձախնդիր և մշակված ու հստակ ծրագրի
ունեցող գրական հանդես՝ այդ պահին հայ գրողին այնքան անհրա-
ժեշտ հրատարակությունը: Մա ցի կողմից: Մյուս կողմից էլ գործու-
նեցության այն բավուզան ու բազմաբնույթ ծրագրերը, որ մշակել էր
Չոպանյանը, անհնար էր իրագործել առանց պարբերական յուրք
ու ազդեցիկ խոսքի, առանց գաղափարական սերտ կապի՝ և սփյուռս
աարածված հայություն հոծ գանգաձանների հետ:

Նոր հանդեսի քնդիմանոր նկարագրիքը որվագվում էր «Մաղի-
կի» օրինակով: 1897-ին այն շատ ավելի որոշակի էր: Հանդեսում ա-
ռանձին տեղ պիտի հատկազվեր հայոց անցյալի գրական ժառան-
գության խնդիրներին, մասին և ապագա խնդրակից դիմում է Վեն-
սիկի, Վիեննայի, Լոնդոնի, Փարիզի ազգային գրադարանների ու
մատենադարանների խումբագած ձեռագրերին, դրանցից քաղում հա-
յոց հազարամյա մտքի հայտնությունները՝ հրատարակելիք հանդեսի
էջերին հանձնելու համար: Հանդեսը պիտի արձանագրեր հայ
հոգևոր կյանքի բոլոր կենսական խնդիրներին. Չոպանյանը ամենա-
լայն կապեր է հաստատում հայ մտքի տվանավոր ներկայացուցիչ-
ների հետ: Հատուկ տեղ պիտի գրադեցնեին նոր շարժման հայերը,
առանձին հոգածությունը աշխատանքության են հրավիրվում երի-
տասարդ գրողներ ու արվեստագետներ և այն: Լոնդոնի «Նոր
կյանք» հանդեսի էջերում 1898-ին Չոպանյանի հրատարակված հոդ-
վածները («Հեղուները», «Ժամ հայրենասիրություն») արդեն շատ
հասակ կերպով ցույց էին տալիս հեղինակի նպատակադրումներն ու
մղումները նոր հանդեսի հրատարակությունը ձեռնարկելիս: Դրանք
ազգային կյանքին վերաբորող շատ հարցերում ապարմեա էին
«Նոր կյանքի» ազգային-քաղաքական գաղափարաբանության
հանդեսն առաջնորդվում էր ժողովրդի քաղաքագիտական դաստիա-
րակության դրոյրներով, Չոպանյանը շեշտում էր հայություն մաս-
վոր ու բարոյական ինքնաճանաչություն, կրթական-լուսավորու-
կան աշխատանք տանելու անհրաժեշտությունը, «Նոր կյանքը» դի-
մում էր հեղափոխական պայքարի քաղաքներին, Չոպանյանն ա-

առաջարկում էր ավելի շրջահայաց գործունեություն, «երկայն ամոր ներքին աշխատություն»՝ ազգային համախմբման գաղափարներով⁸⁴։ Այս մտայնությանը Լ Չոպանյանը առաջարկում էր «Նոր կյանքի» էջերում ավելի մեծ տեղ տալ համապատասխան ուսումնասիրությունների, հասակագես ընդլայնել հանդեսի գրական-գեղարվեստական բաժինը։ Ավելին, Չոպանյանը Արփիարյանին է դիմել առաջարկությամբ՝ «Նոր կյանքը» դարձնել գրական հրատարակության, «գրական անկախ օրվան մը»⁸⁵։

«Նոր կյանքի» խմբագրությունը, բնական է, մտադրոյառն չունի փոխելու իր ծրագիրը։ Համատարևն մերժվում է նաև Չոպանյանի առաջարկը՝ Ե. Օտյանի, Վ. Սվաճյանի և իր անունից ծանուցում տալու, որ հանդեսին աշխատակցելու հանդերձ իրեն կողմնակից չեն նրա դավանած հեշտկան-հեղափոխական դիրքորոշմանը։ Այնուամենայնիվ, Չոպանյանը շարունակել է իր աշխատակցությունը «Նոր կյանքին»։ «Կես *Անահիտը* իմենկելու որոշումը աված չլլալով,- հետո բացատրում է Չոպանյանը .- Կ'ողովի տեղ մը ունենալ ազգային գործերու վրա իմ մասնելու եղանակս հայտնելու համար՝ սպասելով լավագույնին...» (1901, քիվ 2, էջ 42)։

Այդ «զավագույնը» երկար սպասել չուվեց։ 1898թ. հուլիսին հայ մամուլի էջերում Չոպանյանը հրատարակեց «Անահիտ» ազգային, գրական և գեղարվեստական հանդեսի հրատարակության ազդը։ Նրանում շարադրվում էին ապագա հանդեսի ծրագիրն ու բովանդակությունը, ձևակերպվում հրատարակության նպատակը։

Հայտնի է, թե 1890-ականների սրճատնայն գրական-գեղարվեստական ընթացքի կազմակերպման գործում որքան սկզբունքային նշանակություն ունին 1895-ին Պուտում Չոպանյանի խմբագրած «Շաղիկի» հանդեսի գեղագիտական դրույթները։ (Խոսքը գեղաբանական շարժման սկզբնավորման մասին է)։ Բայց և հայտնի է, որ դրանք, քստ Լույսյան, մնացին անկատար։ Նոր շարժումը չհասավ գեղարվեստական ամբողջական յուրացման, իսկ երևույթի տեսակներ-բնճաղատակվան ընդհանրացումը մնաց ձևավորման ստանդանդներում։ Չեմոսրկելով նոր հանդեսի հրատարակությունը՝ Չոպանյանը նպատակ ուներ շարունակել Պուլսի «Հայրենիքի», «Մասիսի» և անշուշտ «Շաղիկի» գրական-ծրագրային ավանդները, նոր ու ազատ միջավայրում վերանելի 90-ականների ազգային-գրական ընթացքը։ Անհոդակի հրատարակության մեջ սավում էր. «Այնուրյն ծրագիրը, ավելի լայն սահմաններով, իրագործելու համար է որ այսօր կը ձևե-

նարկեն «Անահիտը» հրատարակելու, առողքված մամուլանդ այն մասնամար թե Պարզիկն՝ այս տիեզերական կեդրոնն՝ մեկնած գրական բազմակողմանի հրատարակություն մը կրնա տեսակ մը միջնորդ հանդիսանալ լեզուպական բարարակցության ու մեր ժողովուրդին միջև, և միանգամայն՝ աշխարհի չորս կողմը ջրված հայերուն մեջ քարոզական կապ մը ձևացնել»։ Նույն մտնեցմամբ էլ սահմանվում էր հանդեսի ծրագրային կարևորագույն դրույթը՝ նպատակ հայոց ազգային գրականության առաջընթացին, ճշգտել «մասնավորապես ազգային գրակնությունը զարգացնելու գառ հայ տարրերով»։ Հանդեսի ընդհանուր ուղղության մասին հայտարարության մեջ ավելացվում էր. «Ընկ թաղարական գործունեությունն զերծ, ուն կուսակցությունն անկախ, անճնական խնդիրներու բացարձակապես անմասչելի, «Անահիտ» սլիսի ըլլա գուտ մասավորական հրատարակություն մը»⁸⁶։

Սա ինքրիկ չէր նշանակում, թե հանդեսում տեղ չպետ է ունենային հատարակական և ազգային-թաղարական կյանքի հարցերը։ Ընդունակառելի , լուս հայապարտության, «Անահիտը» իր գործունեության մեջ պիտի համատեղեր գրական բնույթը հատարակական-թաղարական ուղղության ու բովանդակության հետ։ Եվ դա գրական պարբերականի համար միանգամայն բնական է ու օրինալավ։ Նախ, որ գրականությունն էլ հասարակական արասցումն ձևելից մեկն է և նրանից դուրս ներկայացվել ու բնարարվել չի կարող։ Եվ ապա՝ լույս ընձայնելով այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ ծայրահեղ սրությանը ջրված էր ժողովուրդի թաղարական բախակի հարցը, երբ ազգային առաջնությունը ամեն ինչ օրգան անհրաժեշտ պարտ ուներ խոսելու ժողովուրդին՝ հայությանը, նրա ներկայի ու գալիքի մասին, անշուշտ, «Անահիտը» նույնպես՝ իրեն *ազգային* հրատարակություն, էլ էր կարող անմասն մնալ այն կյանքին տեղավոր թաղարական կարևոր հարցերի բնությունից։ Բացի այդ, կա հարցի նաև մյուս կողմը։ Գրական խնդիրների և ազգային-թաղարական հարցերի վերլուծություն-համակցումը մի պարբերականի ներսում հեշտ խնդիր չէ, քանի որ այդ միասնությունը ներառում է իրականության արասցումն նպատակներով ու խնդիրներով, ձևելով ու մերդներով իրարից որոշակիորեն ապրեր կողմերի յուրահատկությունների հարաբերակցումը նրանց փոխադարձ կապի բացահայտման պայմաններում միասնական սկզբունքներով ու մտնեցմամբ։ Ահա այս հարցի հայտը լուծման դեպքում է, որ գրական պարբերակա-

ըն կարող է գտնել իր տեղը դիպե՞ղ գրական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական պայքերական հրատարակությունների շարքում և կատարել այն դերը, որին կոչված է:

«Անահիտը» խոստանում էր դառնալ այդպիսի հրատարակություն: Հանդեսի ընդհանուր ուղղության մասին շարունակելով իր խոսքը՝ Չուպանյանը գրում է. «Աննե տեսակ խնդիրներ, նույն իսկ ազգային և քաղաքական հարցերը, որոնց բաժին մը պիտի հատկացվի, նկատողության պիտի առնվին այս հանդեսին մեջ՝ գրականի անկողմնակալ քննական ոգով, և երբեք գործիչի, ազանդավորի կրքոտ ու նպատակավոր ձգվածուններով»:

Հանդեսի ուղղության ու ծրագրի վրա շատ որոշակի ազդեցություն ունեցավ խմբագրի ազգային ժողովրդավարականությունը՝ հանդեսի հասարակական դիրքորոշման մեջ պայմանավորելով համապատասխան ուղղվածություն: Այդ հիմքի վրա «Անահիտը» մշակեց հասարակական կայուն և հստակ հայեցակարգ, որը հետևողականորեն պաշտպանեց իր գործունեությամբ: Հիմնադրումից մեկ տասնամյակ անց հանդեսի իր քերթքողներին հիշեցնում էր առաջին աարեշրջանում ազվածը. «Անահիտ» ունի իր որոշ ուղղությունը որ կը հայտնվի իր անօրենքին ստորագրությունը կողո գրությանց մեջ, բայց և կը հյուրընկալե գրվածքներ տարբեր ուղղությամբ, երբ անոնց հեղինակը ունի անկեղծություն ու տաղանք» (1909, թիվ 1-2, սևև սպիտակաբերրը):

Ոգեկոչելով հայոց հեքսանս աստվածուհուն Անահիտին, հանդեսը նպատակ ուներ մոտացրուսան միջից արքեսցնել նախնայց հեքսանս ոգին, յուսի ու կենսականության ստյույրը: «Անահիտ» կոչելի հանդեսը, մեր հինավուրց և հավիտենական աստվածուհին անուումով, որպեսզի Ոսկեծին, Անարատը, բարությանց Բաշխիլը, հայ ցեղին հոգին պատկերող մայրական Դիզանույլը՝ այս ազգային-գրական ձևնաբեր իր յուսավոր բեղերով հովանավորե և գայն գեղեցկությամբ ու կենդանությամբ պայծառացնե:

Այս դիրքերից էլ սամանվում էր հանդեսի բովանդակությունը. «Անահիտ» պիտի պարտնակե՝ 1, Ոստունասիրություններ հայ ժողովրդին պատմության, գրականության, գեղարվեստին ու լեզվին վրա, և անտարյուններ անոր ներկա բարոյական ու նյութական կացության մասին. 2, Ոստունասիրություններ գեղարվեստական, գիտական և քննիչական ընդհանուր խնդիրներ վրա. 3, Թարգմանություններ օտար լին ու նոր մատենագրության ամեննե կարևոր

հրաշակերաններուն. 4, Անպեր, վիպակներ և բանաստեղծություններ ազգային կամ առնաստրակ արևելյան կյանքի. 5, Ոստունավոր և արձակ գրություններ՝ գրական ամեն տես. 6, Հրատարակություն և ուստունասիրություն հին ու նոր հայ ժողովրդական բանաստեղծությանց, ավանդության և հեքիաբներու»:

Հայտը քննունելության դեպքում Ա. Չուպանյանը նպատակ ուներ հեռագիտես քննարակել հանդեսի գեղարվեստական բաժինը՝ հրատարակելով արվեստի երկերի վերաստություններ, հատկապես հայոց միջնադարյան կերպարվեստի նմուշներ ու դրանց վերաբերյալ ուստունասիրություններ²⁷:

«Անահիտ» հանդեսի առաջին համարը լույս տեսավ 1898թ. նոյեմբերին: Այն բացվում էր «Գարագալու» ընդարձակ խմբագրականով: Հողվածը, որի հեղինակը Ա. Չուպանյանն էր, նոր լույս քննալուող հանդեսի կողմից մի յուրօրինակ հրատարակատեսական ուղիով էր հայտնաբեր: Չուպանյան չի դիմում քննունված նպատակին. կետ առ կետ չի մանրամասնում հանդեսի ուղղությունն ու բովանդակությունը: Նա առաջադրում է հայ մտավոր և հասարակական կյանքի կառուցման ընդհանուր ծրագիր՝ դրանով էլ պարզում հանդեսի դիրքորոշումը հայկական իրականությանը հուզող խնդիրների նկատմամբ:

Ենի ինչպիսին էր արևմտասիայց կացությունը 19-րդ դարի վերջին, հայտնի է, ցարը, հպավանք, սով, տարազություն, ժողովրդի քակտիկ նկատմամբ անհանգիստ առգնալու, հուսալքում, ստեղծված իրավիճակի հետ անգամ վերջնականորեն հաշտվելու արանստություններ և այլն: Բայց անես, հայ կյանքի խոր ու համաժավալ վերլուծությամբ «Անահիտի» խմբագիրը բացում է մեկ այլ իրականություն: Ընդունուր անարքերության մրնդողբում, մոլորի ու արյան դեմ ծխացող ավերակների միջից նա փնարում է, վեր հանում նոր կյանքի հազիվ նշմարվող շողարմակունները, նշույններ «սունենե փերկարար յուխեն», ամենուրեք անսունում է հայ կյանքի արքնացունն ու «մտակերտուց». վերակերտանանում է մշակութային կյանքը, վերակազմվում են դպրոցը, մամուլը, բարարները, գրականությունը: Նույնակ երկրում, որ հազիվ են մարել իրդիները, տեսանելի է «անսահման ճից նը ինքնապատկանություն, տնդեղյան ձգուում մը զարգացման, բարձրացման» (1898, թիվ 1, էջ 3):

Շատերի համար այս լավատեսությունը անսովոր էր, անգամ «փրականությունից հեռու» (ԱԶԳ-3693): Մակայն վերջիններս չլին ընդունում, որ դա արույն կենսափոխադարձության արտահայտու-

յուն էր և բոլորովին էլ միտում չուներ «ինքնապատիր լավատեսութեամբ» գունագարդել հայ կյանքի մտայը: Իրականությունը ներկայացնել անաչառ կերպով, իր ամբողջ ճշմարտության մեջ, դատաւարական թերություններն ու պակասները, գոգոշանալ անհիմն պատահանքներին, բայց այս ամենից առաջ և այս ամենից ավելի՝ լավատես հայացքով խորամանկ լինել երևույթների խորքը, հայտնաբերել ծանրագույն կացության մեջ հայտնված ժողովրդի ուժի, կենսականության, հավատքի ու ազնվության ապացույցները, «ի վերև հանել ինչ որ կա առաջ ու վե՛ն մեր ժողովուրդին հոգվույն մեջ», հույս և կամք ներշնչել նրան ավելի առաջ գնալու,՝ «սա էր այդ աշխարհայեցողության կենսական երկարը, որ գալիս էր հայ ժողովրդի կենսավիճակախոյանությունն և իր հիմքում առաջադաս ազգային-քաղաքական բովանդակություն ուներ: Բոլոր դեպքերում Չոպանյանը անկեղծ էր: Նրա լավատես հայացքը ոգևորիչ էր և հուսադրող: «Մե օրերուն տնոր լավատեսությունը, անոր խանոցը անհրաժեշտ էին» (Հ. Օշական):

«Գրագլուխ» խմբագրականի շարունակությունն ու լրացումը եղան «Հայգիրք» (1898, թիվ 1), «Գիտակից չանքեր» (1899, թիվ 4), «Անահիտի դերը» (1899, թիվ 12), «Հայ էջեր» (1900, թիվ 12), «Գերազույն ուժը» (1909-1910, թիվ 9-10) և այլ ծրագրային հոդվածներ, ուրուցում հակիրճ ձևակերպումներ էին արժույթ հանդեսի տարբեր բաժինների (հասարակական-քաղաքական կյանքի, գրականության և արվեստի) ծրագրային դրույթներին: (Դրանց մեծը կանոցարայա՝ կարծի համապատասխան բաժինների նյութերը բնեկիս):

Այսպիսով, «Անահիտի» հանդեսի նպատակն էր հուշակոծում նպատակն հայ ազգի զարգացմանն ու զորացմանը, ընդլայնել հայոց մեջ հայրենասիրական գգազգումն ու «գեղարվեստասիրական ձգտումը»՝ այդ բոլորը ինտեստավորելով հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանության անհրաժեշտությանը և ազգային-քաղաքական ինքնորոշման գաղափարներով:

Այդ նպատակին պետք է ժառայելին նաև «Հրատարակությունը Անահիտի» և «Մտանձադարան Անահիտի» գրքային հրատարակությունների շարքերը՝ համապատասխանաբար հայ և օտար գրականություններին:

Ծրագիրն ընդարձակ էր: «...Ձայն ձնանարկելու հանդգնություն ունեցա՝ խտտովանում է Չոպանյանը, միմիայն անոր անհրաժեշտությանը համոզումնե տիրակառուրնե մղվա՛» (1899, թիվ 12, էջ

389): Այն իրագործելու համար, ինչպես գիտենք, աշխատակցություն էին հրավիրվել ճանաչված հայագետներ, գրողներ ու արվեստագետներ՝ Ն. Աղոնց, Ն. Մառ, Ա.Այն, Յ. Մարքիբ, Հ. Պատարյան, Ա. Շիրվանզադե, Ա. Ծատուրյան, Լ. Բաշալյան, Թվկատիցցի, Ե. Օտյան, Վրք. Փավակյան, Ս. Եսայան, Վ. Թերեյան, Ավ. Խառակյան, Խետո նաև՝ Միամանր, Գ. Վարժման, Ռ. Ջարսարյան, Երովան, Ա. Հարությունյան, Օ. Չիֆթի-Մարաֆ, Գ. Գեմիճյան, Գ. Բաշինջաղյան, Կոմիսաս, Թ. Թորամանյան և ուրիշներ:

«Անահիտը» ինքն սկզբից էլ լայն ընդունակություն գտավ: Նրա հիմնադրումը, ծրագիրն ու նպատակադրումները ողջունեցին և արևմտահայ, և՛ արևելահայ գրողները: Նկատվեց, որ հանդեսը «սլիփ գալ լրացնի հայ մտուռնի մեջ եղած պակասը» (ԱՉԾ-7475, Վրք. Փավակյան), որ այն ունի «երկար ժամանակի և վեր արտասանության մեջ լուրջ հանդեսի մը... պետքին գոհացում ապու հատկախննրը» (ԱՉԾ-7047, Թ. Ազատյան), և որ նրա ծրագիրը «միանգամայն ժամանակակից է, համապատասխան մեր գրականության այժմյան շահերին»⁸⁸ (Ա. Շիրվանզադե): «Նրե **Անահիտը** աշխատի և հաջողի կտառայի իր ծրագիրը, ավելացնում է Շիրվանզադեի,՝ նա այնպիսի ժառայություն կենտուցանի հայ գրականությանը, որպիսին չի մտաուցել արտասահմանյան թերթերից և ոչ միեր»⁸⁹: «Անահիտ»-ին հայտարարությունը առած են: Պատվի, և հաջողություն,՝ Չոպանյանին է ողջունում Բաշալյանը: Շատ գեղեցիկ ծրագիր մըն է, և ասարակույս չունի, որ պիտի հաջողիս: Ազգս՝ «Բեղմնավոր գործի մը ձեռք գալիքի, որուն մեջ նորեն պիտի կրնաս ապ լիովի մեր ազգին, ինչ որ թե՛ն կ'սպասե, նորեն գալով գրավելով անոց, որ բոլոց էր և որ բաց կը մնար» (ԱԳՆ-146,151):

Այսպիսով, «Անահիտի» հրատարակությանը արժույթ էր բացառիկ կարևոր նշանակություն, նրա կիմնադրումը՝ դիմում երևույթ արևմտահայ իրավաբանության մեջ:

Չափազանցության ակնհայտ բաժին կար, ինչպիսի, ժամանակակիցների ոգևորված այն բնութագրումներում, որոնցում «Անահիտը» դիմում էր «Նվրոպայի միակ լուրջ հանդեսը» (ԱՉԾ-2311) (խոսքը հայերեն պարբերականների մասին է), ներառվում, որ այն պետք է դառնա «հայ գրականության միակ փողովոդուն փառքը» (ԱՉԾ-366), կամ էլ՝ նկատելով, թե «մեր» հայերս չունենր ոչ գրականություն կիրոպական մարով և ոչ մանավանդ հրատարակատեսություն»⁹⁰, դրանց սկզբնավորումը կապում էին «Անահիտի» անվան

Շճարարությունն այն է, որ «Անսիտը» ոչ թե պիտի սկզբնավորեր կամ միտում ուներ սկզբնավորելու հայ երապարակախոսությունը՝ բառի եկրպակական իմաստով (այս մարզում հայ միտքը արդեն ակնառու բարձրության էր հասել), այլ նպատակ ուներ շարունակել ու հարստացնել հայ լրագրության մեջ ստեղծված հարուստ ավանդույթները, իր անուրանալի վաստակը բերել հայ մշակույթի ու գրականության զարգացմանը:

Ա. Չոպանյանի հողվածներում հայ պարբերական մամուլի մասին արտահայտած կարծիքները համառոտ են, արխիվային ձեռագրերում արված նշումները՝ հաստիկնեմ: Քայց և այնպես, հայցի շուրջ դրանք պարզում են որոշակի տեսակետ, քառ որի մեզանում Ռոսկանյանը, Նազարյանը և Նարանդյանն են եկրպակական տիպի երապարակախոսության սկզբնավորողները, իսկ այդպիսի երապարակախոսության իմաստը բացատրվում է հետևյալ կերպ. «...Հրապարակագրությունը, բառին եկրպակական իմաստով, այսինքն հանրային հարցերու, ինչպես և գրական, բարոյական, իմաստասիրական խնդիրներու քննությունը որոշ աշխարհայեցողության մը տեսակետեն նկատված անպատ, հեռադական անկախ ուղղությամբ մը պայծառորեն պարզված» (1903, թիվ 6-7, էջ 86): Հրապարակախոսական նույն ոգին Չոպանյանը տեսնում է նաև Ա. Արքիպյանի «Արևիկի» և «Հայրենիքի» էջերում: Ահա, մրա խմբագրած «Անսիտը» ողջգրեց այդ երապարակախոսության անպատ, անկողմնակալ սերնդատական ոգին, ազգի բնորոշումները բացահայտել, բարենորոգումի ու վերածննան միջոցները ուղենշող առաջադիմական պարբերականի օրինակը:

«Անսիտը» նկատվորեն կրում է նաև զարբերի շրջանի (50-60-ականներ) հայ երապարակագրության ազգային-լուսավորական գաղափարաբանության դրոշմը: Իսկ ճյուղի մասուցման և խմբագրական արվեստի առումով հանդեսը լայնորեն օգտագործեց իր շրջանի եկրպակական պարբերականների, հասկապես գրական հանդեսի փորձն ու ավանդույթները:

Ազդեցությունների հարցում «Անսիտը» չէր կարող շրջանցել Մտավիայի «Հյուսիսափայլի», որի լրագրական փորձը բոլորովին էլ չէր մոռացվել ու այս դեպքում շատ էր ախպահան, և որի մասին հիացմունքով է խոսում Չոպանյանը: «Անսիտի» խմբագրին «Հյուսիսափայլը» հետաքրքրել է ոչ միայն իր սկզբունքային քաղաքակա-

նությունը և ոչ միայն իրեն «Հայոց առաջին «եկրպակական» ամսաբերք», այլև մի պարբերական, որ երապարակվելով հայրենիքից հեռու, բայց մշակույթի ու քաղաքակրթության մեծ կենտրոններից մեկում, հասել է այնպիսի բարձրության, հայ հասարակական մտքի ու գրականության սապարեզում կատարել այնպիսի դեր, որ նույն շրջանում չէին կարող կատարել հայրենիքում լույս տեսնող բերերն ու հանգեմները: Գործելով դրամ «Հյուսիսափայլը», սակայն, կարողացավ ձեռք բերել համընդհանուր ճանաչում, դարձավ համազգային պարբերական: Եվ քնդիանրայեն իրազմացի իր քնդիանրայենին հակադրվող Արշակ Չոպանյանը, պատմական ճակատագրի քերտումով հայրենիքից դուրս, եկրպակական կենտրոններում Փարիզում, Վիեննայում, Մոսկվայում, Վեներական և այլուր ստեղծված հայ մտավորական կենտրոնները պատմական այս կամ այն ժամանակահատվածում կարողացել են ավելի օգտակար լինել ժողովրդին «հայրենիքի հայության», քան մի շարք ձեռնարկներ, որ նույն ժամանակ կազմակերպվել են Սերբում, բայց՝ «կապարենրու տակ»: «Միայ է մտածել-ինչպես էլ րենն օմանք-թն մայր-հայրենիքին դուրս կատարված այս ցանքերը կորված ուժեր են: Նախ այդ ամենը, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, կը փոխանցվի հայրենիքի հայության...: Հետո, ապա երկրի կե, բարձրագույն քաղաքակրթությանց ամենիչական ազդեցությամբ կանոնավորապես կազմակերպված գործունություն մը տեսակ մը նախափորձ է, որ վաղը կարելի պիտի դարձնեն հասում ու գիտակից կատուցումը ազգային հավաքական կյանքին՝ նույն իսկ հայրենի երկրին մեջ, երբ պայմանները ներեն ար այդ բազրը վիճակվի մեկը» (1899, թիվ 4, էջ 131):

«Անսիտը» արտասահմանում երատարակվող այն քաղաքիկ հայ պարբերականներից մեկն էր, որ չնայած բողոքական գրաքննության արգելքներին՝ առաջին իսկ համարից մտաք գործեց էրկիր, իր աշխատակիցներն ու գործակալներն ունեցավ Պոլսում, Մակեդոնայում, Իգմիթում և Արևմտյան Հայաստանի գավառներում: Հանդեսը լայն տարածում գտավ նաև Արևելյան Հայաստանում և Ռուսաստանի մի շարք քաղաքներում⁹⁵: Առաստաղով «Անսիտի» կարևորագույն նպատակներից մեկն էր ինչպես աշխարհագրորեն, այնպես էլ գաղափարական ներգործությամբ դուրս գալ Ֆրանսիայի համայնքի շրջանակներից, արտահայտելով քնդիանուր հայության արտանորությունները՝ դառնալ հայկական հոմազգային պարբերական:

Վե՛ր ինքնուպես, Ի տարբերություն կուսակցական-հեղափոխա-

կան քերթերի՝ «Անահիտ» անկախ հրատարակություն էր, ազգային-ժողովրդավարական ուղղությամբ, գրական-գեղարվեստական առանձնացնող նկարագրով:

Անս այս առանձնահատկություններով էր պայմանավորված «Անահիտ» հանդեսի լայն ընդունկությունը հայ մտավորականների շրջանում:

1906-1907 թվականներից «Անահիտը» ավելի հասկանելից գրական-գեղարվեստական բովանդակությամբ, յույս տեսնելով միացյալ համարներով՝ ստացավ յուրօրինակ գրական ժողովածուների տեսք: Հանդեսի 1908թ. 1-4 միացյալ համարի ազդու մտք մասին արձանագրվեց. «Անահիտը» երկու երեք տարիս ի վեր ավելի գրական հավաքածուներու տարեկան շարք մըն է բան իսկական անտարբեր մը» (1908, թիվ 1-4, անհ ախաղոսարկոր): Իսկ դրա օրգանական շարունակությունը եղավ այն, որ 1909-ից «Անահիտը» հրատարակվեց երկամսյա հանդեսի ձևով: «Հաճախ երևալը մեծ նշանակություն չունի, կարևորը՝ ազդող, նոր ճանփաներ բացող, մեր գրականության սահմանները լայնցնող, մեր ազգության էինունքն անբասկող օրջառ մը թլլան է. այդպես եղած է կարծեմ *Անահիտը* և այդպես ալ պիտի թլլա այտուեստ» (ԱՉՆ-97):

II. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ - ԲԱԿԱԲԱԿԱՆ ԿՅՅՆՔԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ ՀԱՆԳԵՍԻ ԷԶԵՐՈՒՄ¹

Քննելով ժամանակաշրջանի հայ ազգային-քաղաքական կյանքի հարցերն ամենալայն հետազոտման նյութ էին դառնում ժամանակի պարբերական մամուլի էջերում: Հիմնական մտահոգությունն արևմտահայ ազգային ազատագրության խնդիրն էր: Առաջնային և ընդողջ հասկանիչը, որով «Անահիտը» ազգային-քաղաքական դիրքորոշումը հենց սկզբից էլ ամենաճանաչ էր ժամանակի մյուս պարբերականներից, այն է, որ հանդեսը ծանրանում էր ոչ այնքան արևմտահայության վիճակի, նայոց ուղերգական իրականության վրա, որքան րենադատական անհատ մտահցմամբ բացելով մեր պատմության հանգույցները, քննելով «Կայրական հարցի» պատմությունը, օրյեկտիվորեն գնահատելով ներկայի քաղաքական կացությունը՝ դրանք ծառայեցնում էր հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական նպատակադրումներին, փորձում առաջադրել որոշակի ծրագիր, ցույց առաջ ազատագրության հնարավոր ուղիները:

2.1 ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՅԱԿԱԿԱՆ ԲԱԿԱԲԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Անահիտը» հաճախ էր անդրադառնում արևմտահայության ոչ հետադր անցյալի կացությանը: Խոսքը 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներից մինչև 70-ականներն ընկած ժամանակաշրջանի մասին է: Հանդեսը իշխեցնում էր այն դժուրակ պայմանները, որում ապրում էր արևմտահայ գյուղացիությունը: Դա կացություն էր սարսուկների: Կ. Պոլսում, Իզմիրում և մի քանի այլ կենտրոններում հայ ազգային երևելիներին՝ «աղա»ներին մատուցած հատուկ շնորհներով Բ.

դուր ինտուն էր ճարպիկ քաղաքականության. ձգտում էր անբը-
պետ ստեղծել նրանց և հասարակ ժողովրդի միջև, իրար հակադրել
հասարակական աստրեր խավերի շահերը: Իսկ հայերին շնորհված
գաղափարական ազատությունը «երկն անդին» չէր անցնում,
«թուրքին գարշապար միշտ անոր գլխում վրա էր» (1899, թիվ 3, էջ
88): Սահմանադրություններով (1839, 1856, 1876) ստատորեն շնոր-
հված կյանքի, գոյքի, ինչքի ապահովության, հավասարության ու ա-
զատության խտանմանը բառացիորեն մնում էին թղթի վրա:

Հայոց համար իսկական պատուհաս էին բարդ ու չերթկ իր-
ատկախները, որոնք ոչ մի ասիք բաց չէին բոլորում բազանցու, կո-
ղապելու կամ ինսուլտիոյանը: «Անսիտը» ուշադրություն էր հրավի-
րում այն փաստի վրա, որ մանծեղական տարրերի մեծամասնաբ-
յունն ապահովում համար կառավարությունը չերթկ ու բյուր գաղ-
թականներ էր բերում ու լքնում Հայաստան: Իսկ դրանք, գրկված ա-
մենատարրական կենսապայմաններից, ապրում էին քալանի ու կո-
ղապտի հաշվին: «Էյուրեկում ամեն ազատություն կը արվեր որ-
դուստի հայերը հարստահարեն առավել քան երբեք սանձարձակ»
(1899, թիվ 3, էջ 94):

Թուրքիայի լծի տակ ապրող արևմտահայության վիճակը հաս-
տատված էր կամայականության ու անարդարության վրա տակա-
վին մինչև 1878 թվականը: Ներկայացնելով այդ կացությունը հան-
դեսը հերքում էր քաղաքական որդշ շրջաններում լայնորեն տարած-
ված այն մտայնությունը, թե արևմտահայության նկատմամբ հայա-
մանցներն ու հարստահարությունները սկսվել են 1878-ից՝ Սան-
Ստեֆանոյից ու Բեռլինի կոնգրեսից հետո, երբ «Հայկական հարցը»
դուրս ինքվից միջազգային ասպարեք:

1890-1900-ականներին արևմտահայության կացությունը միա-
բարական ոչինչ չուներ: Քննելով այդ վիճակը՝ «Անսիտը» գտնում
էր, որ այն ոչնչով չէր փոխվել: Ավելին: Նախկին հայաժամանկերին ու
հարստահարումներին այժմ տվելայել էր չարդը, խաղաղ ու անգն
այն ինսուլտության կողորսոք: Մուրասն Համիդը բարձրական
Արևմտարի լուռ համաձայնությանը խտասացված բարենորոգում-
ներն սկսեց գործադրել իր մեթոդներով, բյուրերից զսպելու փոխարեն
պաշտոնապես զինեց նրանց, համիդի կռված հեծելազորները կազ-
մելով՝ «դիմեց ակնի կարող միջոցի՝ հայոց մեծամասնությունը ջնջե-
լու համար չարդի հրամանը ստավ» (1906, թիվ 3-5, էջ 55):

Արևմտյան Հայաստանում չարդիքը հաշտություն էին մեկը մյու-

սին: Այդ փաստը ցավով ու գայրյոյրով է արձանագրում «Անսի-
տը». «Տխոր լուրեր կը շարունակեն հասնել Վանն ու Բաղեշն, եր-
կու քաղաքներում ալ գյուղերն շաւորը պայտնի և բոցերու մեջ են
նորեն...: Թուրք կառավարությունը ոչինչ կը փորձ հանդարտեցնելու
համար զբզոված տարրերը» (1899, թիվ 3, էջ 110): Բիլիխում բյուր
իրտակները «Մերքը հեղափոխականը փնտրելու պատրվակով կը
չարդեն, կ'արնեն, Ս.Աղբերկի փանրը կը քաննեն, վանահայրը
կտականեն»: Թուրք ջարդարների համար բախտավոր դասակար
մի միջոց էր ուրիշ ազգերի դասարանները քանդելը, սպրությունները
սղծելը:

«Անսիտը» իր ընթերցողներին իրազեկ էր պատեմ նաև եվրո-
պական մամուլի էջերում (կամ գրքերում) հայկական հարցի արձար-
ծումներին, արևմտահայության վիճակի գնահատմանը, որոնք էին-
նակական հրատարակված էին «Օտարին կարծիքը» ընդհանուր
խորագրով:

1900-ը գերմանական կիտապաշտոնական «Շբանկիթուրեր
Տայրեմզ» թերթի էջերում գերմանացի Վալդեմար Բեկլը հրատարա-
կեց «Անից մինչև Տրապիզոն հայկական արշավանքները» հոդվա-
քը: Բեկլը ճանապարհորդել էր Հայաստանում, եղել էր Սասունում,
Մուշում, Բիլիխում, Վանում և այլու, սկանաստես եղել բայր-բոլա-
կան հրտակախմերի բարբարոսություններին, հայ գավառներում
բռնկված ապստամբություններին: Նկարագրելով արևմտահայու-
թյան ծանր վիճակը՝ գերմանացի հոդվածագիրը, ինքն իրեն հավասե-
րով, փորձում էր հայկական աղետներն պատասխանաբարությունը
հետացնել թուրքական կառավարությունից: Բեկլը մի կողմից նկա-
սում էր, որ «առձիկ կառավարությունը մտրեմ անգամ չի անցնում
այսպիսի «նչին» բաների համար իր զաշնակիցները, բրդերը պատ-
ծելով՝ նոցա առասն ստեղծ» (Տեխիթը Բեկլ և նրա նմանները առատո-
րեն վարձատրվում էին շրանշաններով և «ուրիշ տեսակ սիդո հա-
վատիք վայելու...»), մյուս կողմից էլ դատադրություններ էր անում
առնկական կառավարության անգորության, բրդերի գլխավորներին
զսպելու նրա անկարողության մասին: «Երկրում ոչ թե տանի կառա-
վարությունն է կառավարողը,- հայտարարում էր նա,- այլ բրդերի
գլխավորները...» (1900, թիվ 4-5, էջ 113-114): Այսպիսով, գոհացում
էր արվում գերմանական պաշտոնական շրջաններում իշխող արա-
մադրություններին:

Արշակ Չոպանյանը «Բաց նամակ Տր. Պեյրին» գրությունը

պարզ ու որոշակի փաստարկներով հերքեց այս ճախող դատադրությունները: Նամակի ֆրանսերեն բնագիրը ուղարկվեց «Ֆրանկ-Ֆուրեր Յայրունգ» խմբագրության, իսկ հայերեն օրինակը Բեկի հովվածի հետ հրատարակվեց «Անահիտ»:

Եվ հանդիսների սովորությունը երկրում, և՛ ջարդերի ծավալումը, և՛ տիրող անիշխանականությունը Չոպանյանը հայտարարում է մեկ և նույն արդյունքը բոլոր կառավարության գործունեության. «Ան է որ ջարդերն պատմության հիմունքներն մին է», - եզրակացնում է «Անահիտը» (1906, թիվ 3-5, էջ 52):

Վ. Բեկին հրած նամակում Ա. Չոպանյանը չէր մտանում հիշեցնելու և այն կարևոր հանգամանքը, որ Թուրքիայում սուրբանը ոչ միայն երկրի «աշխարհական պետ» է, այլև հուզեր առաջնորդը խալիֆը²: Իսկ այդպիսի մի երկրում խոսք չի կարող լինել հպատակ այլապա՛վան ժողովուրդների հավատարմության մասին. «Մահմադական օրենքը, որ այդ կայսրության մեջ էր տիրել, շրջափոխ այս հավատարությունը», պա՛ս! «...բայց կը կարծե՛ր որ բուրբերը կարենան կամ ուզեն այս էական բարենորոգումը գործադրել: Ես կը տարակուսեմ, քանի որ երիտասարդ բուրբերն անգամ այս արժատակետ փափոխության անհրաժեշտությունը երբեք չեն ճանչնար» (նույն տեղում):

2.2 ՀԱՅ-ԵՐԻՏԹՈՒՐԱԿԱՆ ԱՆՈՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1890-ականների շեմին գործունեության հրատարակյալ իշած երիտարքական խմբակներն ու կազմակերպությունները, որոնք մեծամասնաբար բուրբ-մահմեդական մանրաբուժական սարքեր էին, սուրբանի կառավարությանից դժգոհ պաշտոնյաներ ու գինվորականներ,⁴ ամեն կերպ (հատկապես 1895-96թթ. հետո) համագործակցության ուղիներ էին փնտրում հայ թաղաքական կուսակցությունների ու հայ մաավորականների հետ: Երիտարքերի մասվորական առաջնորդը՝ Փարիզի «Մշակեր» թերթի խմբագիր Աննոյ Ռիզան, այցելություններ էր ապիս ժն՛ «Ղրղաշակի» խմբագրության, Չոպանյանի միջնորդությամբ հանդիպում Արփիար Արփիարյանին, Փարիզի «Կաթի վորներ»-ում գրույցներ ունենում հենչակյան գործիչների՝ Մազահ-Գուլյանի և այլոց հետ: Հանդիպումները, գրույցներն ու վեճերը հասցորդում էին մեկը մյուսին: Հայ-երիտարք-

ական անդությունները, այդ հանդիպումներն ու գրույցները, անշուշտ, արձագանք էին գտնում հայ մամուլի էջերում՝ «Ղրղաշակ», «Նոր գար», «Նոր կյանք», «Հայրենի», «Շավիղ», «Հնչակ» և այլ պարբերականներում: «Անահիտ» հանդես ուշագրավ ճյուղ է անփութում երիտարքական շարժման սկզբնավորման հանգամանքների, շարժման Լուրյան և Կեսապնոյան նպատակների, գաղափարախոսության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Ի՞նչն է սակայն ամենախտկանը: «Անահիտը» անդրադառնում է հայ-երիտարք հարաբերությունների այսպես կոչված *հակահայկական* կողմերին, բազմապատմ այդ հարաբերությունների *հայավնաս* Լուրյանը: Հանդեսի ամբողջը մուսկից ճանաչում էր երիտարքական շարժման պարագույններին՝ Աննոյ Ռիզանի, Մուրադ պեյին, Մազահեղդիին և այլոց, ծանոթ էր նրանց խմբագրած պարբերականների («Սիլվան», «Մշակեր», «Մերագո») թաղաքական ուղղությանն ու ոգուն, կոստում էր նրանց հեռում գնացող թաղաքական ծրագրերն և հենց սկզբից էլ ամիսնաստ ու վտանգավոր էր համարում որևէ յուրջ համագործակցություն երիտարքերի հետ:

«Անահիտ» հանդեսը մեկ առ մեկ արձանագրում էր հայ-երիտարքական անդությունների, հանդիպումների ու համաժողովների արդյունքները, ցույց առնալ, որ դրանք թառ Լուրյան դրական պիչն չեն խոստանում հայկական խնդրի լուծման համար: Հենություն էին դրվում երիտարքական շարժման բոլոր հիմնական կողմերը: Այսպես, իրավացիորեն նկատելով, որ երիտարքերի գերազանց թաղձանքն է միդիտայան սահմանադրության վերահաստատումը՝ «Անահիտը» փորձում էր բացահայտել այդ սահմանադրության իսկական Լուրյանը, ցույց առալ, բե իրականում ինչ էր այն իրենից ներկայացնում և ինչի էր կոչված: Հանդեսի «Սահմանադրություն Թուրքիայում մեջ» (1900, թիվ 4-5), «Ժամանակակից Հայաստանի Առաքյալը...» (1907, թիվ 1-2), «Օսմանյան սահմանադրությունն ու հայերը» (1908, թիվ 5-12) հոդվածներում և ուսումնասիրություններում արվում էր 1876թ. բուրբական սահմանադրության շատ կողմերով պատանական ճշգրիտ գնահատությունը: Պաշտպանվում էր այն տեսակետը, որ սահմանադրությունը բուրբական կառավարության խորամանկ խաղերից մեկն է, որի բուն նպատակը բուրբական հարցի կանխմանն է, արտաքին միջամտության արգելումը: Սահմանադրությունը Թուրքիոյ ձեռքին կոպավ այն փաստը, «որում կորելով մերձեցին եվրոպական միջամտությունը բարենորոգումներու խնդրու մեջ»:

Այս եզրով Սահմանադրություն կոչված քաղաքական կառավարչության առաջին արարվածը» (1900, թիվ 4-5, էջ 126):

Ուշագրավ է, որ երիտարքերի կողմից սահմանադրության վերանաստատումը 1908-ին դարձյալ, իբրև արարչին պատճառ, եկրպակական միջամտությունը կանխելու ակնհայտ ճգառումը ունե՞ր: Հայոց համար 1876-ի սահմանադրությունը ի գործ դրվեց Վանի ստակալի ջարդերով, որը «գործալուրտյունն էր Պոլսո մեջ կազմված ծրագրի մը» (1907, թիվ 1-2, էջ 9-10):

Երիտարքերի ազդակներին, քե իրենք ունեն սահմանադրություն, քե սուրբան Համիդն է, որ այն չի գործադրում, և քե կայսրության ամենաշողությունների «միակ մեղավորը և պատասխանատու» սուրբան Համիդն է (տե՛ս 1900, թիվ 4-5, էջ 124), «Անահիտը» պատասխանում էր. «Հրեշային թեմիթին հեռիսնալը Սուրբան Համիդը չէ: Համիդն առաջ, որիչ սուրբաններ ջարդած են Հուլյները, Արեւացիները, Քիսուցիները, Տյուրքիները, ջարդը քրքրական մեղսու մքն է...» (նույն տեղում, թիվ 9-11, էջ 235): Զգուշացվում էր, որ միայն սուրբանի խորամանկ, մեհամուղ, կապակծուտ անձի դեմ ուղղված այդ աղաղակը ծառայում է երիտարքերի իշխանական ձգտումներին: Անվասիլի դուա ապագայոյը. Համիդը երիտարքերի կատաղի քննադատորյանն էր արժանանում այն բանի համար, որ իբրև քե վճռական միջոցների չէր դիմում մյուս ազգերի անջատուական ձգտումները գազելու, որ «ողորմելի միապետը» իր գոյության մասին միայն մտածելով՝ Թուրքիայի «ամենն գեղեցիկ ճանաչմունքը բոլլ կուտա ու լիւն» (1901, թիվ 1, էջ 5): «Օսմանցի ազատականները» հիմնովին մերժում էին բուրջական լի աակ հեծող ժողովուրդների ինքնորոշումն յուրաքանչյուր փորձ, հայերի համար մասնավոր բարենորոգումների ամեն մի ծրագիր: Տարիներ շարունակ նրանք հայերին երավիրեցին անասկեղելու Թուրքիայի ընդհանուր բարենորոգման գործին, բայց նրեք չուգեցին ընդունել հայոց պահանջների օրինավորությունը: Երիտասարդ բուրբերը փայտիայում էին մեկ միասնական պետության՝ «Օսմանյան տերության» ստեղծման երազանքը, չէին ճանաչում մյուս ազգերի իրավունքները: Ինքը՝ Ռիզա պեյը, որի կյանքն ու գործունեությունը անսկզկն 90-ականներին «գեներ տեսակ մը դրոշակ դարձուցին բոլոր ազատական բուրբերուն», Չոպանյանի (նաև՝ Ս. Սապահ-Գույանի, Մ. Վարսեղյանի և այլոց) բնորոշմամբ մոլեռանդ բուրբ ազգայնական էր, և երագում էր, որ Թուրքիան «իբ բոլոր գեղերովը, միակ ազգի մը, «օսմանյան ազգին» մեջ

միացած» կառավարություն ունենար (տե՛ս նույն տեղում, թիվ 1, էջ 22-23):

Արտաքին միջամտության հարգում «օսմանցի ազատականները» միասնական չէին: Նրանց մի մասը Մապակեղիմի և Խանայի Քեմալ պեյի գլխավորությամբ ընդունում էին կայսրության ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության անհրաժեշտությունը: Մինչդեռ ռիզալականները, որոնք մեծամասնություն էին կազմում, այդ միջամտության կատաղի ակառակարկներն էին:

Եկրպական և բուրբ մամուլում («Քուրիեր Էտրոփին», «Մաքեմ», «Թերագզ» և այլն) Մապակեղիմի իրատարակած հողվածները քաղվածարար հատվածներ սպագրելով «Անահիտում» Չոպանյանը սպացուցում էր, որ երիտարքության այդ երկու խմբակներն էլ իրենց բացահայտ հակահայկական դիրքորոշմամբ որևէ կապված չեն ներշնչում, որ միևնույն Մապակեղիմը «կալվ ինքն ալ կիցնել՝ թիչ մը ավելի ճարպկությամբ՝ հին հուսած եղանակը թիգանրեմ» «Հայերը փորձառնամոլություն մքն են՝ Տանկատասանի բուրբ նահանգներուն մեջ, որեմն միմիայն Հայոց համար մասնավոր բարենորոգումներ անկարելի են» (1906, թիվ 3-5, էջ 70):

«Անահիտը» շեշտում էր երիտարքը շարժման մեկ այլ բնորոշ գեծը: Համիդը սրանց կողմից պակասարկվում էր նաև կրոնական չերմեանդության պակասի համար: Երիտասարդ բուրբերին չէր գուհացնում «անմիտա ու անկապակից» այն վարչակարգը, որ իմնված էր ոչ մասնեղական օրենքների վրա: Եվ այսպես, կրոնական սովեանդությունը նույնպե՛ս երիտարքերը ոչնչով չէին զիջում իրենց նախորդներին: «Երիտասարդ բուրբերը» այնքան մոլեռանդ են, որքան «վիւն-եքը», - եզրակացնում էր «Անահիտը» (1906, թիվ 3-5, էջ 69):

Ի՞նչ ուղի էր մտնո հայերին: Սերձեցմամբ, համերաշխ գործակցությամբ գնալ «օսմանցի ազատականներու» հետ, իրենց հայտարարել՝ «զավակները միևնույն հողին, գոր կը մշակեն ու կը առասպեն միևնույն տառապանքը», եղբայրության ձե՛ր մեկնել երիտարքերին, ինչպես քաղազվում էր հայ քաղաքական որոշ շրջաններում, քե՛ վերջնականապես հրամարվլ այդ մտքից:

«Անահիտ» հանդեսի եզրակացությունն անկն էր. «Երբայ անճանատուր ըլլալով այսպիսի զանգվածի մը, մենք մեր ձեռքով չվանք մեր վիճո անցուցած կ'ըլլանք» (նույն տեղում, էջ 70): Այս առիթըր գովել են 1906-ին:

Նույն կարծիքին էին հայ մասավոր-քաղաքական կյանքի խո-

բազմաց ու հեռանա առաջնորդները⁶։ Սակայն հայ բարոյական առանձին ղեկավար գործիչների համար այդ գլուխացումներն ու հարդորները հնչեցին իրեն ճայն բարբառա հանապատի։ Նրանք անխուհեմ համագործակցության գնացին երիտորդների հետ, 1907թ. Փարիզում գումարվեց օսմանյան քնդդիմադիր ասորերի համաժողովը։

Աղշակ Չոպանյանը գարնանայի մի ներքնառնությունը նախագահում էր հայ-երիտորդական համագործակցության դարձ հեռանքները, արևմտահայությանը սպանացող վերակուս աղետը։ «Այն օրը որ... քրթական արդի բեմին ասորայի ու սահմանագրություն մը հաստատվի, ժեռն-ժուրդերը ոչ մեկ ազգի գոյություն պիտի քնդդռնին Տաճկաստանի մեջ բացի օսմանյան ազգին, ու նույն իսկ հայ արյունով հաստատված այդ սահմանագրությունը պիտի կրք գեներ գործածեն «հայկական դատը» վերջնական սպանելու համար։ Կոթրկարասնին մեջ՝ հայ պատգամավորներու բողոքը կամ պայքարը՝ ոչ մեկ արյունը կրնա ապ» (1908, թիվ 1-4, էջ 46)։ Փարիզի վերջին Քոնկրետի մեջ սպանվեցավ, կամ գեղ սպանման ճարտան մեջ դրվեցավ... հայկական դատը» (նույն տեղում, էջ 44)։

1908թ. սահմանագրության վերահաստատումը մեծ ոգևորություն առաջ բերեց նաև հայկական շրջաններում։ «Անսխիտում» այն արժանացավ գոսպ ու գզույզ գնահատության։ Հիշեցվում էր, որ հայերը նույն ոգևորությամբ ողջունեցին սահմանադրության հաստատումը նաև 1876-ին, մինչդեռ շատ շուտով դրան հայտրդեց մի վարչակարգ՝ ավելի քունականական, ավելի կարծնաբար։

Երիտասարդ բուրքերի բաղիբը, ինչպես միշտ, խորամանկ էին, բողոսեր, երկիմյի։ 1909թ. գարնանը կազմակերպվեց Ազանայի ցարդը։ Երիտարքական գրիչներն ու պարսուխյաները գործի անցան։ Եվրոպական և բուրք պաշտոնական մամուլը ինդիվիդուալ-վածներով՝ «անդրք» հայի ու բուրքի մեջ բաժանելու և «անդրք» իրենց բաժինը հակասահմանադրական՝ համիդյան ուժերին վերագրելու ուղղությամբ։

Գուպերի առիթով Չոպանյանը «Անսխիտում» տպագրեց «Վրչապը» հրատարակախոսական քրոնիկը։ Գրվածքի վերնագիրը նկատի ուներ սուրբան Համիդին, սակայն նրա քննադատական պարբեր ուղղվում էր երիտարքերի դեմ։ Չարքերի անմիջական կազմակերպիչներն ու իրավաբաններն էին հայտարարում ինքն երիտարքերը։ Նրանց ամբողջ գործունեությունը, իրավագիտրեն նկատում է Չոպանյանը, առայնդորդում էր ինքն այդ նպատակին։ Աստ-

կամ չէր կարող լինել, որ «օսմանցի պատասխանները» որդեգրում էին սուրբանի հայայնից բարոյականությունը, դատուն նրա գործի շարունակողները։

2.3 ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՍԿՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՊՆԵՐԻ ՀԱՐՅԸ, ԱՐՏԱԼԻՆ ՄԻՋԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀՐԱՍԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարոյական անկախության նվաճումն «Անսխիտը» հայտարարում էր հայ ժողովրդի գերագույն նպատակը։ Անկախության ուղիների ընկալման հարցում հանդես ուներ վերջնականապես մշակած բարոյական ուղեգիծ, որի կիսնական ստանդարտ սպագրային-ազատագրական զինված պայքարն էր։

Հանդեր հանգամանակն անդրադառնում է իր առաջադրած բարոյական ուղեգծի բաղադրիչներին։

Անձեց այսպե կոչ էր արվում հույր ղեկ սեփական ուժերի վրա. «Ազգ մը ... միշտ իր հույրն էն առայ իր վրա դնելու է։ Այս ճշարտությունը վեճ իսկ չի վերցնեք» (1906, թիվ 3-5, էջ 81)։

Ազատագրության ուժերի խկական արյունը էին դիվանդ ֆիդայական շարժումները, բրդերի ու բուրքերի դեմ «արյունոտ մշուշի մեջ» մարտող ստամոցի, մշեցի, վերջունցի քայքայի կերտական պայքարը։ Սերոբը և Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար պայքարի կամ մյուս հայ մարտիկները, Չոպանյանի խարբրով, «ուրիշ բան չկն կրնար ներշնչել բայց երև հարգանք և կիցանո» (1901, թիվ 9, էջ 240)։

Սակայն հայկական ազատագրական այդ շարժումները որքան էլ ազնիվ ձգտումներով ստղծված, որքան էլ կերտական ու ինքնամտաց, այնուամենայնիվ անկազմակերպ էին, տարբային, ատարամբական խմբերը գործում էին անպատ-անպատ, ստանց որչափակի ծրագրի։ Չկար համագային ճակատ, որը չէր կարող չանհանգրատացնել մանավանդ 1895-1896թթ. հայկական աղետներից, Չեյրու-նում, Սասունում քունկված ապստամբությունների անհաջող կրից կեսու, որը անհրաժեշտություն էր դնում վերագնահատել ուժերը։ «Անսխիտը» ճշարտում է իր դիրքորոշումը. ուշադրությունը սեռեկով ինքնապաշտպանությունը՝ միամամանակ մշակել գործունեության հոսակ ու որոշակի ծրագիր, «կենտրոնացնել և սահմանագծել հայկական շարժումը»։ Բարոզվում էր է Հայաստանի նահանգներից մե-

կում (այն է՝ Կիլիկիայում)⁷ ապստամբություն կազմակերպելու գաղափարը:

Հանդեսը դիմում էր հայ ժողովրդի պատմությանը, այնտեղ պեղում ոչ միայն ժողովրդի ստեղծագործական հանճարն արտահայտող մատուրներ, այլև վեր հանում ազգային-հերոսական ավանդները՝ ներկա սերնդին ազգային անկախ գաղափարներով դաստիարակելու համար: «Անսահիտ» էջերում շարադրվում է հայ մախարաբական աների՝ Բզնունյաց, Ռչաունյաց, Արծրունյաց, Մամիկոնյաց և այլոց պատմությունը, պատմաաշխարհագրական մանրամասն տեղեկություններով ներկայացվում են հայկական երբեմնի վաճառաշահ թաղարքերը՝ Վանը, Արմավիրը, Արասաշատը, ԿՊլինը, Արճունը և այլն: 1905-ին հանդեսը տպագրեց Մ. Մելանյանի «Կարգանց շրջանը» ուսումնասիրությունը: Այն կրում է «Պատմական մի կտակ» խոսանք տերմինը: Ավարայրի ճակատամարտի, Վարդանի և նրա զինակիցների հերոսական մահատուրյան իշխեցումը կամ Ավարայրից հետո ի մեկ նպատակ կա՞մ հայ ժողովրդի՝ Եղիշի խոսքերով արված նկարագրությունները բնավ էլ ինքնանպատակ էին: Մերոնդներին էր կոչակվում Վարդան Մամիկոնյանի սխրամբը՝ զեռակցված մահ ազգի վերկայան համար:

«Անսահիտը» պաշտպանում էր թուրքիայի բոլոր ճնշված ժողովուրդների միանական պայքարի գաղափարը: Հանդեսն իր համակրանքն էր հայտնում արամեացիների, արաբների, սելջուկների, բուլղարների պատառակված շարժումներին, շեշտում այդ ժողովուրդների միասնության գաղափարը: 1899-ը. առաջին համարներից սկսած հանդեսը պարբերաբար հոդվածներ է հրատարակում «Սեր դրագիները» րնդհանուր խորագրով:

Այլուհանդերձ, արևմտահայության ազատագրության հարցերում հանդիպ գվաճակն էր համարում մեծ տեղությունների կամ դրանցից որևէ մեկի աջակցությունը, ուստի և քաշալերում էր բոլոր այն ջանքերը, որ ուղղվում էին այդ նպատակին, լինե՞ր դա հայկական կոտորածները, մեր ժողովրդի պատմությունն ու գրականությունը աշխարհին ներկայացնող հրատարակություն, հասարակական կարծիքի կազմակերպում թե կատակարություններին ուղղված դիմում, համաժողովներում ու խորհրդարաններում արված հարցապնդում, եվրոպական բններում կարդացված բանախոսություն և այլն: Բայց «Անսահիտը» չի ստիճանափակվում այն միջամտության անհրաժեշտությունը միայն պարզելով: Նա դնում է երկրորդ հարցը. էլ-

րոպան մտածում ու գործում է միմիայն անտեսական ու քաղաքական շահերից կենթով, վարձում է շնորհներ ստանալ թուրքիայից՝ դիրքերը Մերձավոր արևելքում ամրապնդելու համար, ուստի որևէ յուրք միջամտություն չպիտի է տարակն ճրանքի: «Որքան ալ վիթխարի երեշտություններ պատահին Մեծ Հայաստանի մեջ, Անգլիան, Յիսսմիլան կամ Գերմանիան և ոչ իսկ մատերիցն պիտի չարժեն միջամտելու համար...» (1899, թիվ 1-2, էջ 46): Ինչ որ կարող են անել այդ երկրները, ջարդերը արգելել է, դրանցից այս կողմ ճրանք չեն կարող անցնել և դիտավորություն էլ չունեն անցնելու. «Յնորք է ... վճռական ճիգ մը հուսալ Արևմտյան Եվրոպայեն» (1906, թիվ 3-5, էջ 75):

Ռուսական տերության վերաբերմամբ «Անսահիտ» դիրքորոշումը փորքի՞նչ այլ է: Ռուսաստանը նույնպես գործում է քառ իր շահերի այս միտքը շատ որոշակի է հանդիսանում տպագրված քաղաքական տեսություններում ու հոդվածներում (տե՛ս 1899, թիվ 1-2, էջ 46, 1900, թիվ 3, էջ 25 և այլն), սակայն, քառ հանդեսի, պատմական որոշակի շրջաններում այդ շահերը ինչ-ինչ ուղիներում համընկնում են հայոց ազգային-քաղաքական շահերին, և դա է, որ պետք է հաշվի առնել ու կարողանալ դիվանագիտորեն օգտագործել: Այս հարցի առիվ հանդեսում բերված փաստարկներն անշուշտ կարելի է վիճարկել, կարելի է չհամաձայնել նաև այս կամ այն ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի հայախմբապետ քաղաքականության վերաբերյալ հանդեսի անվերապա հավաստիացումներին, բայց դժվար է միանշանակ կերպով մերժել արտաքին միջամտության հարցում հանդեսի ընդհանուր քաղաքական զիճե՞ն արտահայտող այն միտքը, թե հայ ժողովրդի «սպազային վճռումին մեջ» Ռուսաստանը կոչված է կարևոր դեր կատարելու:

Պաշտոնական Եվրոպայի կողքին «Անսահիտը» տեսնում էր ժողովրդական մտքի, մարդասիրական ձգտումների Եվրոպան: Հանդեսի համար բուն Եվրոպան նրա «ներքին մասն» էր, «մտածող ու գգուցող մասը, սիրուն ու ուղիղը»: Եվ հանդեսի խմբագրի դիմումներն ու ներկա ուղղված էին առաջին եերքին այդ Եվրոպային, նրա սրտին ու մարքին⁸:

Արևմտահայության ազգային ազատագրության ուղիներն ընկալման այս արձամարմությունը է «Անսահիտը» վերլուծում «Հայկական հարցի» պատմությունը⁹, քննում հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը:

III. ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԸՆԹԱՅՔԸ ԵՎ
«ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԳԵՍՐ

3.1 ՀՈԳԵՎՈՐ-ԳՐԱԿԱՆ ՄԹՆՈՒՈՐՏԸ ԵՎ
«ԱՆԱՀԻՏ» ԳՐԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Դարերի սահմանազժու, ի հակակշի ազգային աղետների, շատ բուն ու ինքնաբերական կերպով ժայռ առած հոգևոր շարժումը հայ կյանքի ամենաբնորոշ կողմերից մեկն է: Նյութական կեցության հիմքերից վերջնականապես զրկված, բաղաբարկան անկախությունը կորցրած ժողովրդի համար փրկության ուղի էր մնում հոգևոր կյանքը, իսկ հոգևորի պահպանության խնդիրը կենսական մտահոգություն ժամանակի բոլոր առաջադեմ գրողների ու արվեստագետների գաղափարական առաջադրություններում: «Ժողովուրդ մը ղչին կորսրնցուցած է երբ վառ պահած է իր հոգին: Հոգևուն ուժին հավելումը ինքնին պիտի բերն նյութական վերականգնումը»,- երև «Անահիտ» այս ձևակերպումը (1898, թիվ I, էջ 5) դարավերջին հնչյուն էր որպես պատմության փորձով ստուգված և ժողովրդի էությունից բխող գոյության պայքարի սկզբունք, ապա հետո արդեն, շատ շուտով այդ սկզբունքը պիտի իմաստավորվեր նոր բովանդակությամբ, դասնաբ խորիմաստ տեսությամբ, գոյության նորոգյա փիլիսոփայությամբ: Այդ նոր շարժումը, որ ընդգրկեց հոգևոր կյանքի բոլոր ապարիզները՝ սկսած գրականությունից, արվեստից մինչև հայագիտության և հայրենագիտության բոլոր քննազավառները, հենց սկզբից էլ իր հիմքում խորապես հասարակական էր, ազգային ինքնություն, ազգային գոյության պահպանությունը՝ նրա հիմնական սենյակետը: Ինչպես Ա. Չոպանյանը, այնպես էլ նրա շատ նշանավոր ժամանակակիցներ՝ Կոմիտաս, Ավ. Իսախանյան, Հովհ. թումանյան, Դ. Վառլուհան, Վ. Տերյան և ուրիշներ, հայկական ազգայնությունն ու հայ-

րենասիրության լավագույն դրսևորումը համարում էին նաև աչակցությունը հայ զբաղվածության ու զեղարվեստի զարգացմանը: Ինքը՝ Չոպանյանը, «Անահիտ» հանդեսի էջերում այսպես է բնորոշում գրականության և զեղարվեստի ազգապահպան նշանակությունը. «Գրականությունը, զեղարվեստը՝ ազգի մը պատվը, ամենարական գեղեցիկ, մեծուղի, անփայտի ու փայտի աղբյուրը և նույն իսկ կյանքի հիմունքը, ինքնապահպանության ամենն ապահով միջոցն են: Կարելի է թել թել ազգ մը իսկապես գոյություն ունի այն ատեն միայն երբ նրան կը բերն ինքնահասակ զեղարվեստ մը, գրականություն մը» (1909-1910, թիվ 11-12, էջ 24):

Գարսակերի հայ գրականության ու արվեստի հասարակական բացառիկ նշանակությունը մեկնող այսպիսի օրինակները բազմաթիվ են: Սակայն խնդիրն այնտեղ այլ է: Դժվար չէ նկատել, որ Չոպանյանը ընդգծում է *ինքնահասակ* գրականության ու զեղարվեստի ազգապահպան նշանակությունը: Եվ առ բոլորովին էլ պատահական չէր: Ազգային ինքնության գաղափարը ժամանակի զբաղված-զեղարվեստական ընթացքի բուն և մեծիմաստ խորհուրդն էր: Մասուպետն ինդիկ էր դրվում հոգևոր կյանքի բոլոր ստպարիզներում հայտնաբերել, բացահայտել և ստեղծագործորեն կերպավորել հայ ոգուն ու նկարագրին յուրահասակ դրսևորումները, ազգային-հոգևոր կերպավորի ուղույն գծերը:

Ինքնություն միասուն չէր հայ գրականության, հայ զեղարվեստի համար: Այն ինչպես հայ մշակույթի, այնպես էլ ամեն մի ժողովրդի ճշմարիտ արվեստի գոյության ու զարգացման կարևոր պայմանն է բոլոր ժամանակների համար, յուրաքանչյուր պատմաշրջանում: Սակայն դարերի սահմանազժուում հայ ժողովրդի քաղաքական ծանր կյանքի, պատմական ճակատագրի քեղտրոսներով ազգային ինքնության գաղափարը սասանում էր ժայռանկոթուն կարևոր նշանակություն: Հաղաբարկիք ժողովուրդների շարքում ինքնություն գոյություն հաստատելու, համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ իր տեղը բացահայտելու և, առեստարակ, ազգային գալիք հեռանկարների տեսուկյունից սա բերես ժամանակի ամենից խորունկ ու ճշմարիտ կռահում էր: Յուրաքանչյուր ազգ, Իրնիկական յուրաքանչյուր միավոր դիտվում էր ընդհանուր մարդկության մեկ սանդուկը, «ամբողջ մարդկություն... մեկ օղակը», և այդ օղակում նա պետք է ներկայանար ինքնահասակ արժեքներով: «Հայ գրականության մը տիպարով ներկայանալ միջազգային մտավորականություն հան-

դեպ»¹,- սա էր բանձեր:

Հասկանշական է, որ արդեն տասական բվականներին, որվազելով Հոգևոր Հայաստանի խորհմաստ տեսազիծ² ազգային կյանքի կազմակերպման գործում Վահան Տեղյանը շեշտում էր ժողովրդի ազգային-գեղարվեստական նկարագիրը բացող, ինքնությունը հաստատող արժեքների ստեղծումը: «Լեր մտաավոր նպատակն է, -գրում է նա,- կուստրական մի ժողովուրդ լինել, այսինքն գարգացնել մեր բոլոր ստեղծագործ մտքեր, այլ խոսքով արտահայտել մեզ կյանքում, այսինքն մտնել կուստրական մարդկության գերադասանքը ոչ իր խոսք գավակ, կամ ծույլ ու խավար մի ստորել, ծուլել մեր կյանքը համամարդկային կյանքին, պահպանելով մեր հոգեկան առանձնատեսակ գծերն ու գայները: Այլ խոսքով՝ մտնելով մեր ինքնատիպ կուլտուրան, մեր ստեղծագործական բաժինը համար մարդկության ստեղծագործության մեջ»³:

Ուշագրավ է դարձյալ, որ դարակրիին ազգային դասական ինքնության և ինքնատիպի բացահայտումը դառնում է Կոմիտասի (կրաժամության ասպարեզում) և Թորոս Թորամանյանի (ճարտարապետության բնագավառում) կյանքի ու գործունեության առանցքազիծը:

Ազգային ինքնության գաղափարը բոլորովին էլ չէր նշանակում ներանձնացում սեփականի, գոտ ազգայինի շրջանակներում, ինչպես բխում է առաջին հայացքից: Գա, ինչ խոսք, կարգադասներ գրականության բովանդակությունը, կզրկել նրան մեծ արվեստի հետ համեմատելու կարևորագույն հնարավորությունը: Այն չէր կարող իրագործել նաև իր հասարակական առաքելությունը: Հետևաբար հայ գեղագիտական միտքը մի կողմից փորձում էր ազգայինի մեջ հայտնաբերել համամարդկային գաղափարատիպեր ու զգացումներ, ազգայինը դիտում դեպի համամարդկայինը առաջնորդող ուղի, մյուս կողմից էլ ձգտում էր բնդրայնել ազգային մշակույթի զարգացման սահմանները, «յուրացնել Եվրոպայի ժամանակակից կուլտուրան» (Վ. Տեղյան), հայ միտքը դուրս բերել «Գեպի սեծ կյանքը» (Հովհ. Թումանյանի հոգվածներից մեկի վերնագիրն է):

Զենվող ժամանակաշրջանի հայ գրականությունը գաղափարական ու գեղարվեստական նույն միասնականությունը է հատկանշվում ինչպես արտասահմանում և Երկրում ծավալված գրական շարժումների (րևև բնձատիկ որոշ ատարբերվումներով), այնպես էլ արևմտահայ և արևելահայ գրական հատվածների տեսանկյունից:

«Գարակրի գրական շարժումը համագային երևույթ էր, հայտարեբում էր բնդհանոր եզրեր հայ գրականության երկու հատվածներում հավասարապես»⁴:

Գրական-գեղարվեստական ընթացքը հատկանշող ազգային ինքնության միտումը գրականության մեջ հայտարեբվեց ազգային ոգուն ու նկարագրին հարգալաղ դրսերումներով, գրականությունը ժողովրդին ու հողին մտուցեցնելու կենսական մտահոգությանը, այսպես կոչված գրականության, հայրենացմանը: Այս երևույթը իր արտահայտությունը գտավ ինչպես տեսական մտքի առույններում ու գրական բանավեճերում, այնպես էլ գեղարվեստական գործունեության մեջ՝ սկսած 90-ականներից՝ «գալառային գրականություն» շարժումից մինչև մեխանիկաներն ու «Նավասարդ» (իկարիկ, ինչ-ինչ հասկանիչներին ընդգծմամբ և յուրահատկություններով):

Գրականության ազգային ինքնությունություն այս միտումը գաղափարական ու գեղարվեստական ուղույն առարձրեցնում է լուծում ժողովրդայնության լուծիլը: Անեկից առաջ խորանում և ընդգծվում է այն գաղափարը, որ գրականությունը ժողովրդի ինքնություն կյանքի, ազգային անկախ սգու գեղարվեստական արտահայտությունն է, Չոպանյանի բնդրումսը՝ «Բարձրագույն արտահայտություն ցեղին հողվույն»:

Հայ գրականության ու արվեստի զարգացման այս ուղիներում է, որ պետք է գնահատել «Անահիտ» հանդեսի գրական և գեղարվեստական գործունեությունը:

«Անահիտ» գրական հետաքրքրությունների շրջանակը շատ լայն է. ընդգրկում է գրականության պատմության ու տեսության ամենարգեզնական հարցեր: Գրականության պատմությանը հանդեսը մտուցնում է արդիական չափանիշներով, իսկ ժամանակակից արվեստի խնդիրները հստատաում գրականության պատմությանը: Անցյալի գեղարվեստական գործունեության վերծն ու նրա բնձայատական համակարգումը հանդեսը ծառայեցնում է ազգային գրականության հեռանկարներին:

Ի՞նչ ուղղություն և ի՞նչ բովանդակություն է ստեղծում «Անահիտը» հայ գրականության համար:

Նախ՝ դրվում է ազգային ակունքների և հայ գրականության դասական արժեքների յուրացման խնդիրը: Հայ գրականությունը, ըստ հանդեսի, ամենից առաջ և ամենից ավելի իր երակներում պիտի կրի «ցեղային նորք», «տոնային դրոշմը, տեղային-ցեղական համ ու հո-

ար՝ որ ճշմարիտ կենդանի գրականությանց հինը կը կազմէ»: Այն առավել գորոշյա՞մք ու խորքով պիտի կազվի իր հեռավոր ու նվիրական արժանեքին, կենսական լիքերը պիտի ստանա ժողովրդի դարավոր պատմությունից և ներկա կերտական մարտունակից: Այս հինի վրա հանդերս պաշտպանում և զարգացնում է գրականության ազգային բնույթի հարցը: Ըստ որում, հանդերս չի սահմանափակվում հարցի արտաքին ու անմիջական ընկալման տիրույթն և քննադրում է գնահատման լայն հայացք: Դա ամենից առաջ իրականության և գրականության կապի ճիշտ բնորոշումն էր այն իրենական չափանիշների առաջադրմամբ, քի գրականությունը ինչ խորությամբ է արձագանքում հայ կյանքի կարևորագույն խնդիրներին, ժողովրդի երգահանքներին և հասկալան ինչ: չափով է արտահայտում հայկական հոգեբանության յուրահատկությունները: Հարցը դրվում էր հասակ վերջին հաշվով ի՞նչ: սակ է *հայկական ոգի, հայկական հոգեբանություն...*: «Այս բարդ այնքան կրկնված է, այնքան տեղայն որ իմաստը դասարկված կը քվի. ամեննե մեծ դժվարություններն մին է որոշակի ճանաչել և սահմանել քի ինչ է «հայկական ոգի»-ն: Արևեստագետը իր գործին կեար հասած է արդեն, երբ կը հասնի այս ծանոթության» (1911, թիվ 5-6, էջ 126): Հայկական հոգեբանությունը բնավ էլ անորոշ ու անզո մի բան չէ, որ չգիտես որսևոյց մտար է գործում գրականություն, անզոս դառնում նրա կենսունակ երակը: Դա ժողովրդի կենսությունն է, որ պատմական սկիզբ ունի, որ գալիս է դարերի կենսավորմից, մշտապես նորոգվում ու հարստանում, «այն հոգեբանությունը, որը պատմության և արդիականության, ազգայնության ու համամարդկայնության հրաշալի ձուլվածքն է» և սնվում է պատմության ու կյանքի երակներեց⁴: «Հայկական ոգին՝ Արդարության ողբերգական սերն է» (նույն տեղում):

«Անահիտ» հանդեսն քստ Լուրյան կնում էր ազգային հոգեբանության այս բնորոշմից՝ առանձնացնելով «հայ հոգիին մեջ» պատմականորեն ձևավորված գծեր ու հատկանիշներ: Հատկանիշներ, «տրոքը նույն իսկ պիտակներն են հոն», ինչպես՝ «Պաշտոն ամեն բանի որ պարզ է և անտերեր. անսահման չկրոնություն, անկեղծություն բնշուրյուն՝ գորովի մեջ», ըլլա գորով մայրական, Լորայրական կամ տարբակվան,- բուն սեր՝ հավատել քրիստոսներության բերած մեծ տխրությանը՝ բնության գունալուր ու առույց ճնխություններուն, կյանքի առողջ արբեցություններուն. գոհարեության հակում ամեն բանի մեջ. գուրգուրակին խանդաղատանը՝ ուն. ցավով չարարվա-

ծին համար. նախախորյուն՝ խաղաղ, բարի, արգավանդ, աշխատությունով ու սիրով ստգորուն կյանքի մը ...» (1902, թիվ 9, էջ 197):

Գրականության ազգային բնույթի հիմնական հատկանիշ է համարվում ազգային հոգեբանության գեղագիտական վերաբեղումը: Ազգային ոճավորումը, ամենիկ միջավայրի ստեղծումը, ազգագրական մանրամասներին ու ժողովրդական քստ ու քսնի օգտագործումը անհրաժիշտ պայմաններ են ազգային մշակույթի ստեղծման ճանապարհին, քայց բնավ էլ ոչ քավաքար: «Շատեր *ազգային ոգի* տված կը համարին իրենց վեպին, երբ տեսարանը Հայաստանի մեջ է, երբ դուրսագնեը Միքիսն են ու Առշակն, երբ միջավայրը միայն բշկատություն կը ներկայացնեն: Անշուշտ արևելյան շքանակը մեծ հրատար մ'ունի, քայց պետք էլ շվտրկ *տեղական գույնը տեղական ոգիի հետ*» (1911, թիվ 5-6, էջ 126):

Հայ հոգեբանությունը, հայ արվեստը, քստ «Անահիտ», պետք է ստեղծի ոչ միայն գեղեցկությունը, այլև նրա *հայկական տիպարը*, ոչ միայն ոգի պիտի ներկշնչի քանդակին, այլև *հայկական ոգի* (տե՛ս նույն տեղում):

«Անահիտ» առաջնորդվում էր այն ճշմարտությամբ, որ ժողովուրդների հոգևոր պատմության մեջ առկա ժողովրդի սերն ու դերը բնորոշվում է նրա ինքնություն արվածքով, իսկ այդպիսի արվեստի ուղին անցնում է ազգային միջով, ազգային խորացմամբ, սեփական ժողովրդի բնավորության հատկանիշների բնոգծումներով գնալով դեպի հասարակական բնիսմանբացումներ, դեպի համամարդկային երազի և մտածման հայտնությունը: «Յեղական ընթիկ նկարագրով հարուստ գրակոմեդիա քստմասպատկումն է որ մեր գրականության պիտի առ ինքնագույն, անկախ, անհատարոշ գրականության մը գորոշյա՞մք, օտարներուն՝ մեր գրականությունը գլխավորապես առավ է որ հարզդին ու հետապրքական պիտի դառնա...» (1905, թիվ 10-11, էջ 203):

Դա խորապես համազգային է միաժամանակ համամարդկային արվեստի, *ճնիկ մեջ՝ ազգային և մտածմամբ՝ երրօրական* գրականության ստեղծման ու զարգացման ուղին է: Այս մտածեմամբ ավելի կոնկրետ ու որոշակի իմաստ ու անասում «Գեղային նոք», «Առնեղուրդ», «Գեղին ոգի», «Գեղայիշուն», «Սուրբական ոգի» և նման մյուս բնորոշումները, որ լայնորեն օգտագործում է «Անահիտը», և որ բնավ էլ կենց այնպես բնարված արտահայտություններ էլին: Իսկ որտե՞ղ պետք է վերադառնա այդ ազգայինը, «Գեղին ոգին», սեփական ոճն ու

արվեստի ուրույն որակը... Այս հարցում «Անահիտը» հայ արվեստագետների հայացքն ուղղում է դեպի անցյալի հուզեր արժեքները, դեպի ժողովրդական բանավեսում ու միջնադարի պոեզիան:

«Անահիտ» հանդեսը հեռուստայական պաշտպանում է ժողովուրդների գեղարվեստական ավանդույթների փոխազդեցության և փոխներգործության կարևորագույն դրույքը, հայ գրականության առաջընթացի հիմնական գործոն է համարում եվրոպական ու համաշխարհային գրականության փորձի քննադատական յուրացումը:

Ազգային ավանդների հիմքի վրա և ազդեցությունների ստեղծագործական յուրացմամբ, ըստ հանդեսի, հայ գրականությունը պետք է ձգտի արվեստի հնարավոր կատարելության ու գեղարվեստական առավելագույն խտացման: Այս մտնեցմամբ որվագծվում էր «Անահիտի» սովազա հարգախոսությունների շքանակը, որում մեծ տեղ պիտի արվեր մաս գեղարվեստական կառուցվածքի, ձևի, ոճի, լեզվի, գրական ճաշակի և, ընդհանրապես, գրականության գեղարվեստականության խնդիրներին: Հանդեսն առաջադրում է «գեղեցկագիտական գրականության» ուշադրավ տեսությունը, որի ճակատային սկզբունքը արվեստի ու գաղափարի, գեղեցիկի և օգտակարի միասնության հարցն է:

«Անահիտի» գեղագիտական համակարգում յուրահատուկ տեղ ունի գեղեցիկի գաղափարը: Ամենից առաջ այն քննարկում է իր ուղղակի և անմիջական նշանակությամբ՝ իրևի իրևի և երևույթների յուրահատուկ արժեք, որ «էսթետիկական հանճայ» է պատճառում, յուստարակում ճաշակ, ազնվացնում հուզի, դրամով իսկ ձևը սերունդ օգտակարության հատկանիշներ: Բնության մեջ և արվեստում գեղեցիկը տարբեր է, որանով որ բնությունը տարբերվում է արվեստից, արվեստը սպիտակ է բնությանն ու թև նույնական պատկերը, գեղեցիկն ու տգեղը «խառնիխառն, հաստեղծող ու բարդ գանգվածներով», այլ ներկայացնում է բնության ընդհանրագլուխ «ամբողջությունն ու պարզությունը», նրա «էսթետիկական անարք» (1899, թիվ 11, էջ 333): Արվեստում գեղեցիկը ենթադրում է գեղարվեստական ձևի, ոճի նրբություն, արտահայտության կատարելություն: Մի բան, որ անհրաժեշտ նախապայման է արվեստի մեծ գործեր ստեղծելու համար, մանավանդ քանաստեղծության մեջ. «Բանաստեղծությունը պիտի ամեն բանն առաջ անկողծ ըլլա և ինքնաբերիչ, ու Օգտակարին չզոհե երբեք Գեղեցիկը, որովհետև Գեղեցիկը ինքնին շատ բարձր ասակն օգտակարություն մըն է» (1902, թիվ 3, էջ 48): Նույն

դիրքերից էր լուծվում գրականության ձևի ու բովանդակության հարաբերության հարցը: Գրականության մեջ, նկատում է «Անահիտը», ձևի կատարելությունը պետք է համապատասխանի բովանդակության հարստությանը, արվեստը պետք է ներդաշնակի գաղափարին, և գաղափարը՝ արվեստին: Միայն այս դեպքում խոսք կարող է լինել իսկական գրականության, իսկական պոեզիայի մասին. «...Գեղեցկագիտական գրականությունը այն է որ գաղափար ու ձև, հավասարապես հասուն ու խնամված, ներդաշնակորեն՝ զիստ կը գրկեն, ... որ գաղափարը այնքան հարստու է որքան ձևը...» (1899, թիվ 11, էջ 326):

Հարցի այսպիսի դրվածքը, բնականորաբ, բացատրում էր «Անահիտը» «գեղեցկագիտական գրականության» տեսությունը պարտադրով «Արվեստը արվեստի համար» սահմանումները:

Ընդհանուր ազգային գրականության գարգացման համար հանդեսը կարևոր նախադրյալ էր նկատում մաս արևմտահայ և արևելահայ հասովածների գրականությունների մերժեցումը: Հողվածներից մեկում Ա. Չոպանյանը ամփոփում է «Անահիտի» գրական-մթազրային դրույթները, պարզում միտումների գաղափարական հիմքը. «Մեր հին գրականությունը - ինչպես է ժողովրդական բանաստեղծությունը - իր ամբողջությամբ ճանչցել, անոր մեջ որոշել ամեն ինչ որ ինքնություն է և ուժեղ, ուսումնասիրել գայն և տոգորվիլ այդ «մերք» եղող տարրով, ջանալ որ մեր վաղվան գրականությունը՝ մասածմամբ հետզհետև ավելի եվրոպական ըլլալով հանդերձ՝ իր ձևին մեջ հետզհետև ավելի ազգային կնիք, գեղական համ ու հոտ ունենա, աշխատել է ու միայն մեր գրականության զորացման ու ճոխացման, այլև, հաստատելով մեր ստախոր ու գեղեցկագիտական ինքնօրինությունը, *ճպաստվ է հարջոմանը մեր ազգային դատին*» (1905, թիվ 10-11, էջ 203, ինդգծումը մերն է. - Յու. Ա.):

Սա հանդեսի յուրօրինակ գաղափարական կտակն էր ժամանակակիցներին ու սերունդներին:

3.2 ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎՈՒՆՔՆԵՐ ԵՎ ԳԱՍՍԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՆԵՐ

Հայոց անցյալի գրական ժառանգության գնահատումներում «Անահիտն» առաջնորդվում էր այն համոզմամբ, որ հայ ժողովուրդը, նույնիսկ նրա մատուր դասը ամբողջությամբ և ինչպես որ հարկն է

չի ճանաչում իր գրականորեն, հին գրականությունը նրան ներկայանում է հետադր մշակչի միջոցի իրակ կրոնական ու ժամանակագրական, ահգամ միօրինակ ու ձանձորալի, «գրական տեսակետով ներպատկան հրաշակերտներու հետ ոչ միև թաղդատություն վերցնող էչ մ'իակ չպարտակող» (նույն տեղում, էջ 200):

Երևոյի հիննական պատճառները հանդերև հատկացնում էր հետևյալ հանգամանքներին. նախ՝ յուններ հայ գրականության անբնական ու թույլ պատճառ, ապա՝ հայոց մասնագրության գեղարվեստական բարձրորժի էջերի մի տավար մասը տակալին մնում է ձեռագիր մատյաններում ու ժողովածուներում՝ մուսագրության ու անհայտության մեջ: Հայ գրականության սպասախորները դարելով եղել են հոգեբաններն ու եկեղեցականներն, և նրանց հրեապարկաված գրքերի մեծ մասը կրոնական ու ժամանակագրական բրնոյի են: Դրանք առավելապես շարտղված են գրոց թվով, հետևաբար և՛ անհասկանալի ժողովրդական լայն զանգվածներին: Խորեմագին, Լատիվիրոցին, Լամբրոնագին, Նարեկագին և մյուս գրաբարելեզու հեղինակները իրենց իսկական մեծությունը հայ մարդուն գրելու անճանոր են, «գրաբար զիպգող փորրաթիվ հայեր միայն մտան ճանջած և փայտված են անոնց գործերը» (1898, թիվ 1, էջ 9):

Եվ հետո՝ անցյալի հայ մասնագրության էջերը բնգնված և գնահատվել են իրենց բանասիրական կամ ազգայական, լավագույն դեպքում՝ գրական-պատմական նշանակությամբ: Մինչդեռ դրանց բանաստեղծական արժեքը խորթում, գրական-գրականագիտական բանցմամբ գրելի էի բացահայտված, «մեր հին քերություն այդ նշխարներուն «գրական» նշանակությունը դեռ չէ բնորոշված, չէ արժեցուցված ինչպես որ պատշաճ է և հարկավոր. մեր արդի գրական շարժումին մեջ անոնք յունին իրենց տեղը գոր կրնային ունենալ, չեն ներգործած ազդեցությունը գոր կոչվան են ներգործելու՝ երբոր ճանջցվին ու ասարձվին իրի ամեն բանն առայ «գրական էջեր» (1900, թիվ 3, էջ 72):

«Անախոր» խնդիր Լո դնում հրատարակել հայկական գաղութայինների և հայրենի երկրի մասնագրություններում պակեղով անճանոր ձեռագրերը, աշխարհաբարի բարգմանել գրաբար մասնագրության կարևոր էջեր, հայամարերկ գուտ գրական արժեքները:

Ձեռագրերի հրատարակություն ու գրաբար էջերի բարգմանության գործում կարևոր դեր է հեղինակություն վերադրելով Վինենայի ու Վենետիկի Միփաբայան մխարանություններին հանդես իր հեր-

քին ծրագրում էր պարբերաբար յուս ընձայլ հին ձեռագրերից ընդորինակված նմուշներ, գրաբար մասնագրությունից հասավձնելու անբողջական գործերի բարգմանություններ:

Այս մտնեցմամբ «Անախոր» ծրագրային դրայրներում առանձնանում և ընգծվում է երկու հիննական միասուն: Առային *ինքնանաչաղություն* միջոցով արյան ու կտորածի այլ օրերին հավատ ներշնչել ժողովրդին իր ուժերի նկատմամբ, դավիհաև, քստ հանդեսի, ոչինչ այնքան չի գորագնում ազգի սերն ու համարունը իր մասին, հետևաբար և նրա ինքնազանապատությունը, որքան առայ ու համոված հիացումն ու սերը իր բաղարակրթական «եղեցկազնական» ձիրքերի նկատմամբ (տե՛ս 1903, թիվ 10-11, էջ 201): Երկրորդ՝ հայ գրականության պայտես կոչված գեղեցկագիտական արժեքավորմամբ արդի հայ գրականությունն ու գեղարվեստը հարբուսացնել հայադղումն ու ինքնահատուկ այն տարրերով, որոնցով այնքան հարբուս է մեր անցյալի գրական ժառանգությունը:

19-րդ դարավերջին և նոր դարի սկզբերին հայ պարբերականներից մի քանիսը իրենց հրատարակությունները նշանավորեցին հայ ժողովրդի բանավետի և գրականության ամենաբարգմանական հարցերի մեկնություններով. նոր տաղերի ու նոր բնագրերի յուս ընձայնամբ: Այդ պարբերականներից առանձնանում են «Բազմավայր», «Հանդես անօրյան», «Արարատը» (Էյմիսիմին, 1868-1919), «Բանասերը» (Փարիզ, 1899-1907), «Ազգագրական հանդեսը» (Շուշի, 1896, Թիֆլիս, 1897-1916) և «Անախոր»: Առային երկր՝ հայալեռական հրատարակություններ, հայերը՝ բանասիրական եռանայու (1909-ից՝ անօրյան, ապա՝ կրկին եռանայու), «Ազգագրական հանդեսը»՝ գաղթյալ բանասիրական հրատարակություն, «Անախոր»՝ ազգային-գրական հանդես: Տարբեր ուղղություն և ժողովրդ ունեցող այս պարբերականներում բանավետաև և ինն մասնագրության հարցերը արարել պատասխան ու մտնեցում են ձուտ, լուսաբանվում ու գնահատվում արարել տեսանկյուններից: Բացառությամբ «Անախորի»՝ մյուս հանդեսներում հարցի ուսումնասիրությունը տեսնափակվում է բացառապես գիտական, պատմաբանասիրական, ազգագրական հարցախորությունների շրջանակներում: Դրանք կան պատվերների գործերի բնական ծանրակշիւ հետազոտություններ են (ինչպես՝ «Արարատում»), գնանգած ղրքերի մեկնություններ, «ձեռագրական արագություններ» («Բանասիրում»), կամ հեղինակային հարցի և ժամանակագրության բանասիրական ճշգրտումներ

(«Հանդես անսօրայում»), բանասիրական-ազգագրական հեռագրություններ («Ազգագրական հանդեսում») և այլն:

Այլ է «Անահիտ» հանդեսի մտայնորդը: «Անահիտը» հայոց բանասիրական արվեստը և ինք մտահանգությունը բնմոռ ու գնահատում է դարասկզբի արևմտահայ իրականության առաջադրած հարցերի և ազգային գրականության հեռանկարների տեսանկյունից, բնորոշում դրանք և պատմաճանաչողական, և՛ գեղարվեստական արժեքը: Հանդեսը չի խորանում բանասիրական մանրամասների մեջ, չի ցանոմ հասկանալի պարզվել այս կամ այն բնագրի գրության բովանդակը, երբևէն նաև՝ հեղինակի հարցը: Դա նրա համար առաջնություն խնդիր չէ: Իսկ բանասիրական արժեքների հավաքումն ու յույնբնույթի հանդերձ վերապահում էր բանասիրական և ազգագրական բնույթի հրատարակություններին: Մյուս կողմից՝ խրախուսում ու պաշտպանում էր սրանց գործունեությունը՝ դարձյալ ազգային գրականության տեսանկյունից: Այսպես, օրինակ՝ գնահատելով Բ. Լայսյանի «Ազգագրական հանդեսի» դերը բանասիրական նոր էջերի հայանարժեքում և գիտական ուսումնասիրման գործում՝ «Անահիտը» դա նույնքան կարևոր էր համարում նաև ժամանակակից հայ գրականությունը «ազգային դրոշմով» հարստացնելու իմաստով: Ժողովրդական մի երգ, հեքիաթ կամ ավանդություն, ըստ հանդեսի, ավելին արժե, քան շինականի առօրյա կյանքի ու կենցաղի առանձնալատողությամբ մանրամասն նկարագրությունները: Ժողովրդական երգը ժողովրդի կյանքի ու հոգեբանության բնօրինակն էր, ու հավասարակն նկարագրիր և, «գոյուրի հոգու» մտքը ու ինքնահաստիկ արտահայտությունը: Եվ այս իմաստով «գրականության մեջ ինչ գյույն է, իր երգերով, իր ավանդություններով, իր *բնական* բանաստեղծությամբ, առանց անոր, գրականությունը արվեստականորեն արտահղավճ, նման կ'լլա ծովի վրա ծածմնող լույսերում, որոնց արձագող հողի մեջ չի մտնել, և որոնք անհնաժամ ու խախտաւ հրապույր մը ունին միայն» (1899, թիվ 5-6, էջ 181):

Մրվանձայանցի, Խրիմյանի, Տևկանցի, Ծանրկյանցի և այլոց կողմից ձեռնարկված բանասիրական գործը, ըստ հանդեսի, ծառայել է բացառապես ազգագրական և գրուցարանական, գիտական-բանասիրական աշխատությունների, մինչդեռ ժողովրդական խոսքի հարուստ զանադարձում պահվող դյուցազներգությունները, հեքիաթներն ու քայլադերը նյութի ու մտահղացման իրական աղբյուր կարող են դառնալ գեղարվեստական նոր երկերի ստեղծման համար:

Միայն բն անհրաժեշտ է գրական նրբակրկիտ աշխատանք, պետք է «զամոնը հանել իրենց նախնական միայնա մերկուրներն, դուրս ցատկեցնել անոցն ներքին նշանակությունն ու խորհորդը, բարձրացնել գանձոն մինչև գիտակից ու հավանական բանաստեղծությունը: Եվ այդ ճանրով միայն պիտի մտնենք մտահանգություն մը որ *մերձ* ըլլա իրոր, որ իր ուղույն երանգովը ճանչցվի համաշխարհային արտաղբյուրանց մեջ» (1898, թիվ 1, էջ 29):

«Անահիտի» ծրագրային կարևոր իրազեկումներից մեկը այդպիսի էջերի հրատարակությունն է: Առաջին լայն համարից սկսած «Հայ-գիրք» ընդհանուր խորագրով հանդեսը հրատարակում է բանաստեղծ Վահրամ Սվաճյանի գրական չափածո մշակումները: Գլխունցում Սվաճյանը ձգտում է հարազատ մտապես մտալ բանասիրական նյութի, պատկանել ժողովրդական ոգու և մասնաղբյուրյան յուրահատուկ գծերը: Մի բան, որ ընդհանուր առմամբ նրան հայտնվում է: «Անահիտի» խմբագրին ամենից առաջ գրավել է Սվաճյանի մշակումների հենց այդ կողմը: Եվ շարքի խորագրի քննարկությունը («Հայ-գիրք») պատահական չէր: Բանասիրական նյութի քննարկության և ժողովրդական տարերքի գգազողությանը անկասկած հետաքրքրական էջեր են «Նարեկացին», «Մուշ քաղաքի մտքը», «Վարձակը», «Ասավաճառիկուն լուսանքը», «Առ Անահիտ», «Առ Սուրբ Սովիտ» բանաստեղծությունները: Սակայն Սվաճյանը համայն չի կարողանում դուրս գալ նյութի շրջանակներից, վերստեղծել, նորոգել այն նոր մասնամտնելով ու ձևելով, գնալ դեպի գեղարվեստական (այն սրբահարսացումների: «Մրկիկ», «Հոգեզուլ», «Մովազուլ» և մի քանի այլ էջերում նա ուղղակի աուրք է տալիս ժողովրդական պարզուկ ու միամիտ երևակայությանը: Նրա քերթվածներում դժվար է առանձնացնել յուրից հայտնված գեղարվեստական գործեր: Այս իմաստով անհամոզիչ է բժում հանդեսի՝ Սվաճյանին ավճալ բարձր գնահատուկներ որպես «հայոց արվեստ գրագետների մեկը» (1898, թիվ 1, էջ 45): Մի բան, սակայն, ակնհայտ է. «Անահիտի» «Հայ-գիրք» բանաստեղծությունների շարքը նոր հունի մեջ էր դնում արևմտահայ գրականության մեջ բանասիրական արժեքների գեղարվեստական մշակման գործը, չափածո ձևի մեջ շարունակում նախորդների և ժամանակակիցների (Մրվանձայանց, Խրիմյան, Թևկանցի, Զարդարյան, Մշո Գեղամ և այլք) գրական ձեռնարկումները:

Հայ ինքն և միջնադարյան գրականության հարցերը բնմեկիս «Անահիտում» անդրադարձում է անցյալի մասնագրություն հանրակրկի

մուտագված, բայց և նշանակալից երևույթների ու խնդիրներից, միջնադարյան բանաստեղծության հեղինակավոր դերերին՝ Գ. Նարեկացուն, Հովհ. Պլուզ Երզնկացուն, Ֆրիկին, Կ. Երզնկացուն, Ա. Սյունեցուն, Ե. Քեռնյարձյանին և այլոց: Հանդիս գրական-գեղարվեստական համակարգում ուրվագծվում է մի շատ՝ հետաքրքրական և կարևոր երևույթ, ուշադրով գեղագիտական հայացք: Հին գրականության ուղի ընթացքի հանդերձ նկատում է որպես հասարակական միջավայրի, ժողովրդի հոգեբանության և ազգային կամոնիկայի արտահայտության օրինալուրի բնադրություններով զարգացող գրական գործընթաց, որի գեղարվեստական համաձույլ արժանքում մի կողմից խորանում է աշխարհիկ գազազմների, իրական կյանքի պատկերումը, մյուս կողմից էլ ընդգծվում է ազգային քնավորության մեջ ձևավորված գծերի, բուն հայկական գեղեցկագիտության հոսքը գրականության: Իրենց հեթրին ազգային-հայրենասիրական գաղափարաբանության և հայկական խառնվածքի հայանությունները գրական-պատմական ընթացքի զարգացման անսակալից դիմում են իրեն աշխարհիկ ոգու գեղարվեստական դրսևորումներ:

Աշխարհիկ բանաստեղծության բուն սկզբնավորությունը «Անահիտ» համարում է 13-րդ դարի վերջը և 14-ի սկիզբը՝ իրեն ժամանակակից-ինանադիրներ թվելով Հովհ. Պլուզին, Ֆրիկին և Կ. Երզնկացուն: Բանասիրական նյութի սլակար, աղբյուրի անդերևույթները, ինտրել, հնարավորություն էլին առիթ ժամանակագրական առումով ճշգրտորեն որոշելու Հովհաննես Պլուզ բերրույի տեղը 13-14-րդ դարերի չափանոյում: Մինչև վերջերս էլ 13-րդ դարի հայ բանաստեղծությունը բազմում էր ոչ թե նրա, այլ Ֆրիկի ստեղծագործությամբ: Այս հարցի գիտական-բանասիրական վերջնական լուծումը ավելց Արևնուռիի Մարտյանը՝

Ա. Չուպանյանը հավկած էր ժամանակագրական առումով ընդունելու Հովհ. Երզնկացու առաջնությունը: Իր կազմած «Հայ աշուցներ» Ֆրանսերեն ժողովածուում՝ նա Հովհաննես Երզնկացուն դնում է Ֆրիկից և Կ. Երզնկացուց առաջ, թեև, ինչպես հետագայում խնամովանում է, «առանց որևէ ապակոտրույան» (1906, թիվ 6-7, էջ 103): Նույն ժողովածուում, սակայն, Պլուզին հայտնդում է Կ. Երզնկացիին: «Անահիտ» 1906 թ. 6-7 համարում ապագրված «Հովհաննես Երզնկացի» դիմանկար-ակնարկում («Գեներք» համատարադրով) Պլուզին, Ֆրիկին և Քուչակին վերադրվող խրատական սաղիների իմաստի և ձևի նմանությունը Չուպանյանը բացատրում է ոչ միայն ժո-

ղովրդական սամների, առագվածքների օգտագործմամբ: Նա ներառում է, որ դրանք «է ն առաջ» խմբագրվի են մեկ անձի կողմից: Ո՛վ է այդ անձը՝ Քուչակը, Պլուզը, թե՛ Ֆրիկը. «... ավելի քան հավանական է որ Պլուզ և Ֆրիկ ավելի էին են քան Քուչակը. կը մնա գիտնալ որևեմ թե այդ երկուքեն՝ որ ժամանակակից են ո՞րն է բուն հեղինակը այդ սաղիներում»: Նվ ապա՝ «Հավանակազայն է Պլուզ» (նույն տեղում, էջ 138): Հովհ. Երզնկացուն Չուպանյանը համարում է 13-րդ դարի երկրորդ կեսի հեղինակ (ծնվ. մոտ. 1250թ.):

«Հովհաննես Երզնկացի» գրական ակնարկը (որ բանաստեղծին նվիրված միակ գրվածքն է «Անահիտում»), ինտրել, միտում չունեք ճշակույթ քննվող հարցը, ոչ էլ մասնավանդ վերլուծելու հեղինակի ստեղծագործական վաստակը: Այն ամենաբնականոր ուրվագծումներով «Անահիտ» ընթերցողին է ներկայացնում Հովհ. Պլուզ վարդապետ Երզնկացու՝ հայ հին գրականության ամենաառաջնակարգ դերերից մեկի կյանքն ու գործը: Իսկ այդ գործը բավականին հարուստ է իմաստասիրական ու մեկնողական ինքնագիր, քարգմանական Լյեր, ճանք, շարահաններ, վանական կյանքի կամոնագրություններ, սաղեր և այլն:

«Անահիտ» համոզմամբ իր բերրույական Լյերով Պլուզը «ապստավվոր տեղ ունի» հայ տոնիկ բանաստեղծության մեջ, «իսկ իրը հնուտ գրագետ առաջինն է իր ժամանակին և մին մեծավայրենքին Հայոց ամբողջ ինք գրականության» (նույն տեղում, էջ 137):

Աշխարհիկ բանաստեղծության զարգացման գործում վճռական դեր էր վերապակվում Կոստանդին Երզնկացուն: Այս մտազգայնը հանդերձ հիմնավորում է Կ. Երզնկացու տաղերի գաղափարական և գեղարվեստական բնույթը՝ առանձնահատկությունների մեկնությամբ: Այն շատ կողմերով հասակաչում է «Անահիտ» գրական քաղաքականությունը ընդհանրապես և ինք գրականության նկատմամբ նրա վերաբերմունքը՝ հատկապես:

Հանդերձ վերլուծության սկզբում է ընդունում ա ո ս ց ի ն ՝ **գրականության ժողովրդայնությունը**, որը սովալ դեպքում ժողովրդի հավաքական նկարագրի, ազգային քնավորության յուրահատուկ գծերի գեղարվեստական բարձրարվեստ կերտվածքում և գրականության բովանդակության աշխարհականացման, ժողովրդին հասկանալի լեզվով և ժողովրդին հազող բաներից գրելու իրողությունն է: Նախ՝ հավանական է համարվում, որ աշուղական լեզուն գրական լեզվի բարձրացնելու առաջին ձևաներկողը Կ. Երզնկացին է: Եվ

ի՛նչն է հատկանշական: Հանդես փորձում է այս միտքը հաստատել որ միայն այն իրողությունը, որ Երզնկացիին «տանկական լեզով գրած է իր բոլոր բերթվածները (բաց ի մեկ հատեն...»), այլև նրանով, որ Կոստանդինը, ավելի քան Լուի. Պյոզզե և Ֆրիկը, մոտ է կանգնած ժողովրդին, ավելի լավ է ճանաչում նրա կյանքն ու հետաքրքրությունները և ավելի խորն է ընկալում ժողովրդի հոգեբանությունը: «Կոստանդին ամենևն թիչ հմուտը՝ երեքեն, ամենևն մտախիղճ ժողովրդին, ամենևն ավելի կաշվածն ըլլալու էր ժողովրդին լեզուն ու բանաստեղծական ճաշակը դասականացնել փորձելը» (նույն տեղում, էջ 103): Նախորդ դարերում Երզնկացուց և Հնդրիալուց էլ առաջ ստեղծագործող «աշխարհական աշուղներին» մասին «Անսահիտում» ուղղակի ասվում է, որ դրանք «ժողովրդին զգացումները կ'երգեին ժողովրդին հասկանալի լեզով»:

Այսպե՛ս դիտվում է, որ Երզնկացու պոեզիան իր ակունքներով մեծապես կապվում է հայ ժողովրդական բանավիճակին: Վե՛րք որ Կոստանդին լավ գիտցած ըլլալու է, Հալոց ժողովրդական բանաստեղծությունն է. այդ վանականը մին եղած է առաջիններեն, երև ոչ առաջինը, որ գրեթե վաղ իշած ու ժողովրդին հոգին արձակելու ծայրին ակամօ է դրած... Կոստանդին Երզնկացիի բանաստեղծությունը քարավիճակ է, այդ մասին արարակույս չկա, «ժողովրդական» գեղեցկագիտության ներգործությունը» (նույն տեղում, էջ 102-103, 104):

Այստեղ արդեն որոշարկվում է վերլուծության երկրորդ գեղեցկագիտական սկզբունքը՝ **գրական դաստիարակությունը**: Երզնկացին, անշուշտ, օգտվել է հայ ժողովրդական բանաստեղծությունից, հասկապես սիրո երգերից, կարդացել է հայ կելեղեցական բանաստեղծության «զվա՛վոր էջերը»: Բացի այդ, Չոպանյանը հիշեցնում է Երզնկացու սիրերգերից մեկի վերջին բառաառոթ.

Նորաբք մի կան հես մեզ սիրով,
Աշխարհի բան ուզեն գրով,
Նայ ես վասն այն հայտնի ծայնով
Միրու բաներս սացի հովով...

և այսպե՛ս բացատրում, որ «մայտնի ծայնով» նշանակում է «ծանրք երգանակով», ոճով, տաղաչափությամբ: Որքե՛նն եղել է աշուղական հայտնի դպրոց, գրական հոսանք, ուղղություն: Այնպիսի որ Երզնկացին շարունակում է իր անմիջական նախորդների ավանդները, բա-

նկանմանի խնդրանքով «աշխարհի բան» հորինում գրով (ան՛ս նույն տեղում, էջ 104):

Երզնկացին ծանր էր նաև պարսկական և արաբական բանաստեղծությունը, որի ազդեցությունը, սակայն, ըստ Չոպանյանի՝ ձևական-առաջապահական նմանությունից այն կոմը չի անցնում և այն էլ միայն «Հաննամանի ծայնով» գրված «Բանք հաղագս անցավոր մեծություն» քերթվածում: Եվ երև Երզնկացու տաղերում միատիկ բախմուտ իմաստասիրության զուգորդումը հելլենական գեղեցկագիտությանը կամ դրա արտահայտությունը գվարք բնաբերությունները բնորոշ էր ընդհանրապես վերածննդի գրականությանը, սպա **ինքնարտի պարզությունն ու անկեղծությունը** գալու հայկական բնավորության ու խառնվածքի արաստալայություններ էին: Կ. Երզնկացու տաղերը համեմատելով Պետրարկայի, Դանթեի, Ֆլորյուսու, Վիլյոնի ստեղծագործությունների հետ՝ «Անսահիտը», հայ բանաստեղծի մեջ առանձնացնում և շեշտում է այս հատկանիշը:

Հանդեսի նույն փաստարկումներում առաջ է նդվում մեկ այլ, նույնքան ուշագրավ միտք. Կոստանդին Երզնկացու չափածոն միանգամայն ինքնուրույն, հայկական երևույթ է: Այն ինքնուրույնաբար ծագել է հայ հողի վրա, սնվել հայկական բանաստեղծության ավանդներով:

Եվ, վերջապես, երբ որ սկզբունքը՝ **բանաստեղծի անհատականությունը**: Կ. Երզնկացու բանաստեղծությունը մարդկային հոգու ծանր ու տատալալից երկունքի արգետիք է, մյուսմասնակ՝ բանաստեղծ խառնվածքի հայտնություն և հոգու շնորհ: Նրան հավասել և չարսխտել են «նախանձոտները» («Ո՛մանք չար են հետ ինձ, և նախանձով են իմ վերայ...») Այդ տատալանքը ճունն է ավել մի քանի գողտրիկ էջերի: Այստեղ արդեն Չոպանյանին հետաքրքրում է բանաստեղծի **թիփը, հոգեկան դիմագիծը**: Կ. Երզնկացին, ըստ Չոպանյանի, ունի «երկշչչյալ խառնվածք մը» և անպարման՝ տաղանդ: Վերք իսկ կ'ըսե զայդ... այլ է աշխատիցն և այլ է շնորհն ի հոգվոյն»: «Հու «Հոգին» երբորդություն երբորդ անձն է, մեկնում է Չոպանյանը, բայց բաճակը շատ ավելի բայն նշանակություն մը ունի և ճշմարիտ է բոլոր դարերում և բոլոր արտասիրներում համար... կարողավ, ուսումնասիրելով, հմտություն անբարեբով՝ մայր բանաստեղծ չ'ըլլար, երև չունի շնորհքը Հոգվոյն, այսինքն բնածին հանճարը»: «... Կոստանդին ուներ բնածին հանճար» (նույն տեղում, էջ 102):

«Անսփառ» նույն մտնեցմամբ են արժեքավորվել նաև մյուս հեղինակների ստեղծագործությունները. Խորհրդային ժամանակաշրջանի մեջ քննարկվում էր ազգային-հայրենասիրական գագսման վառ դրսև-վորումը, Նարեկյան «Մասայանում» և սաղկերում՝ քննի հայրական ոգին, Պլուզի քաղաքակերտում՝ յուր ու հստակ մտածումը, Ֆրիկի չավանդում՝ աշխարհայեցողության լայնությունը, բուրբական ոգու մեծությունը, Քուչակի հայրեններում՝ պարզությունն ու անկեղծությունը («անկեղծ» շեշտը... որ «սայկական» շեշտն է), Մյունեցու «Աղանգարքում» բանաստեղծական երևակայությունը և այլն:

Հին գրականության արժեքները «Անսփառ» վաստորեն քննվում ու գնահատվում են գեղեցիկապես այն նույն սկզբունքներով, ինչպես որ հանդեսի էջերում վերլուծվում ու գնահատվում են «Արարածանի, Մյամանբոյի, Թերևյանի և մյուս ժամանակակից հեղինակների ստեղծագործությունները: Մա քառ Լուրյան *ճոր հայացք* էր անցյալի գրական ժառանգության գնահատման հարցում: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ հանդեսի նովլածները այն արձագանք էին գտնում գրական շրջաններում, խրատխուսում և առայնդուրում միջնադարյան հայ բանաստեղծության ուսումնասիրությունը:

Այսպես, Ֆրիկի անձնավորության ու գործի նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացավ հասկապես «Անսփառ» 1905թ. 1-ին համարում ապագրված «Կայծ մը» հոդվածից ետև: Մինչ այդ Ֆրիկի մասին արդեն գրվել էր և պարբերական մամուլում, և առանձին ժողովածուներում: Գրքեր, սակայն, բանասիրական ծանոթագրություններ էին, համառոտ ակնկարություններ հեղինակին ձեռագրերի մասին: «Անսփառ» էջերում «Գանգատ» բանաստեղծության վերլուծությունը Ա. Չուպանյանը մեկնում է Ֆրիկի աշխարհայեցողության բնորոշ կողմերը, բանաստեղծական արվեստի առանձնահատկությունները, պարզում բոլորող, համարձակ, բայց և առատալոլ ու անհունորեն դժբախտ բանաստեղծի գեղարվեստական հարուստ ապրկերը: Ֆրիկը հայանագործվում է նորովի, դրվում միջնադարյան հայ գրականության մեծերի կողքին: Եվ անշուշտ խզող էր «Շիրակի» քննադատը (Արիիխարյանը) փորձում իր քննրդողների համոզվել, թե Չուպանյանի «ճոր գրքերը *Ֆրիկի* չարդարացներ», թե՛ «Ֆրիկի գանգատը... գորկ է ուն առժեր և շահեկանությունն, ու քնավ արժանի իր մտացումի փոսն դրսա հանվող»:

«Բազմավախը», 1866 թվականին խոսելով Հովի. Երզնկացու և Կ. Կեչտեցու մասին, մեկ-երկու նախադասությամբ անդրադարձել

էր Կ. Երզնկացուն: Հանդեսի հաջորդ համարներում ապագրվել էին նրա լեբրվածներից չորսը՝ «Ըմանը հսղագու անցավոր մեծություն», «Մեր և առավաս», «Ըմանը հսղագու արդարության» և «Գարուն» (վերջինյա վերնագիրը հետագայում Չուպանյանն է ավելացրել): Նույն տարիքը վերահրատարակվեցին «Անսփառ» 1905 թ. 5-րդ համարում հետևյալ մեկնարանությամբ. «Մեր բոլոր գրական հավաքածուներում մեջ,- որոնք այ՛րբան անսովեաներով պակասավոր են,- ինչպես և աչողական մեր էին գրականության մասին ուսումնասիրությանց մեջ, Կոտանդին Երզնկացիի անունը չի ինչված երբևր իրի կարևոր տնուն մը: Այդ չորս կտորները, գոր կը վերասպեն այսօր *Անսփառ* մեջ, պիտի կարդալե՞ն ինչպես անսով էջեր: ...Երզնկացիի մեր գրակնությունը մեջ իր որչա՛ և յուսավաճառ- տեղ ունի, անոր «Գիրքը» պետ է ունենանը» (1905, թիվ 5, էջ 93, 98):

1905-ի վերջերին Միխայելյան միաբանության հեղինակագու բանասեր Մ. Պոտուրյանի ջանքերով հրատարակվեց Կ. Երզնկացու «Գիրքը»: Պոտուրյանը, իր խել յատասխանությամբ, ոչ միայն Երզնկացու, այլև քննիհանրապես «Մեր միջին դարու բանաստեղծներու ուսումնասիրությանը» (իր խոսքերն են) հիմնավորապես սկսել է գրավվել Չուպանյանի խոսքերով¹: Բանասերին մեծապես ոգևորել է Առաքել Մյունեցու «Աղանգարքի» երրորդ հրատարակության (որի խմբագիրն ու հրատարակիչը ինքն էր) առիթով «Անսփառում» ապագրված հոդված-գրայտագրությանը: Գրքի նախորդ երկու հրատարակություններից (1721, 1799) բավական ժամանակ էր անցել, դրանք մնացել էին անարձագանք: Նոր մեկնությունը անհրաժեշտ էր դարձանել այդ «մտացումը»: «Անսփառ» «Գրական քյունիկը» ծառայեց այդ նպատակին: Ա. Մյունեցու գործը առային անգամ վերածվեց իրի գեղարվեստական ստեղծագործություն: Հեղինակը «ախավորապես անհավասար» էջերում «Անսփառ» քննադատը առանձնացնում է այն հասկածները, տողերն ու պատկերները, որոնցում ամբողջ լիությանը դրսևորվում էր վիպերակ բանաստեղծի յուրօրինակի առարկը: «Առաքել Մյունեցու», կարող ենք քյունիկում,- մեր միջնադարյան գրականության առաջնակարգ դեմքերն են մին է... Այդ մտայ, դաժան, բարբարոս, անճաշակ, միասին ու խառնաչվոր բանաստեղծի մեջ համեմարի յուր կը փայլի մերը, անձնն բանկագիրն յույսերուն, և որ շատ խճախաղաչ էլ մեր էին գրականության մեջ» (1908, թիվ 1-4, էջ 1, 10):

Նախապես Քուչակի մասին էր գրվել «Անսփառում»

հովիվներ, ուսումնասիրություններ, գրախոսականներ, կարծիքներ, դիտողություններ և այլն: Հանդեսում ապագրվել է նաև Չոպանյանի հրատարակած «Էռչակի Դիվանը» գրքի առաջարան-ուսումնասիրությունը: Հայտնի է, որ հայ գրատեր հասարակությունը առաջին անգամ այդ գրքով ճանաչեց ու գնահատեց Էռչակի պոեզիան, և մեզ գաճում դրանով հանրածանոթ դարձան բուշակյան հայրենները: «Անահիտում» ապագրած հոդվածներում Չոպանյանը քննադատի նրբազգաց ու խոր դատում մեկ անգամ եւ հավաստում է Էռչակի բանաստեղծության մեծ արժեքը, միջնադարյան հայ գրականության մեջ նրան հատկացնելու «այն տեղը, ամենարժարժր-որում իրավունք ունի... իր եկե թաղդառվելու արժանի ունենալով միայն Գ. Նարեկացին» (1902, թիվ 6, էջ 118-119):

«Անահիտ» հանդեսին մեծ չափով հետաքրքրել է հայ էին գրականության թեմատիկ-ժանրային կառուցվածքի և բազմազանության հարցը: Հանդեսն անկեղծ ցավով է արձանագրում, որ մեզանում զգալի է ինաստատիսթանը, դյուզգվածական ու բանագործական (սյուժեասային բանաստեղծություններ, առաջապիված փոպակներ և այլն) բնույթի էջերի պակասը: Եվ միաժամանակ ավելացնում է, որ անհնայն հավանականությամբ այդպիսի պիտի գտնվեն: Այս նկատառումով էլ հանդեսը երևան է հանում 17-րդ դարի հեղինակ Չարսիա Մարգար Խոճենց Երևանցու «Ասրղ և Սոխակ» ավանդակներ (աշխարհաբար թարգմանությամբ) և «Ճարձանի Ամանի» վերաբերվածը (հայերեն-ֆրանսերեն):

1900թ. 12-րդ համարից «Հայ էջեր» համատիպոդով «Անահիտ» հրատարակում է միջնադարյան հայ սատրեղանների երգերը: Դրանք ընդօրինակված կեն Վենետիկի և Վիեննայի Միֆրարյան վանքերի գրադարաններից, Փարիզի Ազգային մատենադարանի և էջմիածնի վանքի ձեռագրերից: Բանաստեղծությունների մի մասը պատկանում են մեզ ծանոթ հեղինակներին՝ Գ. Նարեկացուն, Հովհաննես և Կոստանդին Երզնկացիներին, Ն. Էռչակին, Ա. Սյունցուն, Ե. Քեռայրյանին, նաև Սրիկ Կոստանդին, Ա. Բաղիշեցուն, Անտոն Դավրիեն, Հովի. Բելլուրանցուն և այլոց: Տաղերի մյուս մասը կրում է առդասացի միայն անունը, ինչպես, օրինակ՝ «Տաղ Հովհաննեսի Վասն սիրո», «Տաղ Հովհաննեսին ասացյալ», «Երգ Չարսիայի» և այլն: Երբեք խորի ստղերը, որոնք համեմատաբար թիչ թիվ են կազմում, ընդհանրապես հեղինակի անուն չեն կրում: Դրանցից ամենայն հավանականությամբ միայն երկուսն են ժողովրդական

անունն երգեր՝ «Տաղ խաչի ասա» և «Ողբ ի վերս մակկանց»:

«Հայ էջեր» ավտոդոված շարքի նյութերը աչքի են ընկնում թեմատիկ-ժանրային բազմազանությամբ: Դրանք սիրո, որսխորյան, պանդխտության երգեր են, միախիլական թեքվածներ, մակնառ ու հանդերձյալ կյանքի պատկերներ, քաղախոսական ոտանավորներ, պատմական ողբեր ու վիպական պատմություններ: Բոլորն էլ հայ մտքի ու հայ զգայնության արտահայտություններ են, «նայկական բանաստեղծության էջեր»:

«Հայ էջերի» հիմնական արձանագրությունը լուսավոր ու պաշտազգացնում է: Դա մերք մարդկային ներաշխարհի, հոգու երկվայրյան փիլիսոփայական խոսել է (ինչպես Հովհաննես Պլուզի տաղիկներում), մերք գարնան ու լույս-առավոտի «Մեծ ավետի» (Կ. Երզնկացի), Մտավածածնի անսուպական գեղեցկության տարփողում, որ խորի մեջ կանացի հրավայրների երկրպագումն է, մերք Հովհաննեսի և Թլուզյանցու գլխք սիրերգության համ բուշակյան պարզ ու խորունկ, անասանհանրեն անկեղծ սեր, «ժողկյեն լույս» հիացում, մերք էլ «սիրական» ցրի գուր, որ է՝ «նազով ճեմական», «մանեման» քայլով սեր-կինն է, և՛ կյանքի աղյուղը, և՛ բնույթյան զարդը:

Այլ ցուր քարերս պատերեց արքման...

Չայնից եմ փափար տեսույդ կու բաղձամ.

Էու անուշ խոսիցդ սրտիկս է դոճման,

Դու ճեմես ճոճաս ի նազ սիգակտան,

Ես կարտու մնամ ի բո տեսություն:

(Ե. Քեռայրյան, «Ի վերս ցրո»)

«Անահիտ» էջերում սիրո, բնության և որսխորյան այս դրվաստումը արդյունք էր որդակի գեղարվարական դիրքորոշման: Այդ մասին ավելի քան սպառել է Չոպանյանի բացատրությունը. «... մեր խեղճ ժողովուրդը, իր սուգին ու անվերությանը մեջ, անուննապես պետք ունի մարտը, կազարդել, նորոգել նվազներու» (1899, թիվ 12, էջ 369):

Այսպիսով, միջնադարյան հայ գրականության հարցերը քննության ղեկով գեղարվարական նոր մեկնակետից՝ նորահայտ արժեքների հիմքի վրա «Անահիտ» մերժում էր անցյալի բնագրաների կողմից ապված և գրական որոշ շրջաններում շարունակաբար կրկնվող այն կարծիքը, թե մեր էին մասնագործությունը մինչև 13-րդ դարի

Վերջը «տեսանի պահեալ գրկուշունը կենդանորին» և ապա՝ «մնալ վայրենացեալ մինչև ցակիբն 18-րդ դարս», քն հայ գրականության զարգացումը ի սկզբանս տասնյոթնորակ է միայն դրացի ժողովուրդների ավելի բարձր գրականության ազդեցություններով¹⁹։ «Հայ գրականության պատմության մեջ... հայտարարում է «Անահիտը», այսուհետև մենք պիտի ջնջենք այն առերթը որով մինչև ցարդ մեր հին գրականությունը կրճատվաւ Լեւոն միօրինակ ու տխուր հավարածու մը նկատելով մեր նախնիքը դատապարտած ենք, երբ Պարսիկները Հախրզն ունին ու Մասսոյին ու Քիւսիւքը, մենք՝ պիտի կարենանք հպարտությամբ ըսել՝ Հուշակն ունինք» (1902, թիվ 6, էջ 121)։

Ժամանակի նորագույն սերունդն «Անահիտը» խորհուրդ էր կարողանում օգտվել միջնադարյան բանաստեղծական մշակույթի հարուստ զանազարանից, յուրացնել հին մտածելագրության բնուստիկ, ժանրային, գեղարվեստական պատկերավորման տառձանախոսությունները, արդի գրականությունը նորոգել հայ առնչիկ բանաստեղծության ավանդներով։

Նոր ժամանակներում հայոց մտավոր-գրական կյանքի սկզբնավորումը «Անահիտը» կապում է Մխիթարյանների անվան հետ։ Նրանց գործունեությանը հանդիպ հաճախ է անդրադարձել ինչպես տասնձին տասնմեասիրություններով (Ա. Չոպանյան, «Անեռնիկի Մխիթարյանները», 1899, թիվ 12, «Մխիթարի գործեր», 1901, թիվ 8, «Անեռնայի Մխիթարյանները», 1902, թիվ 8, «Մխիթար», 1901, թիվ 10-11), այնպես էլ տարբեր առիթներով արտահայտված գնահատական խոսքով։ Առեստարակ, արևմտահայ միտքը մի տեսակ ժառանգորդի իրավունքով էր վերաբերվում Մխիթարյաններին, իրեն համարում նրանց մտավոր-գրական վախճանցունների անմիջական շարունակողը։ Որ Մխիթարյանների «Լույսյան հիմունքը» կազմում է կրճատվալ խորքը, հասկանալի է։ Բայց և ակնհայտ է նաև այն, որ վերջիններս իրականացրել են լուսավորական-մշակութային վիթխարի աշխատանքը։ «Անահիտը» ծանրանում է Մխիթարյանների գործունեության այս կողմի վրա՝ նրանում առանձնացնելով երեք հիմնական ուղղություն. 1. Անցյալի գերիցություններով ու հիշատակներով վերականգնել հայ կյանքը, հայությանը ծանորացնել իր անցյալի պատմությանն ու գրականությանը։ 2. Հայոց մեջ տարածել եվրոպական բաղադրարվեստի տարրերը, հայ միտքը անմիջականորեն հաղորդակցության մեջ դնել Արևմտարի մշակույթի հետ։ Փորձել հայ մատենագրությունը և լեզուն զարգացնել կառայալ ձևի մեջ։ 3. Հայ

ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը ծանոթացնել եվրոպային։

Երկը բնագավառներում էլ Մխիթարյանների ծառայությունները, քառ հանդեսի, ահազին են, անգնահատելի։ Մակայն Մխիթարյան սան ճշմարիտ վառքի աղաղոտը պետ է փնտրել երկրորդի մեջ, այսինքն՝ հայ կյանքի եվրոպականացման գործում. «Մխիթար և իր հայտնորեն ամենեն մեծ ստատըր եղած են արդի Հայության «եկրուպացումին» (1901, թիվ 8, էջ 173)։

«Անահիտը» բարձր է գնահատում Մխիթարյան հայտնի գործիչների ու նրանց աշակերտների (Չամչյան, Բագրատունի, Ավգիսյան, Հյուրմուղյան, Ինճիրյան, Ս. Պարոնյան, Այսնյան, Պեշկերաշյան, Հեքիմյան, Թեղզյան և այլք) պատմագրական, բանասիրական, հայերենագիտական ու գրական վաստակը։ Իսկ վերոհիշյալ լավագույն արտահայտությունը նա սեսնում է՝ Վ. Ալիշանի գործունեության մեջ, նրան համարում բոլոր Մխիթարյանների՝ իր նախորդների ու ժամանակակիցների հայրենասիրական ջանքերը միավորող խաչը անհատականությանը։

Մխիթարյանների գրական-մշակութային գործունեությունը, վերջին հաշվով, կորված էր բուն հայկական կյանքից ու հայ իրականությունից։ Միշտ ձգտելով դեպի հինը և եվրոպական դասական մշակույթը՝ նրանք մասամբ շրջանցեցին ժամանակակից հայ կյանքը։ Բացի այդ, նրանց ամբողջ գործունեությունը որոշակիորեն կտում էր պահպանողական հայեցողության կնիքը։ «Իրենց ամբողջ գործունեությանը մեջ... կարգում են «Անահիտում»... Մխիթարյանը, հսկատակ իրենց ոգին, ճաշակի, ձգտումներու ընդարձակության և ազատության, «վաթուր», «պրոցի», «գրքի» ազդեցությունը կը պահեին։ Արթուրապետ «վանականներ» էին, մեծ մասամբ Պոսեն, հայրենի երկրին անձամբ անձամբ, Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը գրերու մեջնեւ անտեղ, և ժողովրդական կյանքին անջատ։ Իրենց աշխատությունը գրասենյակի աշխատություն մըն է, ուղեղի արտադրություն մը» (1899, թիվ 12, էջ 363)։

Իրավամբ նկատելով, որ Խ.Արվուկյանը «առաջին հարվածով ճշմարիտ հայ գրականությունը հիմնեց ու իրականացուց», «Անահիտը», սակայն, շրջանցում էր նրա անմիջական նախորդների՝ Մ. Նուրիադյանի, Հ. Ալամդարյանի, Մ. Բարսեղյանի և մյուսների ավանդները, նկատում, որ Արվուկյանը անմիջականորեն շարունակում և լրացնում է Մխիթար Ներսեսյանի գործը։ Երբ Մխիթար արքան «առաջին բարր դրավ», հիմնեց իր միտքունությունը, ընդհանուր բնույթ-

յունից հանձն հայոցյանը, ձեռնարկեց հայոց եկրոպականացման գործը, ապա Արովյանը նախ լրագրեց այն պակասը, կարևոր սրահը, որ բողկ էին Միսիսթրայանները, և ապա ավելի քննադատկ ձևի մեջ զարգացրեց նրանք լուսավորական ծրագրերը: Միսիսթրայանց ոգով ու ձևով արվեստական գրականության փոխարեն Արովյանը ստեղծեց «գուտ բնիկ հայկական գրականություն մը»: «Արովյան ժողովրդին ձայնը եղավ, ուղեց լույսը ամառի խոնարհ խաղկերուն մեջ, որոնք դեռ հեռու մնացած էին դասական բարձր գրականութենն՝ սակավարժիվ զարգացյալ դասակարգի մը միայն մտաշելի, Արովյան ժողովրդին, ամբողջ ժողովրդին խոսեցավ, ժողովրդին լեզվովը, ժողովրդին վրա» (1898, թիվ 2, էջ 50-51):

Արովյանին նվիրված երկու քննադատկ ուսումնասիրություններուն («Խաչատուր Արովյան», 1898, թիվ 2, «Արովյանին հարյուրամյակին առթիվ», 1906, թիվ 1-2) Ա. Չոպանյանը համակողմանի քննադատը «Անահիտի» ընթերցողներին է ներկայացնում մեծ մտավորականի անձն ու ստեղծագործությունը, նրա՝ գրագիտի, փյախասանի, քառերեսգրի, մանկավարժի, գործչի ու հայրենասերի հարուստ ու բազմակողմանի վաստակը: Հաստիկ նախանձամխնդրությամբ քննադատն անդրադառնում է նորարարական այն խիզախումներին, որ իր ստեղծագործական հանճարով իրականացրել էր Արովյանը հայոց գեղարվեստական մտանդություն և մտավոր-գրական կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներուն: Շեշտվում էր հատկապես այն հանգամանքը, որ նրա ստեղծագործություններուն գեղեցկական պարզությունն ու անկեղծությունը գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ են զուգորդվում եկրոպական արվեստի դասեղավ ու ազդեցություններով կրթված ճաշակի ու մտաման հետ: Չոպանյանի հոդվածների առիթով այս միտքը շատ դիպուկ է ձևակերպում Գ. Կարսումանը. «Եթե Չեզ հավասար չափով կը սիրեն Արովյանը, իր զարգացիկ *հայոցյուն* է՝ կրթված ու եկրոպականացած կենդանացող ոգիի մը շարքը»:

«Անահիտի» հաստիկ ուշադրությունը Խ. Արովյանին անձի ու ստեղծագործության նկատմամբ, ինտրիկ, պատասխան երևույթ չէր: Եվ պատասխան չէր նաև, որ Արովյանին նվիրված առաջին ուսումնասիրությունը՝ որպես հարազատական, սուպրապոզի հանդեպի հենց երկրորդ համարում, գրողի լուսնակարի հետ միասին: Այդ հոդվածը ծրագրային նշանակություն ուներ «Անահիտի» համար: Խ. Արովյանի կյանքն ու գործը հանդես ընկալում էր որպես մարի ու ոգու

խոսկական խիզախում, «հայ հանճարի բարձրության և հայ արտի գեղեցկություն» խորհրդանշիչ, խանդի, հավատքի ու հանճարի կենդանի հիշատակ, որ պետք է ժողովրդականացվի և իրբի օրինակ ներկայացվի սերունդներին: «Պետք է ապրածը այդ գործը, և կյանքն այդ անոր հեղինակին, որ նույնչափ գեղեցիկ է: Այդ մեծ Անճովրդին, այդ անմահ Անահիտային դեմքը պետք է ընտանի գարձնել քնդիանոր հայոցյան: Այն կինտուն որոնք մայր պետի ըլլան՝ գեղեցիկ պատկերներ կը զուցենև, որպեսզի նորածինը՝ գեղեցկության ցուրնի տակ գեղեցիկ ծնի: Իր մեծ մարտոցը դեմքը պետք է միշտ ներկա ըլլա ազգի մը աչքին, որպեսզի նոր սերունդները, անոնց ճանաչչումից տակ, ցեղին շնորհը անկարտաս պահեն: Ու ինչ գիտեր աղվիկ գեղեցիկ ու գեղեցկացնող դեմքը բան այս լույսգեցնական գեղարվելիք որ ամբողջ կյանքին մեջ գաղափարի մը սիրտն մաշեցավ, և որ, հայրենի երկրին ձեռքն առաք առաք ժայրքս, շղթաներեն դեռ կասկապում ճեղքները արյունով շաղախված հողին մեջը խրեց ու անձվ, այդ ցավի ու կրոնիկ հողովը, կանգնեց իր անմտառանի հիշատակարանը» (1898, թիվ 2, էջ 62):

Հայ դասական արվեստի բարձր ավանդների պահպանման ու հարստացման հիմնական մտահոգությամբ են տոգորված նաև հայ նոր գրականության մյուս ներկայացուցիչներին՝ Ա. Բազումաունուն, Ղ. Ալիշանին, Պ. Պողոսյանին, Մ. Պիշիկբաշչյանին, Թ. Թերզյանին և այլոց նվիրված հոդվածները: Դրանցում նկատելի է ուշադրավ մի սկզբունք, որ իր հերթին բեղադրվում էր լուսավորյալ գրական ավանդույթների ժառանգման միտումներով. հանդերձ վերջումն ու գահահասում է այդ հեղինակների արվեստի ընդհանուր-քննադատական կողմերը, ստանճնացնում է և քնդգծում այն, ինչը նրանց վաստակի լավագույն մասն է՝ Ա. Բազումաունու դասական ոճը, Ղ. Ալիշանի հայրենասիրական պարսոսն ու արվեստագետ գրայնությունը (վերջինս՝ հատկապես գրաբար քերթվածներում), Պ. Պողոսյանի ժողովրդագիտությունը, Մ. Պիշիկբաշչյանի ուսգնորական-հայրենասիրական առերթը, Թ. Թերզյանի նուրբ քննադատությունն ու հիվանդ խոսքը, յանատեղծական արվեստը և այլն:

Հայ նոր գրականության դասականների ստեղծագործություններին «Անահիտ» ընտարն ու հրատարակում է այն գրվածքները, որոնք այս կամ այն պարտառով անճանախ լին մնացել (կամ քիչ լին ձանթ) ընթերցող լայն շրջաններին. Խաչատուր Արովյանի «Ջանգի» հայրենասիրական խորհրդածությունը («Արքի» հավելվածը,

1906, թիվ 2), Մկրտիչ Պեշիկբաշյանի «Ընդդեմ կուսին» քերթվածը (գրաքար և աշխարհաքար, 1902, թիվ 3), Առնոկ Ալիշանի «Հարսնեղբ...» (աշխարհաքար թարգմանությամբ, 1907, թիվ 12), Հակոբ Պառնոյանի «Ժամ քանաստեղծություն» (1904, թիվ 2), «Չորս վարագույնով կատակերգություն մը» (1901, թիվ 4-5) երգիծական էջերը, Բաֆառ «Խառավուշ» (արևմտասիայերեւոյ, 1901, թիվ 8) և այլն: Դրանք կան յույս էին տեսել պարբերական մատույի էջերում և հեղինակների հասարակների մեջ չէին գտնովվել, կան էլ գրաքար լեզվի և «ձևի խրթնության պատճառով» (ինչպես՝ «Հարսնեղբ» և «Կուսին քնար») անտաչելի էին մնալու ընթացողի:

19-րդ դարի կեսերի արևմտահայոց մտավոր կյանքի տարեգրության մեջ առանձնանում է գրական գործիչների ու գրագետների մի խումբ, որը բնականորեն գեղարվեստական նշանակալից արժեքներ, սակայն խոշոր դեր կատարեց գրական-հասարակական մտքի կազմակերպման իմաստով: Այդ սերնդի ներկայացուցիչներից են Մա. Ռսկանյանը, Խ. Մխարչյանը, Հ. Սվաճյանը, Գ. Օսայանը, Օ. Խոճասարյանը և այլք: Գրողներ և իրավաբանական գիտնոր, որոնք «Անահիտի» վկայությամբ գրեթե անձամբ էին կան անուններով էին միայն հայտնի նոր սերնդին, քանի որ նրանց գրվածքները ստեղծված էին մատույի էջերում և ուսուցիչ անձնակազմի էին ընթացող լայն գտնեղվածներին: «Անահիտը» անհրաժեշտ էր նկատում կենսագրական ուսումնասիրություններով և գրային հրատարակություններով ժողովրդականացնել այդ գրագետների գործը՝ կարևորելով այն ոչ միայն ներկա սերնդի ինքնաճանաչողության տեսակետից, այլև ընդհանրապես հայ գրականության ամբողջական պատմության ստեղծման առումով: Հանդես այն կարծիքին էր, որ ապագա սերունդներին պետք է ապա հայ գրականության լիակատար և համակարգված պատմությունը:

Այդ պակասը որոշ չափով լրացնելու համար Ա. Չոպանյանը մտադրվում է հասուկ հողիվածաշրջով ի յույս հանել հիշյալ գրագետներից մի քանիսի մոտագված դեմքերը: Ծրագրային հողիվածներից սակայն յույս տեսավ միայն մեկը՝ «Հարություն Սվաճյան» ուսումնասիրությունը («Ինքնի» խորագրի նախ, 1903, թիվ 6-7,8):

Նույն նպատակով Չոպանյանը իր հանդեսում հրատարակում է Խաչատուր Մխարչյանի «Մովսիս» վիպակը (1904), «Բազմուտ» հողիվածաշարը (1903) և Խոթեն Նարայնի անտիպ տաղերի շարքը (հիմնականում սիրո քննադատ գրված երկու տասնյակից ավելի քերթված-

ներ):

«Անահիտի» գնահատումներում այս հեղինակների գործունեության դերն ու նշանակությունը չափազանցնելու միտումներ կարելի է գտնել, կարելի է մերժել այս կամ այն բնութագրումը, սակայն ինքնին ուշագրավ է այն փաստը, որ հանդիսը սկզբունքային դիրքերից խնդիր էր դնում արևմտահայոց մտավորական այդ սերնդի գրական ու իրավաբանականացման գործունեությունը վերագնահատելու, այն հիմնավոր կերպով ուսումնասիրելու և ժողովրդականացնելու:

Եվ այսպես, նորագույն սերնդի գրական դաստիարակության խնդիրը «Անահիտ» հանդիսը չէր սահմանափակում միայն անցյալի հայրենական մշակույթի իմաստության և յուրացման շրջանակներում: Հանդեսի ընթացմանը, ժամանակակից հայ գտողը կրթված **գրականային** կազմակերպվելու համար հավասար չափով պետք է ուսումնասիրի և կին, և նոր հեղինակների գործը, որպեսզի նրա ստեղծագործությունը մի կողմից պահպանի ազգային ավանդական ոգին, քննի հայկական ժամանակակից, մյուս կողմից՝ ունենա գրական այն ճաշակը, այն դասական կատարելությունը, որ կարող է ապա նոր ժամանակների հայ և համաշխարհային գրականությունների հետ շփումը:

3.3 ՀԱՄԱԵՆՈՒԿՆԵՐԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ

Ինչ ժամանակաշրջանի և ինչ ժողովրդի գրականության էլ որ դիմում է «Անահիտը», կննում է մի քննիմանք սկզբունքից: Ինչ կողմնորոշ է ապա գրականությունը կապվում հայ կյանքի հետ, ինչպիսիք է ժառանգում հայոց գրականության հետևակներին: Ուրի խոսքով, դիմելով մյուս ժողովուրդների գրականություններին, նրանց գեղարվեստական փորձին՝ «Անահիտը» ձգտում էր մի կողմից արձագանքել հայ իրականությունը հուզող խնդիրներին, ժողովրդի ազգային և քաղաքական ձգտումներին, մյուս կողմից էլ՝ «գեղեցկագրական գրականության» անտության մեկնակալից լուծել դարակարգի հայ գրականության առջև ծառայած գեղարվեստական կարգի կարևոր խնդիրներ: Թարգմանվող երկի ընտրության հարցում հանդիսն աշխատում էր համարել այս երկու կողմերը: «Անահիտի» քարզմանակառ քաղաքականությանն առավելապես հասուկ է երկրորդը՝ **գեղարվեստական մեկնակալից**: Եվ սա քաջատրվում է ոչ միայն հա-

մաշխարհային գեղարվեստական փորձով ազգային գրականությունը մշտապես հարստացնելու հանրահայտ դրույթի պաշտպանությամբ, այն նրանով, որ դարասկզբի հայ գրականության ներգծման, ինքնուրույն բանաստեղծության ձևավորման համար այդ փորձի յուրացումը հանդեպ ուղղակի անհրաժեշտություն էր համարում: Տասնամյակների պատմական հետազոտությունից անդրադառնալով դասակարգի գրականությանը՝ Թերչյանի և մյուսների ստեղծագործությանը, Չուպանյանը այս մտեցումը հետևյալ կերպ է բացատրում. «Հայ ինն բանաստեղծությունը (որում կարգ մը կարևոր բաժինները դեռ անձամբ այ կը մնային 30-40 տարի առաջ)», չէր կրնար իրմով միայն՝ առաջնորդել մեր նոր սերունդներու ստալագրավոր ներկայացուցիչները՝ արդիական հայ բանաստեղծություն մը ստեղծելու համար»:¹²

Գրական ազդեցությունների ու առնչությունների հարցը բնավ չէր ընդունվում իրրև միազիծ մեքենայական երևույթ, այլ դիտվում էր ստեղծագործական ընթացք, որի բարդ խաչաձևումներում ի հայտ են գալիս ժողովուրդների հոգևոր կենսագրության ոչ միայն ընդլսանալույունները, այլև յուրահասկությունները, մի ընթացք, որ օգնում է տվյալ ազգային գրականությանը բացահայտելու իր ներքին հնարավորությունները, որքանով որ ազդեցությունը գործում է պատմության սեփական փորձի և մշակույթի սեփական տվանդույթների հիմքի վրա:

Ամեն մի ժողովրդի գրականություն (ինչպես և ամեն մի գրողի ստեղծագործություն), ըստ հանդիսի, մյուսների վրա ներգործում է իր առավել ուժեղ, ինչև յուրահատուկ կողմերով, այն անհնով, ինչն ավելի է ընդգծում նրա ինքնուրույնը: Այստեղից էլ բարգձմանության առաջադրվող պահանջը. գեղարվեստական բարգձմանության մեջ պետք է կարողանալ որսալ այդ ինքնությունը, այդ հիմնականը և չափ այն վերադարձնել տվյալ գրողի աշխարհայացքին ու մտածողությանը յուրահատուկ գծերով: Բնագրի ոգուն հարստալատ մնալով այս սկզբունքը հիմքից մեքծում է բառային կամ, Չուպանյանի խոսքերով, «տառական բարգձմանությունը»: Թարգմանական գործը դիտվում է որպես ստեղծագործական գործընթաց, որը իմաստով նայելիս ավելի բարդ ու դժվարին, քան ինքնուրույն ստեղծագործական աշխատանքը: «Գրական գլուխ-գործոցի մը իսկապես հասող բարգձմանությունը ամենն ղովար ու հազվագյուտ բաներն են ինչ է

յուր գրականությանց մեջ» (1908, թիվ 1-4, էջ 10): Թարգմանիչը պետք է կարողանա նկատել այն հատկանիշները, որ կորցնում է բնագիրը ուրիշ լեզվի փոխարկվելուց, և աշխատի լրացնել դրանք, «կողբալովին տեղը լցնեն, որպեսզի բնագիրը իր նոր լեզվին մեջ՝ իր ինքնուրույն կյանքը և օժի պահպանե. փոփոխություններ, հավիտուններ պետք է ընել ուրեմն, և ատուրք անհրաժեշտ են՝ «նույն իսկ հավատարմության տեսակետով» (1903, թիվ 12, էջ 217):

Թերչև հարկ չկա ստվացնելու, որ «Անսահիթը» նախապատվություն էր տալիս բնագրային բարգձմանություններին և «սուտղրակի միջոցին» էր դիմում միայն այն դեպքում, երբ հարկ էր լինում «երկու շարյաց փարպագայունք ընտրել»: Հանդեսում ապագաված բարգձմանական գեղարվեստական էջերը, թիչ բացառություններով, բնագրային բարգձմանություններ են:

«Անսահիթ» առաջադրում էր համաշխարհային գրականության ավանդույթների յուրացման որոշակի կարգ և հասցրականություն: Նախ՝ պետք է ծանոթանալ ինն հունական ու հունմեական գրականության կարևոր էջերին, ապա՝ ճանաչել Արևելքի ժողովուրդների գրական կրաչակերտները, հետո՝ ստեղծագործարար յուրացնել եվրոպական ժամանակակից մշակույթը՝ իր դրական և հատկանշական դրսևորումներում:

«Հեյլեն բաղարակրությունը և հայ միտքը» հոդվածում (1908, թիվ 5-12) Ա. Չուպանյանը մի ամբողջ ծրագիր է շարադրում հունստեղծական գրականությանը հայ ընթերցողին ծանոթացնելու, նրա գեղարվեստական փորձը յուրացնելու ուղղությամբ: Նա մանրամասնորեն բննում է հեյլենական մշակույթի հետ հայ մտքի ունեցած կապերի ու հարաբերությունների պատմությունը՝ սկսած Արչակունքների տիրապետությունից մինչև նոր ժամանակներ, մինչև Այսիսարյանները ու նրանց աշակերտները Չամչյան, Բագրատունի, Պշեղի-բաշյան, Գազիկյան, Թերզյան, Պերպեթյան և Քրիշչևեր, հանգում այն տեսակետին, որ հեյլենական ոգին ու ճաշակը հայ մտանճակգիրների գրական դասախարակության վրա քավարար չափով չեն ներգործել, և որ ոսկեդարյան ու միջիարկյան շրջաններից դուրս հայ միտքը թիչ է հարողարակվել հեյլեն աշխարհին: «Անսահիթի» խմբագիրն շատ է ոգևորում Հ. Գազիկյանի ծրագիրը՝ «Ողիսականը» բարգձմանելու կապակցությամբ: «Ողիսականից» հետո նա զանկություն է հայտնում աշխարհարար բարգձմանված անճնը «Իլիականը», ինչպես նաև Մախլուքի, Էսքիլիսի, Էվրիպիլոսի ուրբեգությունները և է-

իլ որիչ գրքեր: 1911-ին Ղազիկյանի բարձրագույն դասնական «Կիսկանք»: «Անահիտ» բրոնխիտներից մեկում այս ձեռնարկումը բնութագրվում է որպես «բավական մը աշխարհագրի պատմության մեջ»:

Ո՞րն է հիլըն գրականության ու մշակույթի նկատմամբ «Անահիտ» այսպիսի վերաբերմունքի պատճառը:

Հանդեսը դրսևով հայ գեղարվեստական միտքը կողմնորոշում էր դեպի հունական արվեստի գեղարվեստական կատարելությունն ու նրբությունը, գաղափարական հարուստ բովանդակությունը: «Հելլենը քաղաքակրթությունը, գրում է հանդեսը, մարդկային ազգին ամենն հրաշագեղ, ամենն կատարյալ շքանն է: ...Կարելի է քսել որ սեւ արվեստագետ կամ գրագետ՝ կատարելության վրա գաղափար կազմելու համար պարտավոր է հելլեն քաղաքակրթությունը ճանչնալ...: Այն ազգերը որ ավելի խորապես ճանչցած են ընդգրկած են հելլեն օգին ու ճաշակը, ավելի նուրբ է անբերի գործեր են արտադրած քան որիչները» (1908, թիվ 5-12, էջ 49-50):

Հայ գրականության զարգացման բնագրը հենց սկզբից էլ ունեցել է արևմտյան կողմնորոշում, հետևել նեոպլատոնական գրականության առաջընթացի օրինաչափություններին: Տեղի է ունեցել պատմության ամենահետադարձական երևույթներից մեկը: Ապրելով Արևելքի ժողովուրդների հետ կողք կողքի, հասարակական և քաղաքական անմիջական հարաբերության մեջ մտնելով նրանց հետ՝ հայ ժողովուրդը զարմանալի մի հետևողականությունը ձգտել է դեպի Արևմուտքի քաղաքակրթությունը: Արևելքի հետ հայ կյանքը կապվում է իր սկիզբներով, իր գոյություն արձանագրելով, ծագումով, պատմությամբ, Արևմուտքի հետ՝ դեպի բարձրագույն քաղաքակրթությունն ունեցած ձգտումներով, ինքնուրույն գոյության պահպանության հեռանկարներով: Այս հանգամանքն էլ, քան «Անահիտի», պայմանավորել է Արևմուտքի և Արևելքի նկատմամբ հայոց գրական-հասարակական մտքի աարբերակված և յուրահատուկ վերաբերմունքը: Երև արևմտյան կողմնորոշումն ունեցել է ծրագրավորված, նպատակային, հավաքական բնույթ, սակայն արևելյանը անդի է ունեցել րոնակաճան ունն ձևով, «անգիտակցաբար, ճակատագրակամարբար»՝ իրեն արդյունք է հետևանք հայ ժողովուրդի պատմական կյանքի: Եվ սահա «Անահիտի», առաջնորդվելով այս մտածմամբ, հայկական արվեստի յուրահատկությունները, մեր գրականության ինքնուրույն գծերն ու գույները, բուն «հայկական գեղեցկագիտության էիմոները» փնտրում

է Արևմուտքի և Արևելքի գրական խաչաձևումներում, ազգային մշակույթի հեռանկարների տեսանկյունից կարևորում այդ երկու քաղաքակրթության տարրերի գույանախումբը: «Մեր մտավոր արտադրությունները, կարգում ենք Չուպանյանի «Արևելքը և հայ միտքը» հոդվածում,՝ պետք է որ միշտ ունենան այն գեղեցիկ բարդությունը, այն Արևմուտքի և Արևելքի ճարպիկ ու ինքնատիպ խառնուրդը գոր կը գտնենք մեր հին ճարտարապետության մեջ...: Առավ մեր արտադրությունները ոչ միայն չեն դադարը ազգային գույն պահպանել, այլև ընդհակառակն ավելի ճուխ, ավելի ընդհարձակ և ավելի ուժեղ ինքնուրույնություն մը կ'ունենան» (1908, թիվ 8, էջ 172): Եվ սակայն «Մեր Արևելքի ենք վերջապակ, և իրավումք՝ չունենք Արևելքը քաղաքակրթական արժանավոր» (1902, թիվ, էջ 170, 172): Կոնցիք էր դրվում մեր մտավոր-բարձրագույնական գործունեության մեջ մեծ անդ հասակցեցել Արևելքի գրականությունները հայերին ծանոթացնելուն, ուսումնասիրել Արևելքի պատմության այն դրվագները, որոնք այս կամ այն կերպ անցված են հայ ժողովուրդի պատմության հետ: «Անահիտը» դիտում է ճանաչված հայ արևելագետներին՝ Մ. Մասեխյանին, Հ. Թիլլյաթյանին, Մ. Մարտաշյանին, Գ. Փառնակին (Գ. Ֆեարյան), և այլոց՝ իրենց ջանքերը միացնելու այդ շահեկան գործին: 1902-ից հանդեսն սկսում է թարգմանությունների նոր շարք: «Պարսիկ գրականություն», «Արևելյան գրականություն», «Պարսիկ բանաստեղծություն», «Օսմանյան բանաստեղծություն» և այլ համապատասխան լատի այստեղ տպագրվում են Խայամի, Հաֆիզի, Սաադիի բազմաթիվ բառակերտներ ու պատմականներ, Ֆիրդուսու «Կահնամեից» մի հատված («Արտաշիք Բարական»), առակներ, բառակերտներ և բանաստեղծական հատվածներ պարսիկ խորհրդապաշտ ընթրողներից (Մաուլան, Արաատահի, Ալվել, Աստարի, Էսֆերեզդի և որիչներ), սիրո և իմաստասիրական էջեր ներդրական դարձողի յուր բանաստեղծներից և այլն¹³:

19-րդ դարի վերջերին էվրոպայում աճեց հետաքրքրություն Արևելքի գրականությունների ու մշակույթի նկատմամբ: Թարգմանվում էին Հաֆիզի, Սաադիի, Ֆիրդուսու, Ռուդարիի և այլոց գործերը, առանձին գրքերով հրատարակվում էին օսմանյան, արաբ և հնդկ բանաստեղծության ծավալաբար, կազմակերպված բանաստեղծություններ ու գրույցներ, բազմում էին Արևելքի ժողովուրդների արվեստի ցուցահանդեսներ: Լոնդոնում, օրինակ, ստեղծվում է խայամասերենի գրական ընկերություն, Ֆրանսիայում Խայամի բառակերտի Ա.

Նիկոլայի կողմից իրականացված թարգմանություններից հետո քանաստեղծի քառյակների նոր զիբրն է հրատարակում ֆրանսիացի արևելագետ Շառլ Կրոնը: Ավստրիացի պարսկագետ Ռոզենցվայդը կազմում է հրատարակում է պարսիկ մեծագույն միտոսի բանաստեղծ Ջելալեդդին Ռոմիի դիվանը և այլն:

Արևելյի քաղաքակրթության նկատմամբ այս վերաբերմունքը չափեր է քայքայել միայն Արևմտաբլիզի դեպի այն ժողովուրդների մշակութային ժառանգությունն ունեցած հեռաքրթորությունը, որնք առանձնահամու են իրենց հոգևոր կենսագրության և արվեստի յուրահատկություններով, բարբերով ու կենցաղով, գրականության անձանոր գեղեցկություններով: Այստեղ ավելի ճիշտ կլիներ խոսել ոչ այնքան առանձնագումների, տարբերությունների, որքան այն ընդհանրությունների մասին, որ իր համար եվրոպական նորագույն գեղարվեստական միտքը հայանարերում էր Արևելյի մշակույթի մեջ:

Արևելյի գրականությունների հարցում «Անահիտ» դիրքորոշումը կարելի է քայքայել նաև այս ընդհանուր հեռաքրթորության էվոլյուցիոն չնոտանալով հատկապես, որ Հին արևելյի քաղաքակրթության մեջ հանդեսը նշանակում էր խիտ ժամանակակից զգացումներ հայտը ներկա գրական սերնդի համար: Ինչ խոսք, իայնամի քանաստեղծական աշխարհընկալման հետ հոգեկան խոլորակ կապը միանգամայն հասուն էր նաև հայ քանաստեղծի հոգևոր նկարագրին: Դեռ ավելին: Տագնապի, մարտնչման ու պայքարի այդ օրերին պարսիկ քանաստեղծի՝ մահվան ներկայություն սուր գաղափարությունը՝ «մահվան տեսիլքը», նրա քառյակների «ամենեն հատկանշական հանգամանքը» կազմող «հավիտ բողբոջի, ապաստարդի ոգին», դառը, կրքոտ ու սաստկահետք ընդվզումը, երգիծանքը «չարամիտ, անգործ» երկերի դեմ միանգամայն հոգեհարազատ էին արևմտահայ իրականության զգացողությունը: Պարսիկ քանաստեղծի ստեղծագործության ամենամեծ արժանիքը Արևելյի գրականության գիտակ Գ. Փառնակը ստեղծանում էր իննց այդ «խիտ հառաջացյալ և մերօրյա (incórnec) կյանքի ինսաստափորությունը...»: Խոչանի քառյակների փիլիսոփայական խորքն ու հարուստ գաղափարայնությունը պահպանելու և այն առավել ճշգրտությամբ ժամանակակիցներին հասրդելու նպատակով էլ հայ քանաստեղծը դիմում է քառյակների ազատ թարգմանությանը և այդ մտոնցումը քայքայում հետևյալ կերպ. «...միշտ կը մնա պետքը ճշգրիտ առական անայայլ թարգմանությունը ճանցնալու բուն խորիող-քանաստեղծը՝ Պարսկաստանի»:

(1904, թիվ 3, էջ 62):

Հայ ընթերցողի համար նույնքան հարազատ ու սրտամոտ էին ենչում նաև Մառալիի՝ խոր ժողովրդականությունը ու լավատեսությունը ներշնչված պատմվածքներն ու թերթվածները, Հաֆիզի՝ սիրո, վայելքի ու գեղեցկության բնաբերությունը, վերածննդի շրջանի պարսիկ ու քուրք քանաստեղծների խորքողապաշտ մտորումները կյանքի ու մահվան հակասության ամենովածների, ժողովուրդների թախտի ու ճակատագրի, աշխարհի անճանհանելիության, մարդու ու մարդկայնության և այլ հարցերի շուրջ:

Արևելյի գրականությունների գեղարվեստական յուրացման հարցում «Անահիտ» խմբագրի այս ճնոնարկումները հեռաքրթորությունների նոր դուռ էին քայքայում արևմտահայ ընթերցողի համար: «Չեմ կրնար, այս առթիվ, ծածկել իմ ամենամեծ ուրախությունս, իր հիացմունքն է հայտնում Հ. Թիլլայանը, -տեսնելով թե մեր գրագիտաց դասուն մեջ գտնվեր է վերջապես մեկը որ այսպիսի գագսեր է կարևորությունը մեր արևելյաց աշխարհի և գրականության անհասարակ և պարսկականին ի մասնավոր» (1906, թիվ 1-2, էջ 20):

Արևմտաքր «Անահիտ» հանդեսի ընթրնամար սուկ աշխարհագրական ընդհանրություն չէ: Այդ հասկացության միջոցով հանդեսը արտահայտում էր անուստարակ ժամանակակից թարծրագույն քաղաքակրթության գաղափարը: Արևմտաբլիզի գրականությունը բնորոշումն էլ նկատի չունեն միայն արևմտահայկական արվեստը, այլ ընդհանրապես եվրոպական ժողովուրդների, ճմանապես՝ Հյուսիսի և ամերիկյան գրականությունները:

Եվրոպական գրականություններից «Անահիտ» ինարկե ավելի մոտ էր կանգնած ֆրանսիականին, սակայն հանդիսակի նյուրեր է տպագրել նաև անգլո-գերման, իտալական, ռուսական, ինսական և այլ գրականություններից:

Ինչով է հատկանշվում «Անահիտ» վերաբերմունքը եվրոպական գրականությունների նկատմամբ: Ի՞նչ սկզբունքներով է առաջնորդվում հանդեսը:

«Անահիտ» հավասար չափով անդրադարձել է եվրոպական գրականության ու դասականներին, ժամանակակից հեղինակներին: Հանդեսի էջերում թարգմանաբար տպագրվել են ինչպես Շեքսպիրի, Մեդվանտեի, Տաստայի, Ֆլորերի, Պուշկինի և Միցկևիչի ստեղծագործություններից, այնպես էլ գրվածքներ Ա. Չիխովից, Թ. Գորիինց, Շ. Բոդլերից, Ժ. Մարիա դը Լերելիայից, Գ. Լապրյե,

Ժ. Ռոսենպարից, Է. Վերհարնց, Ա. Նեգրից, Վ. Ալանորից, Բարաուշից և ուրիշներից: Նույն հոգաձուրյանը ու հաջողությամբ այստեղ վերադավի և գնահատվել են մի կողմից Սերվանտեսի «Դոն Կիշոտան» ու Շեքսպիրի «Համլետը», Գյոթիի «Հերման և Դորոթեան» ու Զյոբերի «Հերովդան», բնագոյապես հողվածներով տրվել են Ա. Պուշկինի, Ա. Միսկիևի, Է. Զուլայի գրական դիմանկարները, մյուս կողմից էլ արժեքավորվել են Ժոզե Մարիա դը Հերեդայի, Ֆրեդրիկ Միստրալի, Հուրիբորի և այլոց ստեղծագործությունները, արձակ ու չափածո էջերը:

Երկու դեպքում էլ «Անսիխի» վերաբերմունքը որոշակի է: Դիմելով համաշխարհային գրականության մեծերի Շեքսպիրի, Սերվանտեսի, Գյոթիի և մյուսների ստեղծագործությանը՝ «Անսիխը» որանք իբրև գեղարվեստական վարպետության չափանիշ և ուղեցույց օրինակ է պարզում հայ գրողներին: «Մերն պետք է մեզի վարպետ անենք ամեն այն մարտեր, որանք մեծ ու կատարյալ եղած են, առանց ժամանակի, ցեղի ու երկրի խաղաղան, հույն Սափոկլեսը և իտալացի Տանքրեո, գերման Լեոթեն և ֆրանսացի Յոպերը, անգլիացի Շեքսպիրը և օտա Թուրկենեթը» (1899, թիվ 11, էջ 329):

Մյուս դեպքում, անդրադառնալով Արևմտաքի ժամանակակից և նորագույն գրականությանը, հանդես էր հայ գրականության գաղափարները մեկ դեպի եվրոպական նորագույն արվեստի գաղափարներ ուղիղ, հայ գեղագիտական միտքն անմիջական կապի ու հարողակցության մեջ դնել եվրոպականին հետ: «Անսիխի» գրական քաղաքականության յուրահատուկ գիծն այստեղ այն է, որ նա դիմում է Արևմտաքի գրական քննադատի տարրեր կողմերին, ամենատարրեր գեղարվեստական ուղղություններին ու հոսանքներին: Գրական աղանդավորներ ենք սկզբից էլ վարդապետ քննադատի հանդեպի գրական այսպիսի քաղաքականության բուն իմաստն ու նշանակությունը: «Անսիխը» հեղափոխ «սակտիկոնական ամսագիր»¹⁴, իսկ նրա խմբագիրը՝ «մոդեռն հայ»¹⁵:

Ինչպե՞ս էր հանդես լուծում այդ խնդիրը:

«Անսիխան» առաջնորդվում էր իր խմբագրի բնագոյատեղական սկզբունքով՝ գրական յուրաքանչյուր երևույթի մեջ փնտրել, հայանաբերել ու գնահատել դրակամը, մնայունը, այն, ինչը սովյալ երևույթի ամենաբնորոշ, էական, հատկանշական կողմն է, նրա լավագույն նվաճումը:

Այսպես, հանդես էր իրազեմանական գրականության բաժնում

գլխի սեղ և հատկացրել պատճառայան կոչված ֆրանսիական դպրոցի և խորհրդապաշտ գրողների և բանաստեղծների ստեղծագործություններին: Պատճառականների հավասարակշռված գեղագիտությունը իմնվում էր դասական արվեստի և ամոճակական բանաստեղծության ավանդների շատ յուրօրինակ խաչաձևումների վրա: Այդ դպրոցի քերթողները յուրաքանչյուր դասական արվեստի հատակությունը, կարգը, ներդաշնակությունն ու կանոնիկ նկարագիրը և մերժեցին իրականության ներպակայական-գայաական արտացոլումն ու ամոճակիկ ներշնչանքը, հոգեկան հուզումն ու ձևի անհրաժեշտ արտահայտությունները: Պատճառականները վարդապետ խոստովի ակնհայտ ծայրահեղություններից, առաջ ավելցիկ ձևապաշտական-նորարարական սկզբունքներից: Գեղարվեստականությունը հեղափոխ իբրև ստեղծագործության իմնական չափանիշ, նոր, սկիզբ ու ստանձան, գեղեցիկը՝ արվեստի միակ նպատակամետ, քարճոր անն անտեսյակ օգտակալություններից: «Երբ առարկան օգտակար է, անոճ էր դպրոցի իմնադիրներից թ: Գյոթին, նա դադարում է գեղեցիկ լինելուց»: Արվեստը չի ծառայում «բացարձակապես ոչնչի»¹⁶:

«Արարող արվեստի» այս փիլիսոփայությունը ավելի շեշտվեց դպրոցի թույլ հետևորդների ստեղծագործություններում: «Պատճառայանները ամոճարիկներնու հողկալարը կը ներկայացնեն, նկատում է «Անսիխի» բնագոյապես, հողկվարը մը որ ձևիկ ծայրահեղության ու նորություն հողը միայն մնացած էր՝ նույն լույլ կայսրահեղության տարված, մինչ շունչը որ անհրաժեշտ է ամեն բանաստեղծության, հողկեան մեծ հողուրը առանց դուռն ուն, գրական գործ՝ որան այ սկյուն մտով ըլլա իրիցված՝ անկեղծու է, կը պատկերեն» (1903, թիվ 11, էջ 194): Սակայն այս էական ստանձանականության հետ պատճառականները ոճեկեան մեծ մի ծառայություն: Նրանք ֆրանսիական բանաստեղծությունը հարտացրին գեղարվեստական կարգի նոր հնարավորություններով ու կարելայություններով, քերթեցին ձևի, ոճի, ոլիմի, տողի կատարյալ արտահայտության զգացողությունը: «Անսիխը» հանդեսը գնահատում է պատճառայան դպրոցի ենք այս նվաճումը: Սի բան, որ լուծին համապատասխանում էր հայ գրականության գաղափարական հարցում հանդեսի գեղագիտական դիրքորոշանքը: Հայ գրողը պատճառայան բանաստեղծության մեջ կարող էր գտնել քարճարվեստ քերթություն լավագույն օրինակներ:

Ինչո՞ւ է «Անսիխին» գրաված խորհրդապաշտ բանաստեղծ-

ների Շ. Բողոբի, Ստ. Մկաբյանի, Է. Արքարքի, Պ. Վեդենի, Ժ. Ռոտենպարի, Ժ. Մորեսի և այլոց ստեղծագործությունները, որոնցից պարբերաբար նմուշներ էին տպագրվում հանդեսում: Հայասնի և, որ այդ ուղղության լավագույն ներկայացուցիչները գրականությանը նորոգեցին ձևի, տաղաչափության, բանաստեղծական կառուցվածքի նորություններով, արտահայտչական եղանակի նոր հայտնագործումներով և այլն: Որ «Անահիտը» իր դավանած գրականության տեսակետից չէր կարող անտարբեր մնալ այս խոշորագույն նկատմամբ, ինքնին հասկանալի է: Բայց առավել հետաքրքրական է մեկ այլ հանգամանք: «Անահիտը» հատուկ ուշադրություն էր իրավիրում րովանդակային այն բազմազան փոխակերպումների վրա, որ բանաստեղծական պատկերի համակարգում բերում էին խորերգապաշտ հեղինակները:

Ուշագրավ են «Անահիտ» հանդեսի դիտողությունները քննաչաշտական (նատարախիվ) դպրոցի վերաբերյալ: Այստեղ հանդեսին հետաքրքրում է իրականությունը գիտական-փորձարարական մեթոդով ուսումնասիրելու և այն հավասարմորեն պրակտիկ մեջ փոխադրելու ճիգը, կյանքը ճշմարտացիորեն պատկերելու ճգումը: Այս մտեցմամբ «Անահիտը» հետաքրքիր տեսակետ է պարզում գրականության այսպես կոչված գիտականության, որ է՝ ճշմարտացիության մասին: «Մեծագույն գրագետներն անոնք են, - գրում է հանդեսը, - որոնք Արվիտը կը նկատեն ոչ թե մտքի գրոտանք մը, երևակայության խաղ մը, այլ գործ մը այնքան լուրջ ու ծանր որքան գիտունին գործը, խորքին մեջ նույն, իրեն նպատակ ունենալով կյանքի խորհուրդները մեկնել, բնության հետ մրցիլ» (1903, թիվ 10-11, էջ 215): «Անահիտն» ինքրեկ տանձնագրում է իրականության գիտական և գեղարվեստական արտացոլման եղանակների յուրահատկությունները և քննաչաշտական դպրոցի ամենամեծ սահմանափակությունն էլ համարում է հենց այն, որ վերջինս անտեսում էր այդ յուրահատկությունները՝ ձգտելով կյանքի երևույթները արտահայտել առանց բյուրեղացման, «առանց խաշուրացման... առանց որևէ փոփոխման կամ ընտրության»: Բնագրաչաշտերը ծաշայնություն հասցրին իրականության պաշտամունքը: Որտեղ ստեղծագործություններ մեծ մասամբ եղան իրականության «ընդօրինակություններ»:

Այն հանգամանքը, որ «Անահիտը» հավիված էր գնահատելու եվրոպական գրականության նորագույն դպրոցները սկզբնավորողների

հատկապես դրական նվաճումներն ու հատկանշական կողմերը, պայմանավորում էր դրանց նկատմամբ հանդեսի դիրքորոշման մեկ այլ յուրահատկությունը. «Անահիտը» բացառապես դիմում է այդ դպրոցների առավել տաղանդավոր ներկայացուցիչների ստեղծագործություններին: Պատահական չէ, որ հատուկ ուսումնասիրություններ նվիրվեցին Ա. Վինյի («Յբասնիակն ոգին», 1905, թիվ 12, «Էլտան», 1905, թիվ 7-8), Է. Ջոլայի («Գեներե. Էմիլ Ջոլա», 1902, թիվ 10-11), Ժ. Հերեդիայի («Շոգե-Մարիա սը Հերետիա», 1906, թիվ 8-9) և Պ. Լազարի («Գեներե. Պերնար Լազար», 1903, թիվ 11) գրական ժառանգությունների գնահատմանը, հեղինակներ, որոնք ներկայացրեցին կամ համապատասխանաբար Յբասնիական ումանտիգմի, նատուրալիզմի, պառնասյան դպրոցի և խորերգապաշտության լավագույն գրական ավանդույթները:

Նույնն է վկայում նաև ոչ միայն այս հեղինակների քննադատությունը, որոնցից «Անահիտը» նյութեր էր առանձնացնում տպագրության համար (Բողոբ, Վեդեն, Արքարք, Լ. Է. Զոնր դը Լիլ, Լեպարդի, Միստրալ, Վինյի, Նեպոլի և այլք), այլև հենց նյութերի քննադատումը: Այսպես, օրինակ՝ Թեոֆիլ Գորիի «Արվիտադ» քերականը պատմության ուղղության, իսկ Շառլ Բողոբի «Օրինություն» և «Չկնկույթ» բանաստեղծությունները խորերգապաշտական ծրագրային հիմնադրույթների գեղարվեստական յուրօրինակ շարադրումներ էին: Կամ Էմիլ Արքարի «Մըք» քննարկակ բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք խորերգապաշտ դպրոցի գաղափարական կաշկանդումներից ազատագրված և ժողովուրդներին ու «արբազան ապագային» փաձայնորեն խոսող մարտիկ քերականը:

«Անահիտ» հանդեսն առաջնորդվում է այն ճշմարտությամբ, որ տաղանդավոր գրողը, արվեստագետը չի սահմանափակվում այս կամ այն դպրոցի կաշկանդող շրջանակներին և հարթահարկով դրանք՝ ստեղծում է մեծ արվեստի գործեր. «...հաճաքը միշտ կ'արձակել իր գեղեցկությունը, միշտ հզոր ու հանկուցիչ՝ ինչ ալ ըլլա արտաքին ձևը. դպրոցի վեճերը, շրջաններն անցնելուն, կը մոռցվին, Բայց Ռոսին մը, Շենի մը, Հյուլի մը, Վինյի մը, Լամարքի մը, Պուլտրի մը, Լ. Է. Զոնր սը Լիլ մը, Հերետիա մը և Արլեն մը, հավիտեմուական արձնչացման արժանի կը մնան» (1906, թիվ 8-9, էջ 148):

Այս կամ այն կերպ «Անահիտ» հանդեսն անդրադարձել է նաև դարասկզբի գրական մյուս ուղղություններին ու հուսանքներին, սակայն նրա հետաքրքրությունների կենտրոնում մշտապես եղել է դա-

ասկան արվեստը կամ, այսպես կոչված, դասական իրապաշտությունը: Չնույնացնելով այն հին կամ ավանդականի հետ հանդես այդ արվեստի յուրահատկություններն էր համարում կյանքի ճշմարտացի արտացոլումը, կարգը, սրբազրության մեջ խորությունը, գեղարվեստական կատարելությունը, իզգացման, շարադրության և ոճի արձանարանականությունը, ախպակնացման բարձր կարողությունները և այլն: «Շշմարիտ դասականները խորապես և բարձրորեն իրարապաշտ են առավել կամ նվագ խորիզոնշունական բողին ասը» (նույն աեղում, էջ 147):

Իրապաշտ գրականության հարցում բնորոշ է «Անսիտի» վերաբերմունքը նուս գրականության նկատմամբ: Հայտնի է, որ դեռ 1880-90-ականներին, մտավոր գարրոնի պայծանճերում, արևմտահայ գրական սերունդը «Արևելի», «Հայրենի», և «Մասիս» էջերում հետևողական ու ծրագրային աշխատանք է սկսում հայ գեղարվեստական միտքը Հյուսիսի գրականությունների, այդ թվում նաև, նուս գրականության նկատմաներով հարստացնելու: Արդեն դարսակգրին արևմտահայ մամուլի էջերում («Մասիկ», «Բազմավեպ», «Չայն հայրենյաց», «Իրշակ» և այլն) ավելի հաճախ ենք հանդիպում Լեոնտնտովի և Պուշկինի, Գոգոլի և Տուրգենևի, Չեխովի, Գորկու, Տոլստոյի, Նոյստնի գրվածքների հայերեն թարգմանություններին: Եվ սա բոլորովին էլ պատահական չէր: Նույն հեղինակների գործերը լայնորեն թարգմանվում էին արևելահայ մամուլում: («Նոր դարի» միայն 1900-1902թթ. համայնելոնում թարգմանվել և տպագրվել է Չեխովի ավելի քան վարսուն պատմվածք):

Ուս գրականության նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծ էր նաև Արևմայան Եվրոպայում: Նույն 1890-1900-ականներին եվրոպական ու մոսխ և առաջ ֆրանսիական գրականության մեջ ճանաչվում հեղինակություններ էին Տուրգենևը, Տոլստոյը, Չեխովը, Գոստատկին, Գոգոլը և Գորկին:

Ուս գրականության նկատմամբ արևելահայ մտքի հետաքրքրությունը, սակայն, ուներ նաև ուրիշ և տվելի հիմնավոր պատճառներ: 80-90-ականներից օրակարգի հարց էր դարձել արևմտահայ և արևելահայ հատվածների մերձեցման անհրաժեշտությունը: Գաղտնի չէր, որ արևելահայ մտավոր-գրական կյանքը շատ որոշակիորեն իր վրա կրում էր ռուսական իրականությունը ու գեղարվեստական մտքի ազդեցությունները: Ուսումնասիրելով նուս գրականությունը և գեղարվեստը՝ արևմտահայերը ձգտում էին մտակից ճանաչել արևե-

լանայոց կյանքը, բնրոնել եղբայր հատվածի գրականության այն յուրահատկությունները, որոնք ճնշվածի և ճնշվողվում էին ռուսական մշակույթի ազդեցությամբ: Գեռ 80-ականներին «Մասիս» գրում էր. «Անհրաժեշտ է... ուսումնասիրել ռուսական ոգին. ռուսական գրականությունը, օրերները և կտավարական ուղղությունը, որպեսզի կարելի ըլլա գիտնալ թե ինչ ազդեցության ներքև կը գարգանան Արարատ-Մովկայան հայերը»¹⁷: Շուրջ քառորդ դար հետո հաստատելով այս մտքը՝ Ա. Արքիպյանը ավելցանում է. «Իսկի Արևմտյան Հայերուս համար ալ ժամանակն է որ հետամսինք Ռուսիան ուսումնասիրել և զայն ամբողջապես ճանչնալ: Ռուսիո Հայերը ուղղակի ռուսական ազդեցության ենթարկված են»¹⁸:

Ընտո, նուսական իրականությունը իր համառուսական ժողովրդավարական շարժումներով, նուս գրականությունը իր բնորոշ հասկանիչներով (հարցադրումների հանրաժողովական լայնությունն ու խորությունը, կյանքի հետ սերտ կապը, ընկերային-բարոյական ուր պարզիմեայությունը), հասարակ մարդու ներաշխարհի իրապաշտական արտացոլումը և այլն) ոչ միայն հոգեհարազատ էին, այլև շատ կրթիչելով նոր ու անձանոր աշխարհի էին քացում արևմտահայ ընթերցողի առջև, խորապես ընդայնում հայ արվեստագետի հետաքրքրությունների շքանակը: Եվ պատահական չէ, որ արևմտահայ գրական միտքը ձգտում էր հատկապես դեպի ռուսական իրապաշտ դպրոցի ավանդույթները:

«Անսիտը» նույնպես կողմնորշվեց դեպի ռուսական իրապաշտ գրականությունը առաջարկելով այդ գրականության նկատմաները գիտակից-ստեղծագործական կերպով յուրացնելու պահանջը, դեպի մեծ արվեստի այն ուղին, որ ձգվում է Պուշկինից մինչև Չեխով, մինչև Գոստատկի ու Գորկի: Հանդեպի կողմնորոշումը հիմնվում է գրական այդ մեծությունների ազատից ու արվեստի ճշմարտացի և խոր գնահատման վրա, մեծություններ, որոնցից, ինչպես հավսատում է Չուպանյանը, շատ քան ունեն տվորելու բոլոր իսկապաշտ առաջանցիքը:

Տարբեր առիթներով «Անսիտը» բարձր է գնահատում Պուշկինի, Գոգոլի, Գոստատկու, Տուրգենևի և Չեխովի գրական ժառանգությունները: Ըստ դրան, «Անսիտի» համարներում տպագրվում են Պուշկինի «Գյուղ», «Անչար», «Գիտն» բանաստեղծություններն ու «Չեխովի «Շենիվոլ տիկինը» պատմվածքի հայերեն առաջին թարգմանությունը («Շան հեռի կինը», թարգմ. Ա. Կապարյան), իսկ 1905-ի 6-

րդ համարում՝ Լ. Տորգինևի «Համլեր և Տոն Քիչոթ» հանրամատչող «Շերտայիի և Սերվանտեսի համաձուլ գործերի ստեղծման 300-ամյակի կապակցությամբ և այլն:

«Անահիտ» հանդեսը առաջին հայ պարբերականներից մեկն էր, որի էջերում տպագրվեց Մ. Գորկու ընդարձակ մամուլը կովկասյան դեպքերի մասին:

Ռուս գրականությունը հայ ընթերցողին ծանոթացնելու և նրա բարձր հատկությունները արժեքավորելու գործում, ըստ «Անահիտի», մեծ դեր ուներ կատարելու արևելահայ մտաույր, հասկապես «Մտրճ հանդեսը՝ իրև յուրք գրական նրաստարկություն... Ապշե-ցույցը բան մըն է որ դեռ Կովկասյան հայ մամուլին մեջ յուրք, մանրամասնյալ ուսումնասիրություններ չեն նրաստարկված Տառայելե-սիի, Թուրկենեիի, Կոկոլի, Լեյնոնրովի, Թուրայի, Կորքիի պես գյուղներու վրա» (1904, թիվ 9-10, էջ 137):

Միասնամանակ «Անահիտը» մեծ կարևորություն էր տալիս փոխադարձաբար՝ հայ գրականությունը ռուս մտավորականությանը ծանոթացնելուն: Այդ գործում հանդեսն անչափ բարձր է գնահատում հանրամատչող հայագետ Յոս. Վանդոլսկու հայասիրական գործունեությունը, իսկ Ջանշյանը «Անահիտի» ընթերցողներին է ներկայացվում իրև երախտիի արժանի մեկն այն հայ մտավորականներից, որոնք առանձնահատուկ հոգածությամբ են հայոց անցյալն ու ներկան, նրա քաղաքակրթական բարձր արժեքները ներկայացնում ռուս ժողովրդին:

Արշակ Չոպանյանը չգիտեր ռուսերեն և, ինչպես ինքն է խոստովանում, ռուս գրականությունը բնագրով կարդալու բարբախտությունը չի ունեցել: Սակայն ֆրանսերեն քարգծանությունների միջոցով նա լավագույնս ծանոթ էր ռուս գրականությանը: Իսկ ամենից կարևորը՝ նրբանկատ հայ արվեստագետը գգում էր, հասկանում և գնահատում ռուս ժողովրդի մշակութային հարստությունները, նրա մեծերի գրականությունը: «Ռուս թեթև ևս կը հասկնամ ռուս ժողովուրդին խանդուս, գաղափարապաշտ, մարդասեր հոգին... կը հասկնամ ռուս գիտությունը, գեղարվեստը, կը հասկնամ ռուս ազատագրական շարժման բոլոր հանգույցն ու հոյակապ ճիգերը, բոլոր այն ներառողասելի հերոսները գոր սոված է ռուս ապրիք՝ ազատությանը հռոպին համար»: Եվ վերջապես, «ռուս» թեթև ևս կը հասկնամ... Կուկոլը, Տառայելսարին, Թուրկենեիք, Թուխույը, Կորքիը, որոնք մտավորական բարերարներ են ամբողջ մարդկության համար...» (1906,

թիվ 3-6, էջ 83):

Շիշու է, «Անահիտ» հանդեսի գեղարվեստական քարգծանությունների ռուս գրականության բաժինը հարուստ է: ¹² Եվ հայ-ռուս գրական կապերի անբաղկոնման խարցում հանդեսի ծառայությունները պետք է գնահատուկ ոչ այբրան և ոչ գլխավորապես այս տեսակետից: «Անահիտի» դերը կարևորվում է դեպի ռուսական առաջավոր գրականությունն ու մշակույթն ունեցած ճիշտ և հստակ դիրքորոշումը, հանդեսի ծրագրային այն առաջադրույթների դերով ու նշանակությամբ, որոնք արժանատի գրական նոր սերնդի ստեղծագործական հետաքրքրությունները ուղղում էին դեպի ռուսական իրապաշտ արվեստի ավանդները:

Հյուսիսի ու կելովակական գրականությունների նկատմամբ իր վարած քաղաքակրթությամբ «Անահիտ» հանդեսը հաստատում է այն գաղափարը, որ հայ գրականության բերացրը ոչ միայն կորված չէ համաշխարհային գրական բերացրից, այլև կելովակական գրական հոսանքների քաղաքացունները մեր գրականության մեջ պատմականորեն օրինաչափ, բնականոն երևույթի արտահայտություններ էին՝ քելված ազգային կյանքի և գրականության ազգային ճանապարհի ուղիներում:

«Անահիտի» նրատարակության բերացրը համընկնում է այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ սկզբնավորվեցին ու զարգացան արևմտահայ նորագույն հայրենասիրական բանաստեղծության վաղնորոյցները: Բայց այն միշտ չէ, որ ուներ արվեստի մտահոգությունը: Մի բան, որ Գ. Վարսմանը կարևոր պատկառ էր համարում ընդհանրապես հայոց հայրենասիրական գրականության համար. «Ջարձմանակ է, որ մեր մեջ հայրենասիրական երկերը (նվազ քաղաքությանը) գեղարվեստական արժեքն անցառ հոգացված են» (ԳԱՄ-126):

1895-ի «Ճաղիկի» էջերում խոսելով Հյուսիսի գրականությունների հետ հայ գրականության անընդունելի մասին՝ Չոպանյանը նկատում է, թե վերջիններին ազդեցությամբ «մեր մտածելու և գրելու եղանակին մեջ, իմաստասիրելու ձգտումը սլիսի-մանն, գոր շունիքը դեռ» ²⁰: Ապա մի քանի տարի անց («Անահիտի» շրջանում) հստակ ցեղեկանություններով «իմաստասիրական, քնկերաբանական, դուրսնորական և բանագործական» էջեր է փնտրում հայոց ինքն գրականության մեջ: Իսկ արվեստի երկու-երկու տարամայակ հետո Փարիզի «Ապագա» օրաթերթում դարձյալ սլիսի արձանագրվել. «Ուրիշ սլա-

կա սը. իմաստասիրական, գիտական, իրավաբանական և քննարկա-
բանական գրականության արթատությունն է մեր մեջ»²¹: Դարաս-
կզիի արևմտահայ գրականության մեջ այս պակասը ավելի էր
ընդգծվում մեզ հայտնի միակզմանիության ու կենտրոնացման
պատճառով:

Այսպիսով, խիստ անհրաժեշտություն էր գզգզվում զեղարվե-
տական գրականությունը հարստացնել քննարային բողոքի շեշ-
տերով, հասարակական, փիլիսոփայական ու գիտական հարցադ-
րումների բազմազանությունը, ստեղծել բարձր արվեստի հայրենա-
սիրական պոեզիա՝ զարգացնելով Միանամբոյի, Վարդանի, Սևա-
կի հայրենաշուք: Բանաստեղծության ձևերի բուժումները:

Միս թե ինչու «Անահիտ» այնքան ուշադրությամբ էր գննում է-
մի Չոլայի «գիտական մերտը», բացատրում Բերնար Լագրան աշ-
խարհայացքը «քննարկական հարցերու մեջ», արձագանքում ամերիկե-
յան գրող և փիլիսոփա Էմբրոջի ծննդավայր հարչուրայակին, սպազ-
րում նրա իմաստասիրական խորիցածություններից, ուշադիր
վերլուծում Ալբերդ դը Վինյի փիլիսոփայական չափանոցն, հիանում
խորտող և փիլիսոփա Աբեևրի բանաստեղծությամբ, միաժամանակ
գնահատում Ադա Նեգրիի և Հոլիթրիի «Յոցիսական լրիկան»,
ոգևորվում Մոխեպրնի, Լեոպոլդի, Քարտուշիի, Միտրալի,
Միցիլեի հայրենասիրական հիմներով ու ներդրողներով, Գեղեցիկի և
Հեղեթականի սկզբունքներն առաջադրող Հերտիայի զեղարվեստա-
րեն անբերի գրականությամբ և այլն:

Ա. դը Վինյի ֆրանսիական նոր գրականության ամենաի-
տարբերական դեմքերից մեկն է: Նրա ստեղծագործությունը (հաս-
կապես «Չերքորթն» դրաման) շատ բարձր է գնահատվել ժամանա-
կակիցների, այդ թվում նաև Բեկիստի կողմից: Վինյին հուշակվել է
19-րդ դարի մեծագույն բանաստեղծը²²: Նրա ստեղծագործության
հիմնական առանցքը մարդու անհատական ու հասարակական ա-
զատության խնդիրն է, նրա հասարակական դերի ու կոչման հարցը:
Դրանից էլ սազմանալ հանձնելով անհատականության ճա-
կատագրի հանդեպ այս անկասար աշխարհում («Չերքորթն») և
գրությունը՝ արի նկատմամբ («Էլան»): Գաղափարական այս գծե-
րով ու ձևերի խառնությամբ էր պայմանավորված անչափ մեծ հե-
տարբերությունը գրողի ստեղծագործության նկատմամբ 19-րդ դարի
վերջին և 20-րդ դարասկզբին:

«Անահիտում» բարգմանաբար սպագորվեցին Վինյի ստեղծա-

գործություններից երեքը՝ «Չերքորթն» դրաման, «Փարիզ» և «Էլան»
պոեմները: Հեղինակին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ Չո-
պանյանը գրում է . «Վինյի... վերաբորգած է ֆրանսական բանաս-
տեղծությունը ոչ միայն ձևին մեջ, այլև ոգևորման մեջ. վեհությունը և
բարձրությունը փիլիսոփայական ձգտումներն զոր Վինյի երգած է
այդ նույնպես կտորներում մեջ, իրեն առաջ անձանոր էր ֆրանսա-
կան բնաբին ու իրեն հավասար շատ քիչ է ունեցած նույն խոյ իրեն
հետա եղող ամենաշրջող բանաստեղծներու գործին մեջ» (1905, թիվ 7-
8, էջ 142):

Որ բարգմանվող երկի քննության հարցում «Անահիտը» իբրև
կանոն գուզակցում է նրա երկու կողմերը՝ ազգային ու զեղարվեստա-
կան (այսինքն՝ մի կողմից ժամանակակիցների խորնկ ստակա
ազգային կենտրոն կուզող խնդիրների շուրջ, մյուս կողմից էլ՝ այն ծա-
ռայեցնում հեռադակաևորեն մշակված զեղարվեստական իր ծրագրե-
րին), կարելի է ցույց տալ նաև իրևոզ մի քանի բարգմանությունների
օրինակներով: Այսպես, «Անահիտի» 1-4 միացյալ համարում
տպագրվեց Տ. Տաստի «Ազտաագրված Երտադն» պոեմից մի
հատված՝ չորրորդ երգը: «Պոեմի նյութը՝ բուրբ բունակալության դեմ
կեղտակաևան տերությունների զինված պայքարի ու Երտադնի ա-
զատագրության պատմությունը և այս իմոքի վրա ծավալվող հակա-
միտությունը չարի ու բարու, գաղափարի ու կրքի միջև (հենց այդ
բախտուն է ներկայացվում չորրորդ երգում), հասկանալի է, հայ քն-
թերցողի համար այդիական ճշմարտություն ունեթ: Բայց արդար
չպե՛տք է համամայնել այն մարի հետ, որ բարգմանությունը նսա-
սալն ուներ նաև հայ գրողին ներկայացնել «Իփականի» պոետիկայի
(որի հեռաուության է ստեղծված Տաստի երկը) ստեղծագործու-
կան յուրացման մի նմուշ՝ իրականացված խաղաղական վերածննդի
այդ մեծ բանաստեղծի կողմից:

Կամ Էսքիլեսի «Պարոսիկները» «Անահիտի» խմբագրին հե-
տարբերել է ոչ միայն ձևի յուրախասկություններով, կրտ ու պատկե-
րալոր ոճով, ներշնչման բնականությամբ, ոչ միայն իբրև դասական
ոտրերգության լավագույն օրինակ, այլև նյութով և գաղափարական
ինքնատիպ նույնացմամբ. հեղինակը պարտված հակառակորդի՝ պար-
սիկների շուրթերով է պանձացնում իր ժողովրդի քայտությունը: Ստեղ-
ծագործության «պարտք» միայնատական քոնակալ ոգու հակադ-
րությունն է հեղինակի սպառ ու համարակարական ոգու հետ:

Իբրև պատմաստական դպրոցի հեռաուր՝ Հերտիան բժակնողիք

էր ձևի, արվեստի նկատմամբ: Եվ կարծել, թե բանաստեղծի ամբողջ ճիգը ի գործ էր դրվում զուտ գեղեցիկ ձևեր ստեղծելու նպատակին, կամ առավել եւ, թե «Անահիտը» բերրվածների մի ամբողջ շարք է հրատարակում «Լեռնդաշի»՝ առաջնորդվելով միայն այս մտածմամբ, ինքրիկ սխալ է: Ժողե Մաքիս դը Լեռնդաշի բանաստեղծությունները անբերի ձևի հետ նույնքան հարուստ են կյանքով՝ «վափուկ, ներքին ներայծ կյանքով մը»: Կասարեղության ձգտող մարդկային հոգու հավիճակական արտոնները՝ դարերի միջոց, պատմական դրամատիկ դրաժշկաններում,- տես «Լեռնդաշի» հնչյունների ինքնակազմ գաղափարը: Բանաստեղծը երգում է նախնիների՝ ազատության ու գեղեցկության համար գոռված «վաղջնական ռազմիկների» փառքը, առաջադրում Գեղեցիկի և Լեռնասկանի սկզբունքները.

*Դեպ ի Փոկիտը մեծամուն ու մեկաններն դրոնց վերն
Մայրուս Գյուրվը կը զրգրվի փայլակներով միշտ պրտակված,
Վաղրնչական ռազմիկները երբոր դրժուխը ի իջնեկն,
Հունաստանը կը պաշարեր անոնց պատկերն աստվածային:
... Եվ սակայն եւ այդ փառավոր ճակատագիրն երգեցի՝
Կրեան տակ ինչպէս ինչպէս նախասայրերը ի ինային,
Երիտասարդ, և ողբագմած՝ դրոջագնեղներն ու կոյսերն:*

(«Նաղարկավորություն», 1998, թիվ 8-9, էջ 220):

«Անահիտ» բարգմանական գեղարվեստական գրականությունը աչքի է ընկնում նաև ժանրերի ու ժանրային ձևերի բազմազանությանը՝ պատմական բատերգություն (Շեքսպիրի «Անտոնիոս և Կլեոպատրա»), հոգեբանական դրամա («Լինյիի» «Չեքքոբրն»), էպիկական պոեմ (Տաստյի «Երուսաղեմ ազատայա»), քնարական պոեմ («Լինյիի» «Էլուս», «Փարիզ»), «այլարժանական հերիա» («Ազարի «Ողջակեզը», «Ալկետոդը»), վիպակ, պատմական, սկիզբի, արձակ քերթված, բանաստեղծական ժանրի տարբեր ձևեր՝ հնչակ, ներդոլ, էինմ, ոռոգը, փիլիսոփայական քառյակ և այլն: «Անահիտը» տալիս է նաև բանաստեղծական շարքերի գեղեցիկ և տիպական օրինակներ (ինչպես՝ Թ. Գոբլիի «Կորովներու կարտը», Ժ. Լեռնդաշի «Հուշախորձքը» և այլն): Ուշագրավ է, որ շարքերով ստեղծագործելու ձևը դարձավգրին տիրապետող դարձավ արժանախա բանաստեղծության մեջ: Ըստ Եռյան ժանրերի այս բարգմանությունը

հանդես էր իրականացնում է հասուկ նկատառումներով՝ կապված ժամանակի արժեքաչափ գրականության ժանրային կազմի յուրահատկությունների հետ, որտեղ առաջնային տեղ էր զբաղում շախմատ և մասնավորապես քնարերգությունը:

Հայոց ազգային կյանքի ու ազգային գրականության տեսանկյունից էր «Անահիտ» խմբագիրը ճակերպում իր ելույթ-գնահատումները գրական այն հանդիսություններում, որոնց հրավիրվում էր մասնակցելու ֆրանսիացի մտավորականների կողմից: Այդ գնահատումները բարգմանվում և տպագրվում էին «Անահիտում»:

Հայ գրականագիտության մեջ դիվանի իրադրություն է, որ Իզմիլի բարգմանական դպրոցից հետո արժանախա իրականության մեջ բարգմանական աշխատանքի նոր որակ և հարստություն են բերել Ա. Չոպուչյանը, Մխիթը, Ե. Գուրյանը և ուրիշներ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Իզմիլում լայնորեն ծավալված բարգմանական շարժումը ժամանակի քննադատությամբ կնքում էր ազգային գարրոնի և հայ կյանքի վերափոխման լուսավորական ծրագրերից, ձգտում և հարստացում առ փոփոխի քննքնադատության պահանջներին, գեղարվեստական բարգմանությունները փորձում գործնականորեն ծառայեցնել հասարակության ընկերային, տնտեսական, բարոյական շահերին, «օգտակար և ախորժակին բերել անեմոն»: Համեմատաբար թիչ էր հնարարյուն բարգմանվող երկի արժեքն ու նշանակությունը գրական ընթացքի կազմակերպման տեսակետից: Այս մտնեցումն էլ պայմանավորում էր բարգմանվող երկերի բնույթը Ա. Գյումաշի «Երեք հրազանակիրը», «Ջետո տարի ետք», Ժյուլ Մանի «Առիթրավայր կզգին», Վ. Սկոտի «Դավանոն», Ի. Բ. Մարկի «Անտրիի մը երգեցները», Վ. Հյուգոյի «Երկաթե կրկնները» և այլն: Ուշագուրդն էր կենտրոնում վեպն էր: «Է. Նորեն բարգմանություն, նորեն վեպ, միշտ վեպ և երբեք հեղինակություն մը, այս ի՞նչ մտքի սով է,- «Դավանոնի» բարգմանության առիթով իր անկեղծ դժգոհությունն է հայտնում Մ. Մամուրյանի «բարևկաններին» մեկը»²³: Հատկաճակ է, որ կյանքի լայն ընդգրկումներ ունեցող վեպի ժանրը ավելի էր համարադասախանում ժամանակի հասարակինչնական մտախոգություններին: Ինքը՝ Մ. Մամուրյանը, որի բարգմանական գործերը սովոր թիվ են կազմում «Արևելյան մամուլի» էջերում, այն կարծիքի էր, որ «Տակավան ազնվապետական գրականության ժամանակակից հարստությունը և ընթացակարգը և ինչ առաջին հերթին պետք է հոգ տանել ժողովրդական ստորին խավերի գեղարվեստական պահանջմունքներն ու ընթերցանա-

րայրյունը բավարարելու²⁴։ Ա Արփիայումն էլ իմնականում այս տեսանկյունից է զննատուր Իգմիրի քարզմանական դպրոցի գործը։ Իգմիրյան քարզմանությունները մեծ գրքի տվին ընթերցասիրության։ ...Այդ գիրքերը հավշտակեցին ժողովարդին միտքը, հոգը ու տևական ազդեցություն մը ունեցան։ Կ. Պոլսո օրագրական մամուլն ալ օրինակ առավ Իգմիրեն²⁵։

Հիմնականում կրթական ու հասարակական մղումներ ունեցող հայտը մեկ-երկու տասնամյակների արևմտահայ քարզմանական գրականությունը։ Այս հանգամանքն է, հավանաբար, առիթավել ղեկավարահան Հ. Օշականին 1870-1890-ականների «գարգձմանությանը նկարագիրը» անվանելու «դպրոցական»։ Բայց ահա Չոպանյանի քարզմանությունները, բննադատի համոզմամբ, նոր հետաքրքրություններ ու նոր հորիզոններ են բացում արևմտահայ գրական մրտությունում, դասում մեր ճաշակի ու տեսակետների ազնվացման կարևոր ազդակներ։ «Օտար և ի մասնավորի ֆրանսական բանի մը անխառն ու մեծ գութ-գործոցներու հայացումը նշանակալից իրություն է մեր մեջ, մանավանդ Իգմիրյան արևմտացուցեն վերջ երբ քարզմանությունները այլապես պղտոր, չլսելու համար գծում նպատակներն կը մեկնեն։ Անշուշտ գաղտնիք չէ որ ոգին կը փոխադրե թափառական հրեան կամ երբ հրացանակիրները։ Ու Չիլինիկիայանի թշվառները համադրում մըն է երկու ոգիներու։ Տարբան տարի ետք այդ մտայնորենն բնորոշ գործեր որոք էջա, Չորջյրքն, Պարսիկներ կ'անվանվին, ելիչուր համար կարևորագույնները միայն ճաշակի վաղվախան... այլ մանավանդ գաղանակներու, տեսակետներու ազնվացման։ « ... Անահիտ» բանն է ավելի տարիները, սարքերաբար, ոչ, անշուշտ, հաստատ ծրագրով մը, մեր գրականության պիտի բնծայարեին նոր ու կորովի գործը։ Կրնանք ստանց անտեղության հայաբարսի որ Չոպանյանին քարզմանությունները բան մը փոխած են մեր իրավարակին ժամ։ ...Չոպանյան այս բոլոր շարժումին սկզբնական գաղանակն է»²⁶։

«Անահիտ» հանդեսի մեծագույն արժանիքներից մեկն այն է, որ մեզ իր աշխատակից-քարզմանիչների (Ա. Չոպանյան, Գ. Ֆեարբյան, Հ. Թիրյայրյան, Ա. Ղազվիլյան, Ա. Շառարյան, Մ. Մատենյան, Մ. Մարտոտյան, Մ. Մկյան, Գ. Անոնյան, Ա. Ղազարյան և ուրիշներ) փաներն ուղղում էր շատ հստակ նպատակադրման՝ կենտրոն հայ իրականության ու հայ գրականության պահանջներից։ Կարելի է ասել, որ ժամանակի պարբերական հրատարակություններից և ոչ

մեկի էջերում այնքան գործնականորեն, այնքան նպատակային ու հետևողական կերպով չի արժարժվել հայոց ազգային գրականության զարգացման հարցը՝ դիպված եվրոպական և համաշխարհային գրականության տեսանկյունից, որքան «Անահիտ» հանդեսի էջերում։ Այն պնդումը, թե հանդեսի քարզմանական քաղաքականությունը ասպնջողովում էր «ոչ անշուշտ հաստատ ծրագրով մը», երևույթների ոչ միշտ քնկալման ու գնահատման արտահայտություն է։

«Անահիտ» նպատակն արևմտահայ քարզմանական գրական նոր դպրոցի ստեղծմանը, որի համար ստապանյան էր գեղադատական պահանջը։

34 ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՆՈՒՄԱԿՆ
ՃՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՎՈՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Հայ գրականության զարգացման ուղիների շուրջ «Անահիտ» հանդեսի ծրագրային նպատակներն ու մտահոգությունները սույլ են ընկալարային առաջադրությունը չին։ Դրանց ստեղծագործական արտահայտությունն ու գործնական իրացումը «Անահիտը» սեռում էր ժամանակի գեղարվեստական գործունեության մեջ, իր տեսական դրույթները համախո հաստատում կոնկրետ ճյուղերով, ստեղծագործական այն նվաճումներով, որ արդեն դարձակորին ձեռք էր բերել հայ գեղարվեստական միտքը։ «Անահիտի» էջերում, շնորհիվ նրա խնրարի սկզբունքային ու հետևողական քաղաքականության, արտացոլվեց ընթացիկ գրական կյանքը իր բոլոր նշանակալից ու հասկանալի կողմով։ Հանդեսի շուրջն են համախառնում գրողներ ու արվեստագետներ (Ա. Շիրվանզադե, Ավ. Խսեհակյան, Վրբ. Փափաջյան, Լ. Բաշալյան, Բ. Օսյան, Թղվառակից, Ռ. Չարդարյան, Զ. Հովհաննիսյան, Միսանյր, Գ. Վարժաժան, Վ. Թեբեյան և ուրիշներ), որոնք իրենց ստեղծագործությունը կապված էին հայ կյանքի հետ, յուրացնում ու նորովի էին օգտագործում հայ ստեղծի բնատեղծության ու հայրենական մշակույթի ավանդները, իրենց արվեստում ներդաշնակորին զուգակցում եվրոպական միտքն ու հայկական ոգին, ազգային ու համամարդկայինը։ Այդ եղիմանկներն ունեին արվեստի մտահոգությունը, հետամտն էին ձևական-նմանատեղաչափական արտահայտության կատարելության։ Նրանք ավելին բարձրարվեստ երկերի ստեղծման յավագույն օրինակներ։

Ինչ խոսք, հանդեսի աշխատակիցները նույն աշխարհայացքի կամ նախախորհրդանքների տեր գրողներ չէին, ոչ էլ հավասար էր նրանց տաղանդի չափը, կամ՝ նույնաժև ստեղծագործությունը: Սակայն նրանց բոլորի համախմբում էր մի նպատակ. կյանքը հարգապատրեմ արասցուլող, կյանքի հետ կապված կենսունակ գրականության մշակումն ու զարգացումը՝ հայության վերածնության գաղափարներով: Ինքնին հասկանալի է, որ խոսքը հանդեսում ապագրված բոլոր նյութերի մասին չէ: Վիճելի կարող է համարվել օրինակ, հանդեսի առաջին մի քանի համարների որոշ նյութերի ընտրությունը: Բայց որ «Անահիտ» խմբագրի դիվերջուշունը ազգային գրականության հարցում հենց սկզբից էլ շատ հստակ էր ու սկզբունքային, կասկած չի հարուցում: Եվ միանգամայն իրավացի էր Առն Բաշայանը, երբ հանդեսի առաջին համարի (որտեղ ապագրվել է մաս նրա «Յեղին Չայր» նորավեր) գրական բովանդակության մասին Չոպանյանին գրում էր. «Թերևս ինն կը ստատես ավելի ընդարձակ գնահատում մը ամբողջ թերթի: Ասելիս չեմ երկար գործ մը պիտի քլար: Բա՛ն մը մինակ ուշադրությունս գրավեց: Դիտելի, որ դու՛ն միայն, այնքան magistral ու ազնիվ հոգով լեցուն, խմբագրականիդ մեջ, ու ես, ին՝ խեղճ նորավերջովս, *արդի ժաման* մտախոզությունը ունինք: ...Իմ արդի սևեռում գաղափարիս քաղաղանամը, գարնանքով առաա ուրիշներուն *Հեռավորությունը: Անահիտը գրական է*, քայց՝ *ազգային* շնն կարծեր, քե մյուս աշխատակիցներդ *կամովին* որած ըլլան առիկա, այլ *ինքնարտայայտ* ես ալ շատ մը նորավերջներ ունին միջազգային ոգիով, քայց երբի մտքս չանգուցի անուգմն մեկը դրելի թեզի, զիսմայով քա ալ մտախոզություններդ նույնությունը խնիններուս հետ»: (ԱԳՆ. 151):

Հասարակական դերի խոր գիտակցությունը դարակզրի հայ գրականությունը (արձակը, չափածոն և քանոթությունը հավասարապես) ոչ միայն առիա էր հայության կյանքի ուրիշզգական պատկերները, արևմտահայ աղետալի իրականությունը, ոչ միայն արտագրում էր ջարդերի ու մտնիվան սարսափները, սովի, գաղթը, պանդիտությունը, ազգային ու ընկերային ճնշման մյուս կողմերը, այլև որոնում էր փրկության և ազատ կյանքի ուղիներ, հնչեցնում բողոքի ու պայքարի երգը, մի խոսքով՝ ծառայում ժամանակի ազգային և հասարակական գաղափարներին: Ժողովրդի գոյության, հատկապես արևմտահայության քաղաքական քայտի հարցը դառնում էր գրականության հիմնական աամցքը, խորագուն մտախոզությունը,

նպատակն ու կակետը:

Այս տեսակետից ԽՆՆ է ամենից հստականշական «Անահիտ» հանդեսի զեղարվեստական էջերի համար: Դրանցում զերիշխող արմատությունը պայքարի ու հերոսացման կոչն է, հույսի, արիության, մարտման, գալիքի լավատեսական ոգին, որ հանդեսի պաշտման պահանջարկագույն սկզբունքն էր առեսասարակ, և որը այդ շրջանում այնքան անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդին: Իր զեղարվեստական էջերով «Անահիտը» ժամանակակիցներին էր բերում տոկալու և տեսլու կամք, դիմադրող ուժ, ազատասիրության մեծ տնչչ, հայրենասիրություն, բողոքում *հերոսական-հայրենասիրական ոգին*: Այսպես: Արևմտահայ քանատեղծության ընդհանուր լուրյաան մրնորոտում Աթամանթոն և Վարուժանը հզոր արտերթով երգեցին հայկական ողբերգությունը, հայ ժողովրդի սառապանքն ու ցավը, քայց և նույնվիսի ուժով նրանք սարիտղեցին հույսն ու հերոսացումը, ստեղծեցին գալիքի պայծառ տեսիլը: Միշտ է, «Անահիտում» Աթամանթոնը արագրված ստեղծագործությունները («Հանգստի իրիկուն», «Հոգևկարքի իրիկուն», «Անտելոցի համախանք», «Մահերգ», «Հոգմորյուն» բերրվածները, «Քարիկյան նորեր» վերաաաությանը արձակ էջերը) առավելապես առասպանքի ու վշտի զեղարվեստական արձագանքներ են, արհավիրքի հոգեբանական ապրումի ծայրահեղություն շիկացած պատկերներ՝ անգամ «հանդարտ հոգևկարքի» սարսեցուցիչ տեսիլներով, սակայն զովքար չէ նկատել, որ հենց այդպիսի պատկերներով քանատեղծը մյուսում է քարքարու ոգին, մարդկային-քարայական բարձր արժեքները կործանող ուժը: Բանաստեղծի հոգում հայրենական ցավից քայլ առ քայլ լսաաուն է ազնիվ ցաաունը.

Ո՛վ զիտե, հովերը է՛րք, է՛րք պիտի դայրին,

Ու մինչև էրք ազաղակները պիտի շարունակվին
Լքված անատոններուն,

Հեռավոր ճամփաներն անդին:

...Ու մինչև է՛րք նայվածքները պիտի շարունակվին
Լքված հիվանդներուն,

Հեռավորադար արդեն մուսած աստղերն անդին:

Ու այս քաղթը, այս անհուն

Հոգևկարքները ամբողջովին,

Ու ցավերը տրամած անասուններուն,
Դանդաղորեն, դանդաղորեն, իմ ներսիդն կը փոխադրվին:

(«Հոգեկոտորի իրիկան», 1899, թիվ 12, էջ 371-372):

Միամանրոյի այս բանաստեղծությունները ամփոփվեցին «Հոգեվարրի և հույսի քահեր» հատորում (1907): Գրքի երասարակորյան առիթով «Անահիտում» տպագրված գրախոսականում անդրադարձնալով այն քերականներին, որոնցում Միամանրոն հանդես էր գալիս իրիկ ողբասաց բանաստեղծ, Չոպանյանն իրափասգիրքին նկատում է. «Քայքայ անոր որ Յարճանայանի ամբողջ գործը չեն ճանչնար, այդ կտորներն պետք չէ ներառելն, քի այդ բանաստեղծը ներկային ցավը ողբալու կամ անցյալին նիշտասկներուն քաղցրորյան ոգւումովն արտասովելու մեջ համեցող մըն է. իր երգին հիմքը՝ տարբերումն է պայքարին, ճկն է վերսիմն, ավետումն է անհրաժեշտ հաղթանակին» (1907, թիվ 3-5, էջ 90): Ընթերցողներին համոզելու համար Չոպանյանը ընդարձակ մեքերություններ է անում բանաստեղծի ռազմերգական-հայրենասիրական էջերից, ավելացնում, որ չնայած «Հոգեվարրի և հույսի քահեր» գրքով Միամանրոն մեզ է ներկայանում որպես բնորոշակ (ի տարբերություն նավարդ երկու՝ «Գյուլգազներն» և «Հայտնողներն» գրքերի, որոնք «երևան հասած էին ճշմարիտ դյուցազներգակ բանաստեղծ մըք»), սակայն այս դեպքում դարձյալ «դյուցազնական ռազմերգը չ'ոչանար որոտալու, իո՞ն ալ, կազմելով միշտ գերազանց երգ ար բնորոշ»: Եւ այն ոգով է շնչում Միամանրոյի նաև «Դյուցազներն» գիրքը (1902): Ընդգծելու համար գրքի գաղափարական այս միավածը՝ Չոպանյանը նրանում զետեղված բանաստեղծությունները վերլուծում է այն սկզբներին համեմատ, որ պայմանավորում է գրքի կառուցվածքային-ծրագրային նպատակը: Մարճարեղեն հույսի հակայսուև ոտսիլիքաների և երգողի հետ նա անցնում է հերոսացումի նվիրական ուղին՝ «Հույսի ճանախաներից», «Հանգրվանից» մինչև Արդարության, Եղբայրության, Լույսի վաղորդայնը, այն վաղորդայնը, որ հանգրվան էր ու սկիզբ նոր մարտամենքի, նոր ոգորումների համար: Միամանրոն ստեղծում է իր ժողովրդի հավերժական ճանապարհի երգը:

Յավի ու հանույթի, ստապաների ու հավանի, այդուհետ իրականության ու երազի, բարբարոս ուժի և զեղեցկության հակադրության պատկերներով են ստեղծվում Դ. Վարուժանի քերթողական էջերը:

«Չարդը» պոեմը տպագրվեց նախ «Անահիտում», ապա առանձին գրքով: Մտքի մեջ հյուսվում է «սև կրամանը», մզկիքների քակերում եղվվում են մահակներն ու կացինները, փակվում են դեռպանական դռները: Ապա... «Կատարածի փողը տխուր կը հրչնի...»: Նահատակություն, հալածվող ու անպաշտպան Հայրենիներ, «մահվանը լեցված» նալվածները: Բայց սնա քարոյի վայրագ ու արտոնցուցիչ այս մղճախանչում՝ անհական ցատուժի, ազատության պայքարի ու գեղեցկույան: Բանաստեղծը տեսնում է նոր արշավախոսներ, պանծնում նոր ճնվող հերոսին, նշանում ասպետներ «նոր որդիներն ստեղծիլ» և «Հարց նմերին (Լույսունքու տպագրած)», որոնց սնազնացող քայլերից պիտի սարսի բնորոշյանը, Աստված: Եվ մեր նահասակներն անգամ պիտի կենդանանան ու անհանրը

Պիտի սպասեն վարդաեղեղ գալուստին
Արշալույսի մ'Արշալույսի մը՝ որուն
(Հավատացելիք իճճ, Մալքոնր)
Ես ոտնածայնը կ'անեն...

(1907, թիվ 10-12, էջ 181):

Առանձին էջերում Վարուժանը ստեղծում է նաև այդ հերոսների կերպարները՝ «Առևանգվել», «Արմենուիներ»:

Բայցի հիշված գործերից՝ «Անահիտում» Վարուժանից տպագրվել են նաև «Հայ քիչկը», «Կարմիր հողը», «Ավաջարտոսիին», «Չքննյալ ես դու ի կանայս», «Մեր կոտնկը», «Առային մեղքը», «Աղբյուրը յայտին», «Անևտիլի», «Հրաշքին սուրյուրը», «Յեղսկան ուղին» («Հայրենիքի ուղին»), «Առում աստվածներուն» բանաստեղծությունները:

Եվ Վարուժանի, և Միամանրոյի չափածոն բնորոշվում է խոր մարդասիրությանը, ժողովուրդների ու մարդու ապագայի մտանդություններով: Այդ չափածոյում, Միամանրոյի խոսքերով, *պայքարի վճիռ և ապրելու անսահման սեր կա՞*՝:

Այս խոսքերը իրի բնական կարող են ծառայել «Անահիտի» գեղարվեստական էջերի և ընդհանրապես 20-րդ դարասկզբի հայ գրականության համար:

Դեպի պայքարը, ռազմերգական-հայրենասիրական գրականությանն ունեցած «Անահիտի» դիրքորոշումը բացասորելու իմաստով բնորոշ է նրա վերաբերմունքը այն հեղինակների նկատմամբ, որոնց ստեղծագործություններում դա իմանական որակ չ'էր կազմում:

Այսպես, Վահան Թեբեյանի քերթվածների առաջին ժողովածուն՝ «Նոզերը» (1901), մասայանն է առավելագույն անհատական ապրումների ու տազնապների, սիրո ու բնության պառանկական երգացների: Մակայն գիրքն ավարտվում է մի վերջաբանով, որը, ինչպես նկատում է Չոպանյանը, արդեն նշմարել է տալիս նոր որոնումների հայտնությունը, պատանկական փուլի ավարտը և «անցքը առնական մտածումներու շեփարտմին»: Այս ճգառնը բնական է դիտվում այնպիսի բանաստեղծի համար, որ «կը պատկանի ծայրահեղ դժբախտություններով մը բեռնավոր ազգի մը» (1902, թիվ 3, էջ 48):

«Անահիտի» սկզբնական շրջանի համարներում (մինչև 1901-1902 թվականները) Թեբեյանից Վահան Տիրանյան և Սուրեն Տիրանյան ծածկանուններով տպագրված ստեղծագործությունների մեջ գերիշխողը անհատական ապրումներն են, լուս ցավերի ու անդամայի կորուստների, սիրո, մահվան ու բնության նվագների՝ նորը գգայնություններով բնորոշված, թեև նկատվող ազդեցություններով: Ինչպես «Իրիկուն», «Հլիշտավրը», «Տառն», «Երկու ոգի», «Առ Վերլեն», «Անտառին մեջ» արձակ ու չափածո քերթվածները: Բայց ասա 1902-ից հետո տպագրվածներում անհատական ցավը նկատելիորեն տեղի է տալիս հայրենական ցավին: Ստեղծվում է տխուր պատմությունը վայրենի ու անմարդկային հարածներների («Տեսարանը. Բանտի վերտույններ», պատկեր), արքանում է կոտորածների տեսիլը («Ֆարսուկը», պատկեր), բանաստեղծը տանջվում է հայագառ գյուղի վրա կախված արյունա իրիկանմանու վերտույնից («Վայրեն հակումը»): Ծովում է անասլարեն ու անդինայրդի ցավը, և իբրև ինչու արձագանք՝ խիզախության ու յողորմ կյուր սեղանդներին («Չավակա»):

Մի շարք բանաստեղծություններում էլ Թեբեյանը ողբակի պայքարի երգվեր է կարողում՝ նիշեցնելով նախնիների փառքը, ստեղծելով ինքնագոծ քաջերի տեսիլային պատկերներ («Կորոքը», «Առաքալով», «Գերեզմանը», «Մոտայց անասալին գեղորնը», «Չոն», «Գունն ես արքա...» և այլն):

Գծվար չէ նկատել, որ Արտաշես Հարությունյանի բանաստեղծություններից հանդես բերում է ոչ միայն այն էջերը, որոնցում ծավալվում է գյուղաշխարհի, բնության ու սիրո, անճնական կյանքի երգացներով ապրող բանաստեղծի երևակայությունը («Երևոզակ տունը», «Օրս», «Որբան գգաստ»), այլև այնպիսի, որոնցում գոյում ես իր ժողովրդի բախտի ու ճակատագրի համար հեղինակի տազնապը

(«Սիրուս անբավ սուգերով», «Արյունու իրիկուն», նաև՝ «Արվագիծներ»): Հարությունյանի չափածոյում յողորմ շեշտերը հաստ, կորուկ, քնդվող չեն (բնատիրոջ մեջ ապրող բանաստեղծն այլ կերպ չէր կարող): Մակայն նկատելի է անբուր արտոնջը, սասապների ցավը, որ վարակել է հենց իր մեղմության մեջ, «անկարելի արցունքներում» և «անճնուր սուգերում».

Սիրուս անբավ սուգերով է բեռնավոր, Այն հեզմունք դեռ պետք է որ ես ծախմ, Անկարելի արցունքներում պետք է որ ես փայլայան հեշտին ցավը մտերիմ:

(«Սիրուս անբավ սուգերով...», 1909, թիվ 5-6, էջ 107):

«Արյունու իրիկունը», որ անասլարույս հեղինակի լավագույն քերթվածներից մեկն է, գեղեցիկ բնանկարն է գյուղական մայրամուտի, քայց՝ արյունու ու ավերված գյուղի:

Շատ բնորոշ է, որ իտալական արդի բանաստեղծության դերերից մեկի՝ հայագգի Վիգորիս Ալգանուրի չափածոյում Չոպանյանը փնտրում է այնպիսի էջեր («Առսինն տակ», «Իրիկուն», «Ընդ գարուն» և այլն), որոնցում բանաստեղծը «մասաք, բնագրարար, հալու պե՛ կան գեր կարծես Հայոց համար՝ գգասք ե՛» (1904, թիվ 12, էջ 173): Եվ ապա, «յնայս Ալգանուրը «այ Տառնապարք» ստեղծվին չի երգել իր քերթվածներում, սակայն «մեզի կը բլի թե յողորմ, քնդվզման, հուսաստ ու համա պայքարի էջերուն մեջ հայ արյունն է որ մեծագույն կ'երգե» (1903, թիվ 2-3, էջ 25):

Հույսի, արիության, հերանական պայքարի ու մարաման հոգեբանության պատկերներն տեսելնայի առանձին հետաքրքրություն են ներկայառնում նաև Ալեքսանդր Շատուրյանի՝ նոր գարունների սիրով ապրելու, հուսաստ և գործելու բանաստեղծական կյուր («Չմրան երգ»), Չարի, Բոնության և Բիրտ ուժի դեռ լեռնացող Անրոխի պանծացման շարանյանական տալերքը («Անրոխը»), Երվանդ Օսյանի պատկերների ու պատմվածքների («Հայ գաղթականությունը», «Հաշտարունը») հայրենասիրական ու ազատասիրական շեշտերը, Լևոն Բաշայանի («Ցեղին ծայրը») և իշկատիցու («Արև տար, մահ խրկե») հոգևոր մարաման փիլիսոփայությունը և այլն:

Այո՛, «Անահիտի» աշխատակից գրողներն ու բանաստեղծները աշխարհայացքային տարբեր դիրքերից են բնուն հայ կյանքի

խնդիրները, տարբեր լուծումներ առաջադրում ազգային գոյության հնարավորություններին: Մի դեպքում դա բուն պայքարի կոչ է, մյուս դեպքում՝ խաղաղ աշխատանքի երավեր, հաշտողուն սուր, գրկ է բառ երրորդության խորագույն փիլիսոփայություն: Սակայն բոլոր դեպքերում առկա է լավատեսական ոգին, գալիքի վախճանը:

Կյանքի մշակական նորոգման հավանու ու բավաստությունը հայ ժողովրդին ուղեկցել են նրա պատմական կյանքի անգամ ամենադառը փորձությունների շրջանում, դարձել բնավորության գիծ, հոգևորություն: Հայերը «մշտն պահած են ինչ որ խելությունն է կյանքին, հույսը-հույսը՝ լավագույն ազգային մը, արդարության վաղորդայններում» (1907, գրվ 1-2, էջ 24): Տվյալ դեպքում «Անսիրտի» գեղարվեստական գրավանդության մեջ այդ ոգու արհասպետը իրավունք է առնիս խոսելու ժողովրդի հոգևորության և գեղարվեստության այն կապի մասին, որ խորապես բնքնել է հանդեսը և արտահայտել իր գեղարվեստական էությունը: Այդ ստեղծագործությունների ուշադիր վերլուծությունը պարզում է «ազգական ու հոռեղեն արժեքների» այսպիսի «առերեսման» (Պ. Սևակ) նաև հետաքրքրական այլ նրբերանգներ ու առումներ:

Այսպես, Միամանրյի չափածոյում ամսանման բախիվ կա: Կա վշտի ցավ է ստեղծության կոչ: Թ՛վում է առաջապանքից ծնված վրեժի զգացումը սպառնում է այլևս ոչ մի սահման չճանաչել: Բայց սեսա, հենց «Դյուցազներեն»-ում «Հարթմակեն հետս» նոր բացվող արալայանների դիմաց հանում է Երագողի կերպարը: Նա թեղում է գրություն ու ներման արամադություններ, ինչպեսզում է, որ իրենք եղբայրության և ազատության զինվորներ են, սուր են վերցնում ստիպողաբար և իրենց «մայրերում գիրկը ժամանելի առաջ» քաղության շրի սրբագործող աղիքների մեջ մարդու իրենց «այդուհու դաստակները»: Հաղթանակից հետո նրանք սրերի պեսո շունեն: Հեղինակն ստեղծում է ընդհանրական կերպար, որ խորհրդանշում է հայկական լայնատես հայրենասիրությունը, հայոց մարդասեր հոգին:

Բարբաբառ ուժի և ստեղծագործ ոգու հակադրությունը և այս կերպի վրա խաղաղ աշխատանքի ու ստեղծման փաստարևումը՝ որպես հայ մարդու էությունը խորհրդանշող սկզբունք, Վարուժանի չափածոյի հասկանալիան կողմերից մնակ է, որ հոգևորական շատ մտքը մանրամասնելով է արտահայտվել, օրինակ, «Յեղական ոգիին», «Ջարդը» և «Արննուտիին» գրվածքներում:

Թեև գեղարվեստական առումով քույր, քայք դարձյալ ազգային

բնավորության գծերն են մարմնավորում Մինաս Չերազի «Օհան Բեկ» և «Տանկուտի» պատմավածքների համանուն հերոսները. հայ մշակի արժանապատվությունը բարձր պահելու համար Բեկը հպարտորեն ընդունում է մահվան դատավճիղը, իսկ Տանկուտին կյանքի գնով փրկում է քույրը նեղեղիին, որ հոգ ու մոխիր էր դարձել իր հայրենի տունը:

Միամանրյի և Վարուժանի հայրենասիրական բանաստեղծության ուժը ներգործում էր, հզոր, ազդեցիկ: Այդ բանաստեղծության հետևողներն էին և նրա օրինակով ստեղծագործում էին շատերը: Լևոն Էտանյանի, Հ. Սերաստացու, Ա. Տատուրյանի և Մ. Մալախյանի հայրենասիրական էլեբր այլի են ընկնում անմիջական սպորտի ու ներշնչման ուժով: Այս հեղինակները խորապես մտախոչ էին հայ կյանքի խնդիրներով, գիտակցում էին բանաստեղծի իրենց կոչումը, սակայն գեղարվեստական այն ընդհանրացումների չկարողացան հասնել: Բոլոր դեպքերում «Անսիրտի» մտտեցումը որոշ է. այդ բանաստեղծների քերթվածքներից հանդես բերում են ներկայացնում է հայության կյանքի պատկերները: Ի հակադրություն աղետների իրականության՝ այդ գրողները դիմում էին հայ ժողովրդի անցյալին, գյուղաշտարիի հովիերզական պատկերներին, նամանակի թափանցումներով վերստեղծում հայկական կյանքի գեղեցկությունները, այն «փրկանությունը», որ սովի էր ներդաշնակում ժողովրդի ոգուն ու երագանքներին, ինչպես՝ Հրանտ Վարդապետյանի «Մորթիքի աղիքը», «Հարսիք» և «Կանաչ կտրակ» քերթվածքները, Պարույր Ժակոնյանով հեղինակի «Գարունի եղբ» արձակ բանաստեղծությունը:

Բնեղող ժամանակաշրջանի հայ գրականության հիմնական բնասերներից մեկը մարդու և հասարակության փոխադարձություններից է, մարդու խնդիրը: Ներկայացնել մարդուն իր հոգևոր ամբողջությամբ, պատկերել նրան կյանքի ամենաբազմազան հարսերությունների մեջ, աշխարհի, մշակապրի հետ, ընկերային ու հոգևորական ամենաբարձր ամշտություններով, այսպիսին էր գրավեստության առաջադրվող պահանջը: Իսկ դրա նպատակը՝ վեհացնել ու բարձրացնել մարդուն, նրան բերել իր գոյության մարդկայնորեն ճշմարիտ, իրական էությունը:

Բնական է «Անսիրտի» էլեբրում տարբար գեղարվեստական գործերում հեղինակները այսպիսի մտտեցումներով են դիմում այս խնդրի գեղարվեստական արժարժանքներին: Այսպես, Ե. Օտյանը

(«Գործի մարդիկ», «Մտտայ Լեռին», «Քարի դահիճը») գնում է դեպի սոցիալական խորացումների գեղագիտությունը, իր բնագիտության պարբերազանց մարդկային բնական էությունը խաթարող հասարակական բարքերի դեմ: Ինտրիկս չպետք է մոռանանք Օտյանի ինչպև գրավածքներում հոգեգնական շատ նուրբ շերտերը: Ինչպես, օրինակ՝ «Քարի դահիճը» պատմվածքում մի բանի նախադասությամբ ներկայացվող դահիճի կերպարը, որ ըստ էության *հակամարդ* տիպ է, մարդ, որն իրեն «բարի դահիճ» է համարում, որովհետև «հաճությամբ» չէ, որ մարդկանց կախում է, որովհետև ինչպես ինքն է ասում՝ «Լենին անգամ, - և այս քառասուներկուրորդ անգամն է, - մարդ կախում օրո՛ կերպար չեմ կրեմար ուտել» (1899, թիվ 7, էջ 216): Երուխանի («Համրին վրեժը», «Հուտուրքը»), Ջ. Նրայանի («Կարծրի շահաբքը», «Մահը», «Անճանապատի տարքները», «Յաշմարք»), Ա. Չոպանյանի («Կույրեր», «Պոպոկի գեղջուկին պատահարը») գործերը կառուցված են երևույթի հեղինակական գնմարդու հիմքով:

Բարդարական նյութի հիման վրա հոգեբանական ուշագրավ գուգահեռներ է գծում Ա. Շիրվանզադեն («Երոճանվածը») շոշափելով նաև հայրենիքի հանդեպ պարտքի զգացման, մարդու կուճան ու դեքի հարցեր: Ա. Չոպանյանը հենց այս կետում է ճանաչում («Դեներք Շիրվանզադե») Շիրվանզադեի տաղանդի հիմնական հասակախշենքից մեկը՝ կերպարի ստարկայական, անաչառ հոգեբանական վերլուծության բարձր կարողությունը: «Հոգեբան դիտող՝ ամեն բանն առաջ», - նրա մտայն գրում է բնատարա և ապա «Երոճանվածի» առիթով ավելացնում, որ Շիրվանզադեն ոչ թե իբրև գրագիր գործի, այլ իբրև գրագետ, «փրք հոգեբան-գեղարվեստագետ» սյուսի նկարեր մեր ազգային-հեղափոխական կյանքի ճգնաժամը»: Ինչը և իրավասագվել է գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ (1909, թիվ 7-8, էջ 146, 148):

Մեծ բազարի արտաքին շրեղությունների, Նորո Դամի՝ Վսիկի ու Կեղեցկության ապև Սիամսոնոն բացում է քաղաքի իրական ու մտայն պատկերը՝ «Խեղճության քաղաքը», «Գիշերային Բարիզը» («Փարիզյան բոճիկ»):

Իրականության մեջ մարդու անկատարության զգացողությունը բերում էր նաև հեռացման, հասարակությունից օտարման, մեհակության, այլ եզերքներում հանգստություն ոլունելու արամադություններ: Եվ եթե առավել տաղանդավոր բանաստեղծները կարողացան հարստահարել բնեայի բնճեսած դժվարությունները՝ սանդղելով

գեղարվեստական մտածողության նոր որակ, ապա երկրորդական, երրորդական հեղինակներն ընկան հուշետետության գիրկը, սուրբ ավելին անհույս ու անամոր բայնժին, ճշուշտ ու երեքային բանաստեղծությանը այս հիմքի վրա մեծ չափով օգտվելով եկրպական նորագույն արվեստի փորձից:

Հասարակությունից հեռանալու խտեսկյանական արամադությունները («Ժամ ուղին», «Ջանգլի») հայտարարում են աշխարհի զգացման մի նոր աստիճան. բանաստեղծն իր անդր ոտքեր է հայանում աշխարհի կարգ ու սարքի դեմ: Նա մարգարե է, որ իր հուգում կրում է ողջ տիեզերքը, այրվում է մարդկությանց ցավելով: Բայց սեսա մարդու քաղաքական նկարագրի դեմիոքանական որոնումները («Նա», «Մեղրլան-Նապոլեոն») ին են « մեծ լուրսայն» մեջ մտացման ու մեհակության դատապարտվածի սագուայներով:

Վահան Մալեզյանն իր երեչջումները փնտրում է բնության ու սիրո թաժմայից երագների մեհության մեջ («Մախափիկ», «Հնկող կանքերը», «Գեճ բնագրներ», «Մեկնումներ», «Փայտեր», «Չերքեր» և այլն), և դրանում է նա ստեսում բանաստեղծի բուն կույունը²⁸: «Անահիտում» ապագրված նրա մի շարք բերքվածների մեջ, սակայն, դժվար չէ նկատել մարդու ճակատագրի համար անհանգիստ բանաստեղծի կեցվածքը: Ավելին: Բանաստեղծը փորձում է խղարան, թե ոչ աներածելա իմությունը ու տաղանդով, այդ կյանքի փիլիսոփայության մեջ: Նա ոչ միայն իր կարելցյանքն է հայանում «Եր ինկածներու» հանդեպ, այլև նրանց դժբախտ ճակատագրի «հանցանքը» վերագրում է ընկերության անարարք և բիրտ օրենքների («Ձուներ», «Մարտակետներ»):

Արշակ Չապանյանի Տերվիչ ծածկանունով բանաստեղծությունները («Մեկնում», «Յալգերգ», «Յուրը», «Ջանգլուրը», «Հնչյակ», «Նամուս» և այլն) համակված են անհույս արամարությունք: Բանաստեղծը մերժում է այն իրականությունը, որտեղ ստան ու կեղծիքն են իշխում, որտեղ ուժի իրավունքով Չարն է միշտ հաղորեն կանգրում: Մարդ երագում է «մեկնի, մեկնի հավերժորեն» («Ջանգլուրը»), մերթ էլ՝ ժառանգում բիրտ ուժի, սիրող օրենքների դեմ, իսկ աշխարհի նկող մանկանը պատգամում է նոր կյանքի խորհուրդը, որ խրեմուրդն է գրության ու սիրո («Նամուս»):

1890-1900-ականներին ազգային վիշտ, դառը կորստաներ ու ապստարյան ուղիների անողջությունը ավելի էին խառնում գրական ստագրեք իշնող արևնատայն բանաստեղծական այն սերնդի

ստեղծագործության մեջ, որ ոչ մի ճանապարհ չէր տեսնում իրականության մոճավանքից դուրս գալու համար: Ստեղծվում է կյանքի ու մայրության երգը, մարդասպաց վիաստության, աննշան պարունմների և տրստամ երգերի «պոեզիան»: Բանաստեղծը երայրաբար ողջունում է ասրիներ շարունակ մարդկանցից հեռու, ապանճնության մեջ ապրող «մենավորին», հուսահատված վշտերի ծանրությունից և ուժ չգտնելով դարձր հաղթահարելու՝ տրվում է վերահաս արեւի մոճավանքին (Վ. Սվամյան, «Մենավորը», «Ժամանակ», «Օձակույթ», «Արևու մուտք», «Ազգափ», «Անճրևու օր», «Ունիպեղ» և այլն), ապավինում անենափրկիչ մահվանը (Ոսկի Ա. Չարչյան, «Աստղը»), կամ ողբգրի անորոշ ու արքաամ տեսիլքներից (Խոսրով, «Մտքի խառնարանն»): Այսպիսի էջերը «Անսպիտում» քիչ քիչ են կազմում և հրատարակվել են հիմնականում հանդեսի առաջին երկու-երեք ասրիների համարներում: Առաջափի, իրավացի են այն քննադատները, որոնց կատարողության «Անսպիտում» ապագրվել են նաև երկրորդական, երրորդական հեղինակներ: Բայց դա անխտասպիկ էր: Նախ՝ անխտասպիկ էր գրական այնպիսի մրճնություն, երբ այնքան խայտարեկան կերպով իրար էին հյուսվում գրական տարբեր ուղղություններն ու հոսանքները, երբ, Վարուճանի խոսքերով, հայ գրականության հրապարակի վրա «տարդի պե» ծախվել ու տակավին ծախվում էին բոլոր «eliche» գեղեկությունները (ԿՎՆ-127): Այսպե՛ս են այդ հեղինակները չափցին գեղարվեստական մեծարճք գործեր, սակայն կարևոր դեր կատարեցին՝ մի տեսակ ճախապարտաստելով մեծ առաջնգրների մտարք գրականություն, ստեղծեցին գրական մրճնություն, արտահայտեցին գրական որոշակի շրջաններին հաստիկ հոգեբանությունը, գեղարվեստական մտածողության ախպը: Եվ չի բացառվում, որ այդպիսի գրողների ստեղծագործությունները «Անսպիտում» ապագրվում էին հաստիկ միտումով՝ գրական կյանքի ընթացքը իր ամբողջական ու ամփոփ նկարագրով, իր բոլոր յուրահատուկ կողմերով ներկայացնելու դիտավորությամբ: «Անսպիտ» այդ էջերը ուշագրավ են գրապատմական տեսակետից:

Պախաս կարևոր դեր չի կատարել մեկ այլ հանգամանք: Տասնամյակներ հեռու, երբ Չոպանյանին նկատել էին առախ, որ սկսմակ հեղինակների նկատմամբ նրա բարյացակամ վերաբերմունքը երբեք են հասել է նաև չափազանցությունների, վերջինս պատասխանել է. «Պետք է, պետք է, անբերրի հողի մշակ կ'ուզեն դառնալ, բոլ

դանան»²⁹: Եվ արդյո՞ք նույն մասնագործությունը չի առաջնորդում Չոպանյանը հեռ այն դեպքում, երբ իր հանդեսի էջերում ապագրում է նաև այն երկնակների գործերը, որոնք քե՛ն չունեն գրական մեծ ձիքեր, սակայն առգրված էին անկեղծ ճգնումներով, գանճվում էին կամ արհավիրքի երկրում, կամ հայրենի եզերքներից հեռու, պանդուխտ էին ու անհայրենիք և նրախ պետք էին գտնող բոքիկ հանճնելու իրենց սատապանքն ու ցավը, բախիճն ու կարողը, խտելու հայ ընթերցողի հետ, քեկուգ երբեմն անարվեստ, անպատմա խոսքով, քեկուգ մշուշում ու անորոշ արամագործությունով, բայց միշտ անկեղծ ու պարտոմ:

Բոլոր դեպքերում, դրասակգրի գրական բարդ մրճնություն «Անսպիտ» հանդեսը դիմեց դեպի բարճնարվեստ գրականության ուղին, դեպի ճշմարիտ արվեստի այն հայտնությունները, որ քերում էին Վարուճանը, Միամանրոն, թերեխյանը, Չարդարյանը, Նասայան և ուրիշներ: Թերևս որոշ վերապահությամբ պետք է ասել, քե՛ «Անսպիտում» իրենց գրական մուտքը սկսեցին հեռագայում արդեն դասական դարճած մի խումբ գրողներ՝ Միամանրու, Վարուճան, թերեխյան, Նասայան և այլը: Այդ դերն «Անսպիտ» կատարեց ժամանակի մի շարք պարբերականների հետ զուգահեռ:

Հանդեսում ապագրվել են Միամանրոյի առաջին բանաստեղծություններից մի բանից, Վարուճանի բանաստեղծական փորճերից «Հայ բոխչկը», «Առանգիչը», թերեխյանի հայերգության առաջին օրինակները, Չարդարյանի քնարական արճակի ճնուշները («Ճախարակին քեկրվածք», «Հերթաք») և այլն: Չասելի Նասայանը («Անսպիտում» ապագրած արճակ բանաստեղծությունները («Խարմիր պղպեղ», «Անճնասպակ տղաքներք», «Մախք», «Յուշմարք») խորիդահայ գրականագիտության մեջ (Ս. Արզումանյան) դիտվեցին դեպի մեծ գրականություն տանող ճանապարհի այն ճշմարտություն, որոնք «խորիդահայում էին շնորհաշույն արճակագրուտում մուտքը հայրենական մշակույթի սեմին ներս»³⁰: «Անսպիտ» բացառիկ դեր կատարեց նոր սերնդի գեղագիտական դաստիարակության գործում ոչ միայն ընդհանուր գրական ընթացքի առնագրային խնդիրների ընթերման և արտահայտման իմաստով, այլև քննադատական վերլուծություններով ու գնահատումներով: Թերեխյանի, Միամանրոյի և Վարուճանի բանաստեղծական առաջին ժողովածուների առիթներով «Անսպիտում» Չոպանյանի հեղինակած՝ հողված-գրախտասկանները՝ «Աստան թերեխյան», «Հոգեր» (1902, քիվ 3), «Ատոմ Յար-

ճանյան, «Գլուցագրողներ» (1902, թիվ 3), «Հոգեվարքի և հոյսի ջահեր» (1907, թիվ 3-5), «Դանիել Աբուսուման, «Մարտուններ» (1906, թիվ 6-7) եղան ու մտնո են այն բանաստեղծների գրական ճանապարհի առաջին հիմնավոր ուղեցույց-գեոմետրիայի գրական ճանապարհի առաջին հիմնավոր ուղեցույց-գեոմետրիայի վերլուծության ծանոթ սկզբունքներով. գրական և հասարակական ի՞նչ միջավայրում է ձևավորվել ու զարգացել գրողի ստեղծողը, ինչպիսի՞ ինքնատիպ գծերով է այն հասկանալիում, ի՞նչ կողմերով է կապվում իր մայրաքաղաքների ու ժամանակակիցների հետ և ի՞նչ արժեքներ է վերահասցնում հեանդողներին, գաղափարական ու գեղարվեստական ի՞նչ լիցքերով է հարստացնում հայրենական և համազգային արվեստի ստանդարտը: Հատուկ խնամքով վերլուծվում են հեղինակների «*Թերթերի*» պատկերավորումները: Եվ երբ բնագրային առանձին դիտարկումներ կարելի է վիճարկել, ապա հիմնական գծերում դրանք դիպում է ճիշտ են բնորոշում երեսասարդ բանաստեղծների արվեստի առավելություններն ու բերությունները: Այդ է վկայում հենց իրենց՝ հեղինակների վերաբերմունքը դեպի բնագրային գեոմետրիան, որոնք հաճախ հիմք են ափել վերջիններիս կարևոր և դրական փոփոխություններ կատարելու իրենց գրվածքներում: «Դարիչյան նորերը» Չեր թատիկն պես, ափելի երկարացի ուրիշ մտեր արվածներով», հայտնում է Սիամանթոն (ԳՂՆ-286): Անտոյով Չոպանյանի խորհուրդներին՝ «Անհիատում» ապագրիլուց առաջ «Արմենոլի» պոեմի արձակ շարադրանքը Աբուսումանը վեր է ածել հանգավոր խոսքի, հիլիկ նաև առանձին արտահայտություններ, անճիշտ բացատրություններ: Փոփոխություններ են մտցվել նաև «Օրինդայ երգի կ'հանայս...» (որի վերնագիրն է դեպի Չոպանյանն ինքն է բնարկել՝ Աբուսումանի ինքնադրամը փոխելով «Հիլ» սխաղոթը, «Ջաղդը», «Հայ բիշկլը» և այլ գործերում: «Չեր դիտարկումներին սեպակ օգտակար են», խոստովանում է Աբուսումանը (ԳՂՆ-43) և ապա «Անահիտը» ստիպող ավելացնում է «Ավերդը է ըսել թե միակ հայ հանդեսն է, որում անհամերկ կապատեմ...» (ԳՂՆ-122):

Մա այն դեպքերից է, երբ, Չոպանյանի խոսքերով սասած, բնագրային «տունեն է», խառնվածքի և աշխարհայացքի «մոտոությունն» ունի գրողի հետ, երբ իր դիտարկումներն ուն հասնում է առավելագույնին՝ «հարաբերական ճշգրտությամբ տեսությանը»: Այս հանգամանքը նպաստում էր, որ նշված հեղինակները ափելի ստոր կապվելին հանդեսին և իրենց աշխատակցությունը ոչ միայն նոր հմայք ու նշա-

նակություն տային նրա գրական գործունեությանը, այլև սեփական արվեստի յուրահատկությունները մշակելին հենց «Անահիտին» աշխատակցելով: Ազգային գրականության զարգացման ճանապարհին նոր սերունդի համար «Անահիտը» եղավ գրական դաստիարակության յուրօրինակ դպրոց:

«Անահիտը» չափազանց զգայուն էր գրական այն երևույթների նկատմամբ, որոնք կոչված էին այս կամ այն կերպ հարստացնել գրականության բնատիպը, ժանրային, գաղափարական ու գեղարվեստական բնորոշումները: Այսպես, Երվանդ Օսյանի «Գործի մայրիկը»-ը արևմտահայ արձակի ուշագրավ երևույթներից է իբրև ժամանակակից հայ կյանքի իրական պատկերում, սոցիալական խոր բաժանցումներով հսկայան վեպ: Գրականագետ Ա. Մակարյանի դիտարկությամբ՝ արևմտահայ գրականության մեջ սա առաջին գեղարվեստական ստեղծագործությունն է, որտեղ ակնարկային կերպ հանդես եկող արդյունաբերական բուրժուականի մայրն³¹: Իր ստեղծարարիկ էջերը «Անահիտը» սիրով էր սրամաղթում այդ ծագված վեպի ապագությանը, որը սակայն մնում է անավարա:

Արևածուհի Շիրվանզադեի «Արծառվածք» մեր գրականության «առաջին քաղաքական դրաման է»³²: Այն աչքի է ընկնում նաև կերպարների հոգեբանական ներքին խորության և կատարյալ արվեստի ներդրանքը համադրությամբ, որ հաճախ դիտվող երևույթ էր մեր քաղաքային պատմության մեջ: «Անահիտը» ապագրիլ «Արծառվածք» նրա վրա հրավիրելով բնորոշողների հատուկ ուշադրությունը:

«Արևածուհայ բանաստեղծության մեջ՝ Աբուսումանը նոր խոսք էր ասում նաև էպիկական մտածողության տեսակետից» (Կ. Գարբիլյան)³³: Դրա լավագույն վկայությունն է «Արմենոլիին» պոեմը: Բանաստեղծի մտածողի հետ ընդունելով «Արմենոլիին»՝ «Անահիտի» խորագիրը ոգևորությամբ է արձագանքում հեղինակի՝ վիպերգների ստեղծող շարք գրելու մտադրությանը. «... ամբողջ ուժովս կը քաջակրեն Չեպ շարտակելու այս բուժունելու շարքը գրել գաղափարը գեղեցիկ է և Գոր շատ օժտված եր այդ ճուղին համար» (ԱՉՆ-92):

Օրինակները շատ են: Միայն ավելացնենք, որ նույն մտնեցմամբ «Անահիտը» երբեմն ապագրել է գործեր, որոնք լուրջ բնագրային առաջին չափանիշներին չեն ենթարկվում, սակայն ուշագրվում են իրենց նյութի ու հղացման և կնք գեղարվեստական ձևի յուրահատկությունների առումով: Ինչպես, օրինակ՝ Տ.Մ. Արշակի «Հավերժոր-

յուն» խոսիակիստափայական ընդարձակ բանաստեղծությունը, Գ. Արծրունու՝ ժամանակակից կյանքի բնմայլով «Ես բեզ մեզա» երեք գործողությամբ բառերգությունը (Վանի բարբառով), Տ. Վաղդակ-տի «Պատաստուկ» քնարավսիկական չափածո կտավը, Խոսրովի «Վանաստիբական խավովտորները» և այլն:

«Անահիտի» ծրագրի մասին խոսելիս դիտվեց, որ ազգային գրականության առաջընթացի գործում հանդեսն առանձնահատուկ նշանակություն էր ապին հայության երկու հատվածների հոգևոր մերձեցման խնդրին: Հարցը Ա. Չուպանյանին գրադրելի է տակա-վին «Ճաշիկի» հրատարակության շրջանում: Նա մտադիր էր հան-դեսում առանձին բաժին հատկացնել նաև արևելահայ եկեղեցական տեղագրություններին, նպատակ էրկու ճյուղերի՝ գրականու-թյունների փոխադարձ ծանոթացմանը: «Ճաշիկի» ծրագրային առաջ-նորոգի նախնական օրինակում կարող էմ ենք. «Իմ ցեղն փառխաթ է որ տուտահայ գրագեաներն որ աշխատակցեին այս հանդիսին, վերջ-ականապես ցնջելու համար այն ցավակի անջպւետը որ գնեզ ան-նոցնն կը գատն և հաստատելու համար կապ մը որ ապա ձուլում մը ըլլա երկու գրականությանց և երկու լեզուներուն ալ բերա» (ԱԶԽ-633):

Ինքագրի փավագը շիրագործվեց: «Ճաշիկում» չուպագլուխին արևելահայ գրողների գործեր: Ավելին: Երագրային այդ դրույրը առ-հասարակ տեղ չգտավ հանդիսի առաջնորդություն: Պատճառը, ամե-նայն հավանականությամբ, օսմանայն գրաբնությունն էր:

Փարիզում հրատարակվող նոր հանդեսը՝ «Անահիտը», խնդրի արձարծման ավելի իրական հնարավորություններ ուներ: Երկու հատվածների փոխադարձ մերձեցման հարցը դասնում է նրա գոր-ծունության կարևորագույն օգակներից մեկը: Հանդեսն այն սկսում է երկու գրականությունների առարկակիչ գծերի ձևակերպումներով: «Մարձը և տուտահայ արդի գրականությունը» (1899, թիվ 5-6), «Ռու-սասիայեր և քրեսասիայեր» (1899, թիվ 11), «Գերագույն ուժը» (1909-1910, թիվ 11-12) հոդվածներում էինմականում ճիշտ գնահատվեցին արևմտահայ և արևելահայ գրականությունների առանձնահատուկու-թյունները՝ իբրև պատմամասնաբանական ու գրական որոշակիորեն տարբեր պայմաններում ձևավորված մեկ համագաղային երևույթի առարկեր դրսևորումներ: «Անահիտը» իննվում էր 70-80-ականների արդեն ճանաչում գտած տեսակետների վրա և զարգացնում ան-կողմանակալ հայացք, դրանով մերժում այդ շրջանում երկուտեսեր յայ-

նորեն առարձված մակերեսային և պիտլ ընդունումները:

Երև «Ազատամարտ» շարքարթերի հովվածագլին իր միտքը ձևակերպում էր նրորեն՝ զարգացնում «աարթեր» ուղիներ գուշակի-լով հայ գրականության երկու հատվածների համար,³⁴ ապա «Հայ գրականություն» և «Հուսանք» պարբերականների բորակիցները դրանք հակադրում էին իրար. առաջինը (Զ. Արարատ) արևմտահայ գրականության մեջ «հավասարության եղբ մը» էր տեսնում մյուս հատվածի նեա,³⁵ երկրորդը (Ս. Պարթևյան) առանց այդայուրյան այդ մերձեցումը «անխտաստիկի չարիք», աղետ էր համարում արևմտահայ գրականության համար³⁶: Այսպիսի կարծիքներ էին հայտնում ոչ միայն երկրպագուսան եեկեղեցականը (այդ բվում նաև՝ Հ. Բիկյանը, Ա. Անտոնյանը, Կ. Ստեփանյանը, «Բյուզանդիտնի»՝ «Ա.» ստորագրող հոդվածագիրը), այլև առավել հայտնի դեմերը: Իր «Ռուսասիայց գրականությունը» գրքում Լեոն պաշտպանում էր այն դրույրը, թե լեզվով, հոգեբանությամբ, խտանվածքով, բնավորությամբ ու մտամտողության եղանակով իրարից տարբերվող հայ ժողովրդի եր-կու հատվածների գրականությունները ներկայացնում են «գրական երկու հակադող ծայրեր»³⁷:

Արևմտահայ և արևելահայ գրականություններին և ընդհանրա-պես հոգևոր մշակույթի էական տարբերությունները ձևացնող գծերը «Անահիտը» տեսնում էր մի քանի էինմական կետերում ընդգծելով, որ դրանք ներթափալես կարող են ընդհանրության վերածվել:

Տույց առավով գրականության երկու ճյուղերի էինմական հատ-կանիչները, առավելություններն ու «մասնավոր, իրական պա-կտաները», ուսումնասիրելով ու բացատրելով դրանք պայանակտերի արտաքին ազակները, համեմատելով ու երակացությունները հանգելով «Անահիտը» դրանք ծառայեցնում էր ազգային ընդհանուր էինմի վրա երկու գրականությունների մերձեցման կարևոր գործին: Երկու գրականություններից ոչ մեկն էլ լիակատար և մտացի գերա-զանց չէ, նկատում է հանդեսը, կեսեր են և իրենց ուղույն առավելու-թյուններն ու պակասներն ունեն. երկուսը միասին կազմում են հայ ժամանակակից գրականության ամբողջությունը: «...Այդ երկու տա-րբեր առավելություններով ճոխացած գրականությունները՝ զիար «բացցեկու» իրված են» (1909-1910, թիվ 11-12, էջ 247-248):

Այս փոխադարձ առնչություններում, ըստ «Անահիտի», արևելա-հայ հատվածի գրականությունը ներգործում դեր կարող է կատարել իր ազգային բնույթով, ժողովրդական ոգով ու հայեցի ներշնչմամբ,

իսկ արևմտահայ հասփածինը՝ ձեռք, արվեստով, բարձր գեղարվեստականությամբ: Ահա՛ թե՛ ինչու «Անահիտ» խմբագիրը մի կողմից այնքան մեծ նշանակություն էր տալիս արևմտահայ շրջաններում Արուսյանի *հայադրոշմ* գրականության ժողովրդայնացմանը («Արևմտահայ գրականությունը... պիտի ճոխանար ու հայաճար, եթե Արուսյան մեր մեջ ժողովրդական դաճար»), իրև օրինակ պարզում «Աղայանի «Խայ ներշնչման մը կնիքը» ցուցանող արձակ ու չափածու էջերը, հիանում Պողոտյանի կենսագիտությունը, նրա՛ գյուղաշխարհի պատկերները՝ զուտ հայկական դրոշմով», մյուս կողմից էլ մեծ ջանքեր գործադրում գեղեցիկի ու «բարձր արվեստի» դիրքերում կանգնած իր հանդեսի օրինակները արևելահայ բերնեցողին հասցնելու համար:

«Անահիտ» իր էջերը լայնորեն արձանադրում է արևելահայ եկզինակներին (Փավազյան, Շիրվանզադե, Իսահակյան, Շատուրյան, Գեներյան, Արամ Չարբ, Անուիյան, Վ Նալբանդյան, Վանցյան, Մ Նարթազյան, Բաշինջաղյան և ուրիշներ), հանդես գալիս նրանց վաստակի գնահատմամբ՝ «Խաչատուր Աբովյան», «Աբովյանի հայրերաճայկին առթիվ», «Պերճ Պողոտյան», «Շիրվանզադե», «Շիրվանզադեի «Եվգենե», «Կազարոս Ազայանց» և այլն, ինչպես նաև արձագանքում արևելահայ բնրացիկ գրական-գեղարվեստական կյանքի դեպքերին:

Ըստ հանդեսի՝ արևելահայ գրականության զարգացման բնրացի ուշադիր վերլուծությունը ցույց է տալիս նրա կողմնորոշումը դեպի բարձր արվեստի գրականությունը, դեպի գեղարվեստականության նոր չափանիշները: Արևելահայ ժամանակակից հեղինակների ստեղծագործություններում «Անահիտ» փորձում է զանել այդ կողմնորոշման ապացույցներ: Այս տեսակետից հանդեսի բննադատությունը առաջնակարգ տեղ է հասկանալի կրթաբնա Փավազյանին: Սակայն հանդեսը չի խուսափում ակնհայտ ծայրահեղությունից՝ անհամոզելի կերպով բացարձակացնելով Փավազյանին արված բնուրացումը: «Մովսիսի միակ հայ գրագիրը, որ առկաճան գեղեցկագիտական ձգտում մը ցուցցցում էր իր գրականությանը մեջ, Փավազյանն է...: Փավազյանի Անհազը, Ինճըր, Անճան, Մանրն ռուսահայ գրականության միակ էջերն են որ «արվեստ» կարելի է գտնել և ռոմանց մեջ գեղեցկագիտական ձգտումը ակններև կերպով առաջին տեղը կը ըուն...» (1899, թիվ 11, էջ 323):

Արևելահայ չափածուի նոր փուլի սկզբնավորությունը հանդեսն

իրավամբ կարգում է Հովհաննես Հովհաննիսյանի անվան հետ՝ իրև արևմտագետ քաճաստեղի: «Գեղեցկագիտական գգայնության մը ցույցը» «Անահիտը» տեսնում է նաև Գ. Գեներյանի և Ա. Չարբի թերթավճեքերում, միաժամանակ դրսեցում արձանագրում է ճեկ մեծ «պակասություններ»: «Անահիտ» միտումը շատ որոշ է ցուցադրում նաև Ո. Անուիյանի բանաստեղծության («Ճակի ափին խոովանալ կանգնած») տպագրության փաստը և այդ առիթով արված քաճատությունը, թե ոչ մի ներություն էլ չի բերում ռաճանավորը. «Քայց աղերը ստեղծ են, առաջադրությունը խճանված (ինչ որ հազվագյուտ երևույթ մըն է ռուսահայոց մեջ), և անբողջություն մեջ կա գզուրիկ գգայնություն մը...» (ԱՉՆ-70):

Արևելահայ գրականության (հատկապես առանճին գրողների) մասին իր ծանոթությունները խորացնելու համար սկզբնական շրջանում «Անահիտ» խմբագիրը, հավանաբար, դժվարությամբ է ձեռք բերել համազուտախան գրականություն: Չորի սակ եղած նյութի պակասն էր, որ նրան հնարավորություն չտվեց իրագործելու իր մտադրությունը՝ «ռուսահայ բանաստեղծներու ամենում մեկանց վրա բնուրճակ հողված մը գրել» (ԱՉՆ-59):

Արևմտահայ և արևելահայ հասփածների հողեր մերճեցման հարցի շուրջ մյուս գլխավոր սկզբները, որ պարզում է «Անահիտը», գրական արձեճանայեթինի և արևելահայերի փոխաբարբերության կամ հանդեսի հայտարարությամբ՝ «միացման կամ գեր տեսակ մը մերճեցման» խնդիրն է: (Այդ մասին կխոսիլի համապատասխան գլխում):

Ինչպես միշտ, «Անահիտ» գործունեությունը հետադական է նպատակային: Այդ են վկայում նաև «Հրատարակությունը *Անահիտի*» և «Մասնատարարան *Անահիտի*» գրքային հրատարակությունները, որոնք փաստորեն հանդեսի գրական քաղաքականությունը օրգանական շարունակությունն ու քրագումն էին: Խմբագրության կողմից այդ մասնաշարերով լույս բնճայվեցին Ա. Յրանսի «Էպիկուրի պարտեզը» (թարգմ. Ա. Չուպանյան, հասփածներ, 1901), Ա. դր Լինյիի «Քերթվածները» (թարգմ. Ա. Չուպանյան, 1901), Ասահակա Քուչակի Դիվանը» (Ա. Չուպանյանի առաջարան-ռաճանասիրության, 1902), «Օճար Խոյանսի քաճակները» (թարգմ. Գ. Փառնակ, 1903), Գ. Վարուճանի «Չարբը» (1908) և մի քանի այլ գրքեր: Նյութական դժվարությունների պատճառով, սակայն, Չուպանյանը կարողացավ բնուրճակ հրատարակությունների այդ շարքը: «Քա-

նի՝ հատր կա արեւն *Անահիտ*ն հանվելիք և զատ հրատարակելիք, անկեղծորեն արտնայում և նա 1907-ին Սիւսանքոյին գրած նամակում: - Պիտի կրնամ երբևէ իրականացնել այդ երգս» (ԱՇՆ-88):

«Անահիտ» հանդեսում հատուկ նկատառումով հայ գրականութեւնը չէրը ապագրվում էին մյուս ժողովուրդների գրականություններին կատարված բարձրագույնությունների հետ կողք կողքի, գրական տեսություններում և բնական ուսումնասիրություններում համադրվում հայ և օտար եղիմակների գործերը. Քուչակը Հաբրի, Գանբի, Շերապիի, նաև Հայնիի հետ, Նարեկացիի՝ Գրանսիական նորագույն պոեզիայի հայատնությունների, Կ. Նշեկցիացիի՝ Ռոմանի, Վիյոնի, Պետրարկայի, իսկ Վարդմանն ու Սիւսանքոյն՝ Հլույզի, Վերիարնի, Մետեղիզի և այսպէս շարունակ: Ճարգացվում էր այն տեսակետը, որ հայ գրականությունը, իր լավագույն օրինակներում, բովանդակությամբ և արվեստով, անկասկած, միջուկում կարող է գնալ համաշխարհային գրականության ամենամարտնչ արժեքների հետ: Իր դիտարկումները «Անահիտը» հիմնավորում էր նաև եվրոպական բնագիտության գնահատումներով, որոնք Չուպանյանը խմանքով բարձրանում ու հրատարակում էր «Հայ գրականությունը եվրոպայի մեջ», «Եվրոպական կարծիքը հայ բանաստեղծության մասին», «Եվրոպայի կարծիքը հայ գրականության մասին» և այլ խորագրերի տակ:

Այսպիսով «Անահիտը» դիմում էր գրական երևույթի ամենաբազմազան կապերի ու ազդեցությունների բնութայնը, ապագում ու վերլուծում, համեմատում ու համադրում՝ հավաստելու համար հայ գրականության ազգային բնույթն ու համամարդկային արժեքը, նրա առաջնության ուղիները:

Երբ ստույգ է, որ գրականության զարգացման գործում գրական պարբերական հրատարակության կատարած դերի, ունեցած նշանակության գնահատման համար չափանիշ է այն սկզբունքը, թե պարբերականը որքանով է ներդաշնակել ժամանակի գրական շարժմանը, գեղագիտական մտքի որոնումներին, ստեղծել է արդյոք գրական ուղղություն, ապա առանց վարանելու կարելի է ասել, որ բնկվող ժամանակաշրջանի արևմտահայ մասնույն Չուպանյանի «Անահիտը» տալիս է այդպիսի պարբերականի ըստ ամենայնի եզակի օրինակ: «Անահիտը» նոր շարժում չպիտանալուց: Մակայն հայտնի ազգային գրականության զարգացման ընթացքի տեսանկյունից

հանդեսում առաջադրված սկզբունքային առանձին դրույթներ (որոնք դիտարկվեցին) խոսում են գեղագիտական նոր ճաշակի ու նոր հայացքի ձևավորման ու զարգացման մասին: Իր նպատակային ու հետևողական բաղադրականությունը հանդեսը մեծ չափով նպաստեց հայ գեղարվեստական ու գրականագիտական մտքի զարգացմանը: «Անահիտը» ավելի խորացրեց ու ընդարձակեց գեղագալա շարժման տեսնանքը:

3.5 ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Հայ իրականության մեջ գեղարվեստական հանդեսի տեսակն ունեցել է զարգացման հետաքրքրական և ուշագրավ ընթացք: Նրա առաջին օրինակները միայնով մասնագիտական ուղղության հրատարակություններ էին, լուսարևումն էին արվեստի կիմոնակումն մեկ բնագավառի՝ քաղաքի կամ երաժշտության հարցերը (ինչպես՝ Կ. Պոլսի «Մուսայք Մասայս», 1857, «Քննար Արևելյան», 1858, «Քննար հայկական», 1861-1863, «Երգաս», 1868, Զմյուռնիայի «Օսմանյան երաժշտություն», 1863 և այլն): Գարակիչիցի հրատարակված «Դեստրոբոգի «Արարս» (1887-1898) և Թիֆլիսի «Տարագ» (1890-1919) պատկերագրող հանդեսները նոր փուլ սկզբնավորեցին գեղարվեստական հանդեսի գծնազգացման առարկեզում: Գրանց գեղագնացեցին իրենց նախորդներին և հրատարակական տվանիկայով և հարցասիրությունների բազմազանությամբ, ընդգրկեցին արվեստի բոլոր բնագավառները: Մակայն այդ հանդեսներում իզուր պետ է փնտրել արվեստագիտական բնույթի յուրյ առանձնատիրություններ ու հետազոտություններ: «Արարս» և «Տարագը» հենու էին արվեստի իսկական մասնագիտական հրատարակությունը ներկայացնելու հանգամանքից:

Հայ մամուլում եղած արվեստագիտական հանդեսի պակասը ըստ լուրջան չլրացվեց նաև դարսակգրին լույս ընծայված «Գեղուրնի», «Ժամանակ» (Փարիզ, 1901), «Մուսուրն» (Փարիզ, 1904-1905), «Բանքեր գրականության և արվեստի» (Գետերբորգ, 1903-1904) գրական և գեղարվեստական նոր հրատարակություններով³⁸: «Այդ շրջանում աշխարհի առբեր վայրերում հայերեն հրատարակվող մուս երեք տասնյակ քաղաքական, երաժշտական, կերպարվեստի ու պարսպվեստի հարցերին նվիրված գեղարվեստական պարբերա-

կանները... քստ էության չեն եղել արվեստի այսպիսի ընդհանրացումների... առեական, գիտական, պատմական հարցերի և գեղարվեստական պորթլանների ընթացումը գրավող հանդեպները»³⁹։

1908-ին Յիվիտում կինոնախընթաց «Գեղարվեստ» հանդեսը մեզանում առաջին րոպե արվեստագիտական հրատարակությունը⁴⁰։

«Անահիտ» հանդեսի հրատարակությունը հաջողվեց «Արար սին» և «Տարագին»։ 1898-ից «Արար սին» այլև յույս չտեսավ։ Հանդեսի վեցամսյա մեծադիր հատորներին «Անահիտ» խմբագիր լավ ծանոթ էր և բարձր էր գնահատում դրանց ոչ միայն գրական բովանդակությունը, հիվանդ հայերենը, այլև՝ «ոչլայնագրերն ճոխությունը»։ Հատկանշիչներ, որոնք հանդեսը հավասար էին դատում եկրոպական ամենագեղեցիկ հրատարակություններին։ Չուպանյանի կարծիքով՝ «Արար սին» հայոց գեղարվեստական ամենեն կատարյալ հրատարակությունն է՝ (1899, թիվ 5-6, էջ 180)։

Նկարագրություններով, պատկերներով հարստությամբ բեկ «Անահիտ» գիշում էր «Արար սին» (գիշում էր նաև «Գեղարվեստ» և «Բանբերին»), սակայն բնաստիկ-գաղափարական ընդգրկմամբ, գեղարվեստական քննադատի արվեստագիտական ընթացքի խորությամբ և արվեստի նորահայտ երևույթների վերլուծական գնահատմամբ «Անահիտ» նոր քայլ էր գեղարվեստական հանդեսի զարգացման ճանապարհին։ «Անահիտ» առաջին պարբերականն էր քերտ, որ հայ ընթերցողին գիտականորեն ներշնչեց ճաշակը գեղարվեստին»⁴¹։ «Անահիտում» գիտական-արվեստաբանական ընթացքն ևն դրվում հայ արվեստի պատմության առանձին հարցեր, բարդվում են ժամանակակից հայ գեղարվեստի նվաճումները, պատմական-արվեստաբանական հասուկ նյութի քաղցրամոլություններով ու եկրոպական կերպարվեստի գնահատումներով ուղիներ գծվում հայոց գեղարվեստական մարի համաշխարհային առնչությունների համար։ Ընթերցասեր հասարակայնությանն էին ծանոթացվում հայկական ինքնուրույն արվեստի եկրոպական գնահատումները։

Դեռևս 1898-ին Պոլսի «Հայրենիքում» տպագրած «Գեղարվեստ մեր մեջ» հոդվածում Չուպանյանը նկատել էր սույն, որ հայ գեղարվեստական միայն անհրաժեշտ ուղղություն չի դարձնում արվեստի հարցերին, որ մեր գրողները, ընդհանուր առմամբ, «արձակ գաղափար ունին գեղարվեստներու վրա», «բարձրները շատ սիլ կը հարգորեն Եվրոպայի գեղարվեստական շարժումը...»։ Եվ սակայն բացատրում է իր վերաբերմունքը՝ ընդգծելով արվեստի դաստիարակչա-

կան ու հասարակական նշանակությունը. «Ինչու՞ չենք խորհրդ հանրային մտավորական քարճազման, քարճերու ազգնագման և լավ նկարագրներու կազմակերպման համար հոգին կրող բաներ պետք են և թե հոգին մեծագույն կրթիչը գեղարվեստն է»⁴²։

«Հայրենիք»-«Շաղիք» շրջանից հետո մինչև «Անահիտ» հրատարակությունը արևմտահայ մտնողը այս ուղղությամբ առանձնապես նշանակալից ձեռքբերումներ չունեցավ։ Ուստի և «Անահիտ» պետք համարում պիտի արձանագրվեր. «...գեղարվեստներում այնքան կարևոր տեղ մը արված չէ մեր դաստիարակության մեջ» (1898, թիվ 1, էջ 29)։

Նուստում անցյալի հայ գեղարվեստական արժեքներում հայկական ոճի, գծերի ու գույների հայտնաբերմանը, բնական է հանդեսը առանձնակի ուշադրությամբ պիտի վերաբերվեր այն հետազոտություններին, արվեստագիտական այն հայտնագործումներին, որ դարձակարին հայկական մանրանկարչության և զարգարվեստի, երաժշտության և ճարտարապետության մարբերում իրականացնում էին հայ արվեստի ու բանասիրության երախտավորներ Գարեգին Լևոնյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Թորոս Թորոսյանը, Կոմիտասը և ուրիշներ։

«Նայմյաջ գործը» հոդվածում ընդարձակ ծրագիր առաջադրելով անցյալի հայոց գեղարվեստական արժեքների ուսումնասիրման համար Չուպանյանը կարևոր է համարում հատկապես միջնադարյան հայ մանրանկարչության՝ «այդ հայկական արվեստի վերջին ծայր շահեկան բաժնին» ամբողջական և կինոնախ ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը։ «Ի՞նչ սիրուն նյութ՝ գեղարվեստագետ բանասերներու համար, անչառակ մեր ձեռագիրներու մանրանկարչական արվեստի մեջ ինչ որ օտար ազդեցության արդյունք է, ու ցույց տալ ինչ որ հատուկ է հայ ոգու և ճաշակի» (1911, թիվ 3-4, էջ 54)։

«Անահիտ» 1911թ. համարներից մեկում տպագրվեց Գ. Հովսեփյանի «Համառու տեղեկություններ Էջմիածնի մի քանի մանրանկարների մասին» հոդվածը։ Սա ամբողջական ուսումնասիրություն չէ, ինչի մասին խոսում է նաև վերնագիրը։ Սակայն ուշագրավ այն է, որ միջնադարյան նկարազարդ մատյաններից («Արքայական ճաշոց», «Բազմայրի ալեխարան», «Ետայի Նշեցո ստովանաշուք», «Թարգմանաչ ալեխարան» և այլն) ընտրված մանրանկարների վերլուծությամբ և նյութի ընձեռած նկարագրություններին սահմաններում փորձ է արվում զարգացնել այն առևակետը (տարբեր

միջնադարյան արվեստի խոշոր գիտակներ Գ. Առնյանի, Վ. Մաստվի, Բրտսի և այլոց կարծիքներին)։ Քե հայկական մանրանկարչությունը սկզբնավորվել է ոչ թե հունական ու բյուզանդական, այլ Արևելքի քրիստոնեական նմանատիպ արվեստների ազդեցությամբ՝ հետագայում ձևոր բերել ինքնուրույն, գուտ հայկական գծեր ու հատկանիշներ։

Միջնադարյան հայ մանրանկարչական արվեստը օրգանապես զուգորդում է և Արևմտադի, և Արևելքի գեղարվեստական ավանդույթները։ Հովհեսփյանի ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է այն տեսակետին, թե նա ինչպիսի՞ առձևություններ է դիտում հայկական մանրանկարչության և Արևելքի երկրների նմանատիպ արվեստների միջև, գուտ հայկական արվեստի ինչպիսի՞ յուրահատկություններ է տեսնում այդ մանրանկարչների ղեկավորման, պատկերագրման, յուսանցագրություն ու մոդիլագրություն մեջ։ Այսպես, օրինակ՝ «Ճարգճանճան ավետարանի» (1202) Մարտիրոս Ավետարանիչի պատկերագիրը բնութագրելիս Հովհեսփյանը նկատում է, որ պատուհանների կամարակապ ձևը է մանրանկարներում ավետարանիչների համար բնորոշված «ազնվականների *անսիլ* հագուստը» ոչ միայն հայ, այլև ատրապարտական արվեստներում հաճախ հանդիպող ձևեր են։ Իսկ ասե՛ք պատվանդանը գծագրողպատկերող հյուսվածքները հայկական պատկերագրության յուրահատկություններից են և հաճախ են կրկնվում հայ ճարտարապետական գաղափարների մեջ։

13-րդ դարի կիլիկյան հայ մանրանկարչական դպրոցի բացառիկ արժեքավոր նմուշներից է «Կեռան բագուհու ավետարանը»։ Կեռան նկարագրությանն ու արժեքավորմանն է նվիրված հմուտ քանատեր և ձեռագրագետ Ստորյ Եր-Մովսիսյանցի ուսումնասիրությունը՝ «Կեռան բագուհու ավետարանը», որ սպազմից «Անասիատում»՝ ավետարանից վերցված գեղեցիկ մի մանրանկարի հետ միասին։ Մ. Մովսիսյանցը երկար ապրիներ գրադրվում էր Հայաստանի և հայկական գաղթյալների գրադարաններում պահվող հայկական ձեռագրերի ուսումնասիրությանը ու գուցակագրումով։ Հայ մանրանկարչության ամենահարուստ հավաքածուն, նրա համդգմանը, պահվում է Երուսաղեմի օր-Հակոբյա վանքում, որտեղ էլ և նա ծանոթացել էր Կեռան բագուհու ավետարանին։ Գրքի իշխանակարաններում գրիչների բոլոր արձանագրությունները է մյուս գաղափարների համեմատական վերլուծությունը հետազոտողին բերում են այն հա-

մուզման, որ ավետարանը մտղիկ է միջնադարի մեծ նկարիչ և մասնող Թորոս Ռուպինը։

Միջնադարյան հայ նկարչության տարբեր հարցերի (սառնճին նկարիչների ստեղծագործությունների, նկարչական արվեստի անխնիկայի և այլնի) լուսարանում են տալիս նաև Ա. Չուպանյանի «Հայոց եկեղեցական նկարչությունը» (1911, թիվ 3-4), Գ. Հովսեփյանի «Ա.Էջմիածնի տաճարի պատկերագրությունը Սյունու Կարաղիլոսի ժամանակ» (1911, թիվ 3-4) հոդվածները և միջնադարյան անհուն նկարիչ «Ասան նազալի» ձեռագիրը (1911, թիվ 5-6)։

Թորոս Թորամանյանի հայրենասեր գործը «Անասիտում» իբրև օրինակ է նշում հայ ճարտարապետության հուշարձաններն ու կոթողները ուսումնասիրելու ուղղությամբ։ «Անս մեծ արևեսու մը, գոր պ, Թորամանյան կը բանս և որ իրեն պետք է հեռանս որիչ Թորամանյաններ, վասն գլ գործը անսզին է, և մնկ երևի հոգալալ :Ս որ ան պիտի լրիլ կատարիլ» (1911, թիվ 3-4, էջ 54)։ Իր հերթին Թորամանյանը մանրամասն անդեկություններ էր տալիս Չուպանյանին իր ծրագրերի, կատարած աշխատանքների, հավաքած նյութերի մասին, սիրով համաձայնում աշխատակցել «Անասիտին» իր «նախնա լուսնան ձեզի անոր օգուտաա զանճարանին մեջ...»⁴³։

Թորամանյանի գիտական աշխատանքներից «Անասիտում» սպազմով են երևույթ՝ «Հայ ճարտարապետության շրջանները» (1911, թիվ 1-2) և «Նորագույն կարծիքներ հայ ճարտարապետության մասին» (1911, թիվ 9-12)։ Գրանցում նորահայտ փաստերի հիմքի վրա հերքվում են հայկական արվեստի կրավորական քնույրի մասին եվրոպական գիտական գրավանդության հուշաված մակերեսային, կցկտոր, հակառակ դաստիարակությունը, հաստատվում է հայոց ճարտարապետության ինքնուրույն դիմագիծը, ճշտվում նրա տևոր միջազգային ճարտարապետության մեջ, ցույց են տրվում նրա «խանճաշխարհային արչավանքները» (Թորամանյանի խոսքն է)։

Թորոս Թորամանյանի աշխատանքը «Անասիտ» խմբագիրը համարում էր Կոմիտասի գործունեության գոգսիեղը՝ ճարտարապետության ասպարեզում. «Թորամանյան մը՝ ինչպես Կոմիտաս վարդապետ մը՝ որ հայ ցեղին հին գեղարվեստը կը վերակենդանացնեն և անոր մեջ Հայուն ցեղային ստեղծագործ բաժինը կ'որոշեն և կ'ապացուցանեն, այդ ազգության մեծագույն բարերարներուն կարգը դասելու արժանի են ...» (1911, թիվ 5-6, էջ 135)։

Չուպանյանը Կոմիտասի մտերին բարեկամ էր և գաղափարա-

կիրք ոչ միայն գրական-գեղարվեստական հարցերում, ծանր էր նրա բոլոր խանձավառություններին ու հույսերին, ղեկավարություններին ու դաժնություններին և իր բավարկույ սիրով ու կիսագուժու Զառու էր կարելիք անել մեծ պայքարի գործը դյուրացնելու համար: Բարեկամությունը սկսվեց Փարիզում, տեղեց երկար տարիներ՝ ընդհուպ մինչև Կոմիտասի եղեղական մահը:

1901-ին Բեռլինում իր ուսումնասիրությունն ավարտելուց հետո Կոմիտասը կարճ ժամանակով եկավ Փարիզ: Այցելեց Չոպանյանին: Պարզեց իր ստեղծագործական ծրագրերը: «Ես հայտնությունը կունենայի», կիշում է Չոպանյանը, «մեր ազգային մշակույթի համար նախախնամական ղեկ կտասրելու ստեղծանված նրաշալի ուժի մը, «Նոր Շնորհալի» մը... Աճողոջ աշխարհ կար այդ մարդուն մեջ, հանճարի և տառապանքի աշխարհ...»⁴⁴:

«Անսիխոս» հունիս-հուլիս ամսիցիի համարը բացվում է «Կեներ» ընդհանուր խնամքով: Այդ խնամքի մասը Չոպանյանը ստորագրեց «Կոմիտաս Կարդապետ» հոդվածը, որը իր խկ խոստովանությունը իր երկև գրած ամենախաղաղալա հոդվածներից մեկն է: Հոդվածն ընդարձակ է, ընդամենը երեք-չորս էջ, սակայն, անտարակույս, Կոմիտասի գործի յուրք և ամենախաղաղն զնահասումներից մեկը: Կոմիտասը, Չոպանյանի ընդորշամբ, «սպասված, երգված մարդն» է:

«Անսիխոս» սպագրվեց Կոմիտասի «Հայ գեղչուկ երաժշտություն» ուսումնասիրությունը (1907, թիվ 3-5, թիվ 6-9): Հանդեսի քրոնիկներում արձանագրվեցին Կարդապետի կույրները Բեռլինում (1900), Փարիզում ու եվրոպական մյուս կենտրոններում: 1906-ին Փարիզի երաժշտական մեծ սրահներին մեկնում Կոմիտասի գլխավորությամբ արված նվագանոցերը ամենախաղաղ երեսուրդ եղավ հայ մշակույթի պատմության մեջ և հայտնություն էվրոպայի համար: Կոմիտասի կույրից առաջ Չոպանյանը բանաստեղծությամբ ֆրանսիացի երաժշտաներ հասարակայնությանը ներկայացրեց հայ տանիկ բանաստեղծությունն ու երաժշտությունը, հայկական պարագվեստը, ինչպես նաև Կոմիտասի՝ հայ երգահանի, երաժիշտ-բանահավարի, երգչի ու խմբավարի միանգամայն անգուզական տաղանդը:

Հայ երգի հարթանակները Կոմիտասն ու Չոպանյանը շարունակեցին նաև Լոզանում ու Փնտում՝ առաջինը եկեղեցական ու ժողովրդական երգերի իր փայլուն կատարումներով, երկուրդը՝ դրանց ճուր

ու բարձրարվեստ վերծրծությամբ: Չոպանյանի բանախոսությունը («Հայ երաժշտության ու բանաստեղծության մասին») և հայ ժողովրդի գեղարվեստական բարձր կարողությունները ներթողելով նրապական զնահասումները բարգճմանարար սպագրվեցին «Անսիխոս»:

Հանդեսում Կոմիտասի անվանը հանդիպում ենք նաև 1911-ին, երբ վերջինս տեղավորվել էր Պոլիս և ձևեմամուխ երկ երաժիշտ-մասնագետներ պարագաստելու գործին: «Անսիխոսը» խրախուսեց այդ ձևեմարկը և Պոլիս ու Իգվիլիի հայությունը կոչ արեց աչակեցկ Կարդապետի՝ նվիրական ձևեմարկն իրագործելու համար⁴⁵:

1902-ին «Ռեքլիբուն» երաժշտական ամսագրում սպագրած հոդվածաշարում Զրանսիայի երիտասարդ արվեստարան, արևելագետ Պիեռ Օսթրին փորձում է համեմատական ինքվարանության ասմունքի կանոնների նեոտողությունը գտնել հնդկությունական ժողովուրդների երաժշտական մշակույթի նախախնամքը: Հոդվածաշարի առաջին մասը նվիրված էր հայկական եկեղեցական երաժշտությանը, որտեղ ընդհանրացումներ են արվում հայ երաժշտական արվեստի համաշխարհային անելությունների մասին: Պ. Օսթրին, իր խոսքերով, «երաժշտական ուսումնասիրությանց» ճանվարությունը էր կատարել Հայաստանում, երկու տարի հայերեն էր ուսանել Փարիզի արևելյան ինգունների վարժարանում, ունկնդրել Այնի դասախոսությունները, Ս. Պարունյանի մուս հայագիտության դասեր անել, կարդացել «Պարասուրգ», «Ժամագիրքը», Հ. Թաշյանի երաժշտության դասագիրքը, «Շարակամը»: Սի խոսքով, լավ ծանր էր հայ երաժշտական արվեստին: Զրանսիայի երաժշտական դասարանում կարողությունը բարգճմանում է հոդվածաշարի առաջին մասը և սպագրում «Անսիխոս» («Հայ եկեղեցկու երաժշտական դրությունը», 1901, 1903):

«Անսիխոս» խմբագրից ավելի շատ հուզել են արևմտահայ բարոնի պատմության, նշանավոր դերերի, ժամանակակից վիճակի ու գարգայցման խնդիրները: Բայց երաժարայի վրա դրանց վերաբերյալ յուրք ու ծանրակշիռ նեոտողություններ չկային կամ գրեթե կային, և Չոպանյանը դարձյալ դիմում է օտար արդյունքների, դրանցից տեղեկություններ բաղում արևմտահայ բարոնի պատմության մասին: Այսպես, Փարիզի «Ռվլյու էնցիկլոպեդիքտե» արվեստագիտական հանդեսի 1899-ը. դեկտեմբերի համարում բարոնի

պատմարան և արվեստագետ Աղոյի Տալաստն հրատարակեց ընդարձակ մի ուսումնասիրություն «Թրքական ժամանակակից բառերը» վերաբերյալ: «Անահիտի» նույն թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր համարում համառոտ տեղեկություններ արվեցին այդ մասին, իսկ հետագա տարիների (1904, 1905) համարներում ուսումնասիրությունը տպագրվեց ամբողջությամբ: Այդ ուսումնասիրության մեջ ոչ միայն խառնվում է թուրքերի և եվրոպական ստանդերտներում ֆրանսիական առաջին կասակերգությունների, օտանոցն ժամանակակից բառերգության ու բառերական քննդատության մասին, այլև արժեքավոր տեղեկություններ են արվում յուրքական ժամանակակից բառերի սկզբնավորման և բնագրվածի գաղթագման գործում հայերի անհնալայն մասնակցության մասին: Ընդհանուր հայ դեռատանական խմբերի ու բառերի վարկանքի (Երանոսի և Վիդգինու Գարագալյաններ, Սիբանուշ, Անեմյան, Հեթիմյան, Ասադի, Մուսկյան, Ալոսյան, Թրյանգ, Չուխչյան և որչիշեր) գործունեությունը՝ ֆրանսիայի քառերկայնը հանգում է այն համոզման, որ «բոլոր ժամանակակից բառերին ծնունդը կատարվեցավ հայերու ձեռքով» (1904, թիվ 9-10, էջ 56): «Խնարս Ալոսյանի մասին Տալաստն գրում է. «Ալոսյան-Հայ որ-նանենն մեծը օսմանյան առամական դերասաններուն...: Իր շնորհիվ բուրբեր ճանցավ, ծախս-հարած, սիրած են Հերսպիլը դուռն աննոտանայի քարգմանն է և դաս» (1905, թիվ 1, էջ 23,24): Թուրքական երաժշտական բառերին կիմնադրման ու գոյության «ամբողջ փառք» ևերուցայի արվեստագետ հասկացումը է Տիգրան Չուխչյանին:

Ա. Տալաստն, սակայն, ոչինչ էլք առած բուն հայկական բառային ստեղծման մասին, որը նույն ժամանակ և նույնիսկ յուրքական բառերինց առաջ կիմնադրվեց: Չեն կիշվում Նաումի բառերի կիմնադրումից անմիջապես հետո այստեղի հայ դերասանների ուժերով Ս. Հեթիմյանի կազմակերպած ելույթները, Օսմանյան բառերին տնօրեն-կիմնադիր (և ոչ թե «վախճանոր») Վարդյանի դերասանական խմբի հայերեն ներկայացումները և այլն:

Այս և նման դիտությունները Չուխչյանը խմանքով արձանագրում է Տալաստյի հոդվածի ծանոթագրություններում:

Հայ բառերի պատմության առանձին դրվագների ու բնագրվածի գործիչների մասին են պատմում նաև հանդեսում տպագրված այլ հոդվածներ ու դիմակարգեր, որոնք ունեին ոչ միայն պատմական-ճանաչողական արժեք, օգտակար ու կարևոր էին ոչ միայն

անցյալի հայ բաղաբական ու հոգևոր կյանքի պատկերը վերստեղծելու, ազգային ինքնագիտակցությունը արթնացնելու իմաստով, այլև կոչված էին անմիջակալորեն ծառայելու ժամանակակից հայ արվեստի զարգացման խնդիրներին, հնոց գեղարվեստական փորձի օգտագործմանը՝ հայկական արվեստի նոր որակի ստեղծմանը: Մա արդեն իսկ «Անահիտի» ծրագրային կիմնադրույթներից մեկն էր:

1901թ. ապրիլ-մայիսի համարին «Անահիտը» բացում է նոր բաժին՝ «Արվեստի էջեր»: Այդ բնիկանուր խորագրի առկա բաղաբական կամ ինքնագրի հոդվածներ պիտի հրատարակվեին գեղարվեստի առանձին շրջանների, համաշխարհային արվեստի վարկանքի ու նրանց գործերի մասին: Գրանք պետք է ուղեկցվեին վորպագրներ-կարճերի ու լուսանկարների վերատպություններով: «Այս բաժինը որ «Անահիտի» ծրագրային գլխավոր կետերն մեկը կը կազմն և գոր շատ անբավական կերպով իրագործեցինք մինչև գարն. սավում է առաջարկողոցում. այստեղևս շարունակարար իր տեղը պիտի ունենայն այս թերթին մեջ» (1901, թիվ 4-5, էջ 120): Հանդես միտում ունեն ոչ թե շրջել պատկերներով կամ հրատարակել նկարների արտաքին վայրով գրավել ընթերցողներին, այլ օգնել նրանց այդ գործերի ներքին նշանակությունն ու արժեքը ընդունել, գիտակցարար նշանակողունցի յուրաքանչյուրի ուղույն գեղեցկությունը:

Ի. Տենի «Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը» գրքից ընտրված «Հումական արձանագործությունը» հավաքած (1901, թիվ 4-5, 6-7, 8, 9) «Արվեստի էջեր» շարքում եղավ առաջին և ցայտք միակ ուսումնասիրությունը: Երազդիր փաստորեն յուրագործվեց: Հանդեսի եռշտրի մի քանի համարներում այդ խորագրի առկա ուղղակի գեղեցկված էին հայ, հունական, պարսիկ և ֆրանսիական արվեստի ստեղծագործություններ:

Համաշխարհային արվեստի գործերին հանդեսն անդրադարձել է նաև շարքից դուրս՝ առանձին հոդվածներով, ինչպես Առնադրո Գա Վինչիի «Ջոկոնդան» այնքան նրբորեն ու խոր վերլուծող գեղարվեստական բյուրիկը («Նորոտես», 1898, թիվ 1), ֆրանսիական նրազույն արվեստի ներկայացնող հոդված-գրախոսականը՝ Մասավորական կյանքին» ընդհանուր խորագրով (1898, թիվ 2, 1899, թիվ 8) և այլն:

Արդեն սակ է, որ «Անահիտն» իր ծրագրային խնդիրներից մեկն էր համարում նաև վերատպություններով ընթերցողներին ծանոթացնել ոչ միայն հայ և համաշխարհային կերպարվեստի բնույթը

երկերին, այն հայկական վաղեմի գաղղանկարչական արվեստի վերանորոգումը փորձել այսպես ձևերով: Դրա առաջին օրինակը տրվեց հանդեսի երեսօտարկության հայտարարությամբ, որ գաղղապատկերել էր է. Շահինը: Դժամանակի գաղղանկարներով են ձևավորվել նաև հանդեսի բոլոր համարների ամվանարկերը, միջնադարյան մանրանկարչությանը հատուկ բուսական ու կենդանական բնաներով են գծագրվել «Անահիտի» բազմաթիվ նյութեր ու զիտառուներ: Փարիզի ազգային մատենադարանի ժողովածուներից բնօրինակված «Հասն Բաղաշ» ձեռագիրը մեծաթիվ փաստաթուղթ է միջնադարյան նկարչական վարպետությանը գույների տապասան գաղղանիքները, ժամանակակից նկարիչներին ներկայացնելու իմաստով:

«Անահիտ» ակնդետ հետևում էր հայ գաղղապատկերի գեղարվեստական շարժմանը: Նրա ազգային բրոնիկների «Հայերն ի Ռուսիան», «Հայերն ի Չիբակո», «Հայերն ի Բաղիզ» բաժիններում կան առանձին հաղորդում-տեսարյուններում մեկնաբանվել ու ժողովրդականացվել են հայ երիտասարդ արվեստագետների սանդղազորությունները: Հանդեսը պարբերաբար խոսք է առել նկարիչներ Շահինի ու Մախախյանի, Բաշինջալյանի ու Թեղեմեզյանի, Ջարաբյանի, Հապանյանի, Բյուրբյանի, Երածիլյանի Շահնուրադյանի ու Ալանյանի, Բարայանի ու Ալեքսանյանի, դերասաններ Կյուլպենի, Մարտատյանի, Հովսեփյանի ու այլոց մասին, ուղեկից-պահապան դարձել նկրպական բեմերում ու երգչահանդեսներում, միջազգային ցուցահանդեսներում նրանց ունեցած մեծ հաջողություններին, դրվատել նրանց եռանդը: Հանդեսի էջերում հաճախ սեղ-սեղ նախադասությամբ բնորոշ խոսք է ստվել նորահայտ տաղանդների մասին, արվեստասեր հասարակայնության ուշադրությունը կրավիճել նրանց վրա: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է Էդգար Շահինի օրհնակը:

Է. Շահինի մասին նկրպական մամուլում զրել են բազմաթիվ հոդվածներ: Գրել են Փարիզի և Արևմտաբի ամենամանազված գրադներն ու բնագրասերը, մշակույթի գործիչներն ու արվեստի տեսաբանները: Դրանցից Զուպանյանն առանձնացրել և «Անահիտում» ապագրել է Ռոմի Մարքոսի («Վակար Շահին», «Գագեթթ», 1900), Գարրիկի Մուրիկի («Հայ փորագրիչ մը», «Մուռլոլու...», 1902), Գյուստավ Մուրիկի («Վակար Շահին», «Վ.Արք Գեկորատիվ», 1905) անգլո-ֆրանսիական գեղարվեստական մեծ հանդեսներում հրատարակ-

ված հոդվածների բարգձմանությունները: Այդ հոդվածների հետ ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ դրանց քննադատյունը պատասխան է: Հոդվածների հեղինակները Ռ. Մարքոս, Գ. Մուրիկ, Գ. Մուլիեն, Լեյտպական գեղարվեստական քննադատության ամենահեղինակավոր դերերից կին, միջնադարյան և ժամանակակից արվեստի խոշոր գիտակներ: Հետո, դրանցում Շահինի սանդղազորությունները գնահատվում են նկրպական կերպարվեստի զարգացման մակարդակում, համաշխարհային փորագրակարչական արվեստի մեջ բնորոշվում է հայ նկարչի տեղը՝ իբրև առաջնակարգ դերի: Եշմարիտ ու դիպուկ գնահատումներ են արվում նկարչի խորեղանությունը և զգայուն խառնվածքի, «ողորմելի կյանք» բարգձմանելու նրա ձգտումների, քարձի կարողության ու հազվագյուտ ներքնատեսության մասին (տե՛ս 1900, թիվ 4-5, էջ 111): Բայց և այնպես, «Անահիտում» (և ոչ միայն «Անահիտում») Շահինի սանդղազորության ամենից անբողակալն ու խոր վերլուծությունը ավել է իբրև Զուպանյանի Կոսթր «Մանգիլյան և Շահին» հոդվածի մասին է: Շահինը ընթացողին է ներկայացվում իր տաղանդի ամբողջ կրակոյտով ու ինքնատեղությամբ: Ի՛նչ միջավայրում, ինչպիսի՝ հեղինակների ազդեցությամբ է աճել ու զարգացել Շահին նկարիչը, ինչպիսի՝ նորերանգներ են հաղորդել նրա վրձնին ազգային խառնվածքի գծերը, կերպարների, ախարի, բնավորությունների արտացոլման ի՛նչ աշխարհ է իր համար քնտրել արվեստագետը: Ինքնատեղ մտացմամբ է Զուպանյանը բնծում այս հարցերը: Հավաստում է նկարչի՝ դեպի մշտական բազմազանությունն ու նոր հանգրվաններ ունեցած ձգտումը: «Շահին ամբողջ «սիր» մը ունի իր մտքին խոր պատասա, կյանքի պատկերներու բազմազանն ու քնարձակ շքան մը ամբողջ, որուն մեկ քանի առաջին հանգրվանները լոկ անցած էր դեռ... և հետզհետե պիտի ունենա ավելի լայն սահմանի մը մեջ, իր մասնավոր փիլիսոփայությունը, կյանքն ընթանելու անհասական ու խորունկ եղանակ մը, որ մասնավոր-դիտողի և համադրող-իրապաշտի այդ խառնվածքին մեջն» պիտի միշտ պահպանե մասածմի միությունը մը այս յազմածն, արտահայտության անբերուրդ հսկասակալությունը մեջ: Եվ ասոր համար է որ ունի չափազանցություն գործած չեն ըլլար՝ հավասարալով որ Շահին կոչված է մեծ արվեստագետներու կարգին մեջ տեղ մը զրավելու» (1900, թիվ 6-7-8, էջ 153-154):

«Անահիտ» այս գնահատումները, Շահինի սանդղազորական ձեռքբերումների ու նորանոր հաջողությունների մասին պարբերա-

բար արվող հաղորդումները մեծ դեր ունեցան ազգանդավոր հայ նկարչին հայրությանը ներկայացնելու, նրա գործը ժողովրդականացնելու իմաստով: Իսկ հանդեսի համարներում գեղեցիկամեծ Շախիբի գեղեցիկ «Յոթրանների» վերատպությունները ավելի են խորացնում ու գործնական դարձնում այդ ծանոթությունը:

Ընդհանրապես «Անահիտում» ինչպես արվեստի, այնպես էլ գրականության ու հոգևոր մշակույթի մյուս բնագավառների (ստանձին դեպքերում նաև հասարակական կյանքի) խնդիրների արծարծումները ներառում են նաև գեղարվեստական պատկերներ, հայ է համաշխարհային մշակույթի նշանավոր գործիչների, գրողների ու արվեստագետների լուսանկարներ՝ «Միսիրաբ», «Վ. Արվկյան», «Պերճ Պողոյանց», «Շիրվանզադե», «Ազանուր», «Տիկին Միրանույշ», «Գրիգոր Կյուրկենկ», «Նովոկի Շայրիի դերին մեջ», «Շոքոնտա», «Բյուզիս դը Շավան», «Փոլ Մունե» և այլն: Համաշխարհային արվեստի կերտվածքները («Ավրոդիտ», «Հերմես», «Արեմաս», «Աստղիկ», «Պարսկական արվեստ» և այլն) քննարկում էին Լուվրի, Փարիզի, Բեռլինի, Մյունխենի, Դրեզդենի, Լոնդոնի և այլ կենտրոնների թանգարաններից: Դրանք մեծ չափով նպաստում էին հանդեսում հրատարակված նյութերի հասարակական քննարկմանը⁴⁶:

IV. ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԸ ԵՎ «ԱՆԱՀԻՏԸ»

Պարբերական հրատարակությունը՝ իրրև լեզվաճանաչակերտայ, հակադիր-բազմակերպ ու տարաբնույթ կողմերի յուրօրինակ համակարգային ամբողջություն է, որ բնութագրվում է մի շարք բնորոշիկ հատկանշաններով. ժանրային բազմատարրությամբ պայմանավորված լեզվաճանաչակերտ հարուստ բազմազանությունը, խոսքի զգայական-արտահայտչական և քրատվական-արձանարանական տարրերի գույզարականությունը, քննրեցող լսարանի՝ իրրև լեզվական քնդիանրության, առանձնահատկությունները (լեզվաբանական տարրությունը, տարասեռությունը), լեզվական միջոցների գործառական և ինստատային կիրարկման յուրահատկությունները, հեղինակային ազգային դիրքորոշումը և այլն:

Կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ պարբերական հրատարակության լեզվական համակարգի բազմաճ բնույթն է, գիտական, հրատարակատեսական, գրական-գեղարվեստական, պաշտոնական ոճերի համադիր գոյությունը մեկ պարբերականի մեջ՝ մեկի կամ մյուսի գերակշռությամբ: Մի կողմից, որ բնականաբար էի կարող անտեսվել հետագաուղի կողմից:

Իրրև կանոն, սակայն, նշված ոճերից ուշադրության կենտրոնում գործառվող հրատարակատեսական ոճն է, քանի որ այն ամենից ավելի է հատուկ պարբերական հրատարակությանը: Այդ իսկ պատճառով էլ որոշ հետազոտողներ առավել նպատակահարմար են գտնում պարբերականների լեզվաճոք գիտական քննության առեւտքա նրանցում գործառված լրագրային-հրատարակատեսական ժանրերի, երբեմն նաև մեկ ժանրի՝ գիտակրթական հոդվածի կամ տեսությունի՝ լեզվական յուրահատկությունների:

Հետագաման այս մեթոդը քեև գործնականում միանգամայն պարզեցված ու մատչելի հնարավորություններ է քննետում հարցի ու-

սումնախիճմանը, բայց ունի նկատելի սահմանափակություն. դժվարություններ են ստեղծվում պարբերականի լեզվաճանաչման նկարագրի համակողմանի ուսումնասիրման համար, երկրորդ պլան են մղվում նրա բնօրինակի գծերն ու հատկանիշները: (Գաղտնիք չէ, որ լրագրում կամ հանդեսում օգտագործվում են բառապաշարային, արտահայտչական, քերականական միջոցներ, լեզվաճանաչման արբեր միավորներ՝ անկախ ժանրային յուրահատկություններից):

Այս մեթոդը նվազ արդյունավետ է հատկապես, երբ նպատակ կա սովյալ պարբերականի լեզվաճանաչման կառուցվածք վերլուծել լեզվի պատմական զարգացման բնօրինակը խոսնապատկերի վրա, լեզվալեզան տարբեր մակարդակներում պատմականորեն կատարվող փոփոխությունների մեջ:

Կատարել ենք մտախառնում «Անահիթ» լեզուն և ոճը վերլուծել ու գնահատել հենց այդ տեսանկյունից՝ արտակ առդրոնավետ է թվացել վերլուծության այսպես կոչված համադրական եղանակը: Այս պարագային արդեն հանդեսի լեզվի բառապաշարային ու քերականական մակարդակները բնօրինակի են անցվում ավելի շրջանակի արևմտահայ գրական աշխարհագրի նորմերի ու ձևավորությունների համեմատությամբ և նույն ժամանակ լրագրային-իրապարտականության լեզվի ու ոճի (այսուհետև՝ իրատարակախոսական ոճ) սկզբունքային առանձնահատկությունների հաշվառմամբ: Առանձին դեպքերում փորձ է արվում նշված լեզվական մակարդակները համեմատության մեջ դնել ժամանակի արևմտահայ մյուս պարբերականների լեզվական համապատասխան ձևերի ու ոճական հատկանիշների հետ:

«Անահիթում» գործավոր ոճերից գլխավորապես խոսվելու է իրատարակախոսական ոճի մասին, որքանով որ մեզ ամենից սուս է հետաքրքրում է հանդեսի՝ իբրև պարբերական իրատարակության, հնարարանությունը այս անգամ դիտված լեզվական տեսանկյունից: Իսկ մյուս ոճերը բնվելու են այն չափով, ինչ չափով որ դրանք հասկանիչներ են ավելացնում նշված բնօրագրանքը: Խոսքն ամենից առաջ գրական-գեղարվեստական ոճի մասին է, որ լայնորեն գործառնում է «Անահիթը»՝ որպես գրական բնօրինակի իրատարակություն: (Բնականաբար, այս դեպքում մեր հետաքրքրությունից դուրս է հանդիսի աշխատակից-հեղինակների անհատական ոճերի ուսումնասիրությունը, առավել կա, որ դա մեկ համընդհանր ճյուղի սահմաններում իրականացվելիս խոսիք էլ չէ: Դրանք մասին խոսք կլինի

միայն հանդեսի լեզվաճանաչման բնօրինակը հարցերի կտակակցությամբ):

Արևմտահայ գրական աշխարհագրի նորմավորման ու վերջնական հարթմանակի ուղին համեմատաբար տևական ընթացք ունեցավ՝ թերևս էիննական պատճառներ ունենալով՝ և հասարակական-ազգային կյանքի աննպաստ պայմանները, և արևմտահայ իրականության մեջ խոր արմատներ ձգած գրարարի դժվարությամբ հաղաթուրով ազդեցությունները:

19-րդ դարի կեսերին արևմտահայ զարթոնքի սերնդի (Գ. Օսյան, Ն. Ռախիմյան, Օ. Խոնասարյան, Մ. Մամոնյան, Հ. Սվաճյան և ուրիշներ) ջանքերով լայն հունի մեջ դրվեց արևմտահայ գրական աշխարհագրի զարգացման գործը, մեծապես բնօրինակից նրա գործածություն շրջանակները, զգալի աշխատանք կատարվեց արևմտահայերենի քերականական իրողությունների գիտակցական նորմավորման ուղղությամբ: Հարունավոր գրատարարի պայմաններում նպատակային ու խիստ գործնական բնույթ ստացավ թուրքերենի ազդեցություններից, օտարամետ ձևախեղումներից լեզվի գտնան ու մաքրման մասնագրությունը²:

Արևմտահայ գրական լեզվի զարգացման այդ շրջանում (որ ձգվեց մինչև 80-ականներ) իբրև բարձրակետ տնեցավ Գ. Դարյանի գեղարվեստական խոսքն ու ժամանակի որոշ պարբերականների («Մասիս», «Նորոզ», «Բարձրավույ» և այլն) թրքարանություններից ազատագրված աշխարհագրը: Մակայն արևմտահայ գրական լեզվի մշակման ու քերականական ձևերի կայունացման, նրա վերջնական հաղթանակի հոգսը, գրատարարի իմացական ու լեզվական հաղթանակը դուրս են այդ սերնդի ջանքերից: Նշված տասնամյակների գրատարարության և իրատարակագրության մեջ իշխող գրական լեզուն զարարախոսական աշխարհագրն է կամ արևմտահայի խոսքով՝ «խառնակ խոսքերն»: Առավել կամ պակաս չափով այդ լեզվով էր ստեղծագործում ժամանակի գրողների ու իրատարակախոսների մեծագույն մասը: «Նույն իսկ Դարյանը, որ այն ժամանակի աշխարհագրային բանաստեղծ էր, իր ամենից ակտիվ բնարական տաղերի մեջ անգամ հաճախ գործ է ածում շատ գրարարական մի լեզու»³:

80-ականներ: Այս շրջանում խոսքի յուրման համար ստեղծված իրական մակարդակներն արդյունք են ոչ միայն գուտ լեզվական իրողությունների աստիճանական և բնականորեն զարգացման, այլև մեծ չափով պայմանավորված էին արտակերպական գործոններով:

Խոսքը արևմտահայ հասարակական գիտակցության ու գեղարվեստական մտածողության մեջ կատարվող վերափոխումների մասին է: Կյանքի բոլոր ոլորտներ թափափաղ իրապաշտ հայացքը քերականական նորմերի ճշգրտման ու միօրինակմանցման, լեզվի ժողովրդայնացման ու ազգային հատկանիշների ստուգման պահանջներ է քննադատում ժամանակի լեզվամտածողությանը, գրական նոր վերելքը՝ նոր չափանիշներ պարտադրում արևմտահայ լեզվի նորմավորման ընթացքին: Եվ երև նույն 70-ականներին, անգամ 80-ականների կեսերին պարբերական մամուլում («Մասիս», «Ճաղիկ», «Արևիկ») և այլն՝ ոչ շարքային գրողների, այլ գրական նոր վերելքը գլխավորելու կոչված հեղինակների (Ա. Արիխայան, Տ. Կանտարական, Լ. Բաշայան և ուրիշներ) գրվածքներում համախաղեսկ երևույթ էր նեղ բարբառային բառերի, բուն գրարարյան իմաստով տարբեր արտահայտությունների ու դարձվածքների գործածությունը, քերականահայ տարբերացություններում զգալի կշիռ էին կազմում գրարարյան գրգռվածները, սպա մեկ, մեկուկես սաստմանյակ հետո պտակները նկատելիորեն փոխվում է 90-ականների կեսերին արևմտահայ հասարակական-մշակութային կյանքում գործառվող գրական աշխարհաբար իմնականում ազատված է ժողովրդին անհասկանալի գրարարյան ու նեղ բարբառային տարրերից, անհարկի բազմաձևություններից, համախաղեսկ չեն աշխարհաբարին ոչ հաստկ կառուցվածքները: Լեզվի շուրջ մամուլում ծավալված բանավեճերն էլ իրենք բովանդակությամբ փարթիճ: այլ են: Դրանք ժամանակավրեպ բանավեճեր չեն (քնն այդպիսի առանձին հոդվածներ էլ եղան) գրական աշխարհաբարի արդեն հաստատված իրավունքների վերստին հաստատման շուրջը (նոր սերունդն այս խնդիրը վերջնականապես լուծված էր համարում), այլ և փնտռում ունեն ճշգրտելու այն հնարավոր ուղիները, որոնցով պիտի գարգանար ու հարստանար նոր գրական հայերենը: (Ուշագրավ է, որ Կ. Գյուլի կեղծոճական վարժարանի սաներին նույն 90-ականների սկզբին իրեն լեզվական վարժություններ հանձնարարվում էր գրարարայան տերտեր փարբառաբար մարքո աշխարհաբարով):

1890-ական թվականների վերջերին և 1900-ականների սկզբներին արդեն արևմտահայ գեղարվեստական գրականության ու իրապարակախոսության մեջ գործածվող գրական աշխարհաբարն անբողոքային մեջ հաստատված է, հիմնական սկզբունքներում ու օրինակաբանություններում նորմավորված:

1890-1900-ականների դեբր արևմտահայ գրական լեզվի գարգացման շրջանում, սակայն, միայն դրանով չի սահմանափակվում: Օրավարգում դրվում է մի կարևոր լեզվական խնդիր ևս: Խոսքը արևմտահայ գրական աշխարհաբարի գեղարվեստական մշակման ու կատարելագործման, հետագա ժողովրդայնացման, իրապարակագրական ոճի գերակշիռ ազդեցությունների հարուստարման մասին է: Ու երև 80-ականներին այս ձգտումը դեռ որոշարկված է (քնն առանձին հեղինակների՝ Գ. Ջուրայի, Լ. Բաշայանի, Տ. Կանտարականի և ուրիշների մոտ նկատելիորեն սամոլիդայնացման, իրապարակագրական արդեն նոր հեղինակների գրական-գեղարվեստական գործունեության մեջ այն սամուն է ծրագրային նշանակություն: Արևմտահայ գեղարվեստ սերունդը սկսի որդիգրել լեզվի պաշտամունքի նրա և՛ ազգային (իրև, ազգային գոյության ձև), և՛ գեղարվեստական (իրև, բարձր գրականության գործիչ) շնրանմաներով:

1895-ի «Ճաղիկ» քնն կարճատև, քայքայ նշանակալից ու հաջողված փորձ է այս ուղղությամբ: Բայց միայն այդքան: Գրական լեզվի հետագա առաջընթաց կարիք ուներ անկան ու իմնավոր գործունեության:

Այս բնագավառում կատարած իր դերով պարբերական իրապարակություններից առանձնանում է «Անահիթը»:

4.1 «ԱՆԱՀԻԾ» ԵՎ ՊԻՆՏՈՒՄՆԻՍ

Լեզվական խնդիրների քննությունը «Անահիթում» ելակետ ունի հանդեսի գործունեության ընդհանուր գաղափարական սկզբունքները:

Ազգային ինքնություն գոյության հաստատման համար անպայման է համաշխարհային մշակույթին սովոր ժողովրդի հոգևոր տուրքը, մշակութային ինքնօրինակությունը: «Անահիթի» ազգային ծրագրին հաստով այս արամարանությունը լեզուն դիտում է անհնարորոշ հայասանչա ժողովրդի հոգևոր անկախության ու ինքնատիպության, հետևարար՝ մեծազույն ազգային ֆիզիկական գոյության: Ու որպես մշակված, հարուստ, ինքնատիպ և ուժեղ, որպես ավելի կենդանի է լեզուն, այնքան բացահայտ է նրա ժողովրդի հոգևոր անկախությունը, անփոքիչ՝ գոյության իրավունքը: Այդ մասին շատ հաստկ ու որոշակի է ձևակերպվում «Անահիթում»... «Ազգային»

տեսակետով, ոչինչ ավելի արժեք ունի մեզի համար քան մեր լեզուն, մեր ցեղային ինքնությունը մարդկության մեջ մշակակերպող մեծագույն աստարը և որում ուղիղ այն ամբողջ պահպանման ու կազմավորման արժանարանական և ուշիմ գարգացմանը նպաստելու ուժ ջանք «ազգային գործին համար աշխատելու կը համապատասխանեն նորեն» (1903, թիվ 2, էջ 61):

Հայոց լեզվի ու հայ ժողովրդի պարագային բնկող ժամանակաշրջանում լեզվի հազարամյակն ու հասարակական նշանակությունը քննդժվում էր հավանաբար պատմական ու քաղաքական պատճառներով, լեզվի գարգացմանն ուղղված յուրաքանչյուր ձեռնարկ նկատվում էր հայքենասիրական դրսևորում, ազգամոլեր գործ: Լեզուն դիտվում է *ազգային գոյության ձև*:

Այս բնութեանով է, որ հայ ժողովրդի արևմտահայ և արևելահայ հատվածների հուզեր մերձեցման հարցում հանդեսը քացատիկ կարևոր դեր է հասկացնում լեզվական գործոնին: (Նույնիսկ փորձ է արվում մշակել հասուկ կանոններ՝ երկու «բարբառներն» իրար մերձեցնելու համար, ինչպես օրինակ ներգոյական «ում» ձևի ներմուծումը արևմտահայերեն՝ *Պոլսում*, Իզմիրում, Պիերլինում, Փարիզում (1903, էջ 86, 105), որը սակայն քննդեկտություն չգտավ):

Լեզվի քնդիմանոր կառուցվածքում «Անահիտան» առանձնացնում է երկու կողմ՝ այսպես կոչված ուղեաշարը և մարմինը: Առաջինը լեզվի առևական, կայուն, համեմատաբար անվճռելի մասն է (քերականական կառուցվածքը), երկրորդը՝ մշակական անձան, փոփոխումն ենթակա մասը (բառապաշարը): Երև առաջինն ազդեցություն է լեզվի ամբողջությունը, քնդիմանոր միությունը, սահմանվում տեսական օրենքների ձևով, ապա երկրորդը իմանական խթանն է լեզվի արագ բնաշրջության ու գորգացման: Հարկ է միայն քնդիմանոր սահմանները գծել այդ գորգացման, մնացադր, ինչ որ խորք է ու անհաշտ իր ուղուն, իզուն ժամանակի քնդացքում մի կողմ կենտ):

Այսպիսով, լեզուն չի դիտվում անշարժ, անփոփոխ արված մի բան, «բավարանական խնդիր», որ մեկ հարվածով լուծվելիք միայն մեկ պատասխան ունի: «...Լեզու մը քայդ էակ մըն է, որ, մշակակերպական լինելիության մը մեջ, հավիտենաբար կը կազմվի՝ միշտ փոփոխվելով...» (1902, թիվ 5, էջ 102):

Արտահայտված կարծիքներում դժվար չէ նկատել պատմական մոտեցում հարցին: Գա առավել որոշակի է երևում, երբ հանդեսում բնկվում են հայոց լեզվի պատմությունը, նրա գարգացման այս կտ

այն շրջափոխին առնչվող խնդիրներ: Ի դեպ, դրանք որոշ վիճելի հարցադրամներով բնկություն են բունում այսօրվա գիտականորեն մշակված տեսակետների կողքին:

«Անահիտան» մի շարք փաստարկներով պաշտպանվում է այն կարծիքը, քառ որի հայերենը, ինչպես ամեն մի լեզու, պետք է ունենա լինի իր բնիկ կնքը, որը հարստամալով այլ լեզուների փոխառված տարրերով, «զանգուր իր ուրույն հուզվույն մեջ համաձայնեցնելով», մշակվում ու կերտարանսփոխելով՝ հասկ է այն քազմաասարը, ներդաշնակ ու ինքնատիպ լեզվին, որ է ոսկեդարյան հայերենը:

Առաջ է քաշվում և պաշտպանվում այն տեսակետը, որ աշխարհարարի տարրերը սկսել են ձևավորվել դեռ 13-14-րդ դարերում, ապա փոխանցվել հետագա դարերին՝ հարստամալով լեզվական նոր իլոդություններով: Իսկ նոր լեզվի կազմավորման կարևորագույն շրջանը համարվում է 19-րդ դարի կեսերը: Անորադասնալով մոտ անցյալում աշխարհարարի հաստատման համար մղվող պայքարին հանդեսը միանշանակ պաշտպանում է աշխարհարարի իրավունքը: Գրաբարը մեծախելու է ու պարզ, կանոնավոր ու վճիռ, ազատ ու անկասկա է, «զորիչ Հայության մը գոյությունն ու հանդարտ ուժն ունի»: Սակայն որքան էլ ճոխ ու մշակված՝ այն իր դերը վաղուց կատարել է («իր դերը կատարած, ալվարած ու մեռած է շատեց» իբրև գրական գործիք):

Արևելահայ աշխարհարարի հարցանակի գործում հանդեսը մեծ դեր է հասկացնում Մ. Նալբանդյանին, Սա. Նազարյանին, Կ. Արվալանին և այլոց: Իսկ արևմտահայ հատվածում՝ Ն. Չորայանին, Գ. Օսյանին, Սա. Ոսկանյանին, Հ. Սվանյանին և ուրիշների: Ըստ որում, դիտվում է, որ արևմտահայ հատվածում հարցանակը փորքին ուշացավ, որովհետև արևելահայերենում Արվալանն առաջին հարվածից հարցանակ տարավ իր գործը կատարելով գրական իրաշխիքներով: Իսկ մյուս հատվածում ծայր առան վեճերը, և աշխարհարար կենդանի գրականությունը հետո եկավ:

Այս քնդուշումներից երևում է, որ հանդեսը գրական լեզվի հարցանակն անպայման կապի մեջ է տեսնում գերտրվատական գրականության հետ, քառ որի՝ ճշմարտ, կենդանի գրականություն է վկայությունը լեզվական հարցանակի: Մյուս կողմից, բժում է, հակասություն է տեղեղմում այլ ամբողջ հանդեսում արտահայտված մեկ այլ մարքի հետ: Արվալանին հատկացնելով արժանվույն անդ (Արվա-

յանն առաջինն էր, որ «խտված լեզվով» շարադրեց գլուխգործոց մը») միաժամանակ ստված է, որ արևեկահայ աշխարհաբարի հաստատման մ վերջնական հաջողման հեղինակը ինքը՝ Նազարյանն է, նա է, «որ կոված է վճռական կեխիք աշխարհաբարին համար և վերջնական հաղթանակը տարած է» (1903, թիվ 1, էջ 2): Իրականում այստեղ ոչ մի հակասություն էլ չկա: Ուղղակի տարբեր են հարցի մտացման կերպերը. մի դեպքում խաբը նոր լեզվի գեղարվեստական բարձրանքներ կիրարկման մասին է, մյուս դեպքում գաղափարական-տեսական խնդիրն է ուշադրարյան կենտրոնում:

«Անահիտում» յուր բնույթյան առարկա են դառնում հայոց լեզվի զարգացման ժամանակակից շրջանի խնդիրները, որոնց շուրջը քաջված բանավեճին («Արի հայերենը») մասնակցում են Ա. Չոպանյանը, Գ. Չեարսյանը, Գ. Վանցյանը, Ա. Սևյեն և ուրիշներ:

Որ աշխարհաբարն անվերապահորեն հաստատել է իր իրավունքները, դարձել իշխող գրական լեզու, այն Չոպանյանի համարում է այլևս վեճ չբերողով ճշմարտություն: Ավելին, նա սկզբունքորեն մեղծում է ամեն մի փորձ, որ միտում է գրական աստվածը դուրս բերել *գրարարական* աշխարհաբարը. «...մեր արդի գրականության համար պետք է գործածել միմիայն աշխարհաբարը, և գուտ աշխարհաբարը...» (նույն տեղում, թիվ 5, էջ 93): Այսպիսին է Չոպանյանի մտացմամբ: Թեև պետք է տեսլ, որ նա հատկապես չի սահմանափակում, իսկ երբեմն էլ ուղղակի նույնացնում է գրական լեզու և գրականության լեզու ըմբռնումները, չեն դիտարկվում գրական լեզվի մյուս տարբերակները կամ ոճերը: Գրական լեզուն նախ և առաջ ընկալվում է իբրև գեղարվեստական գրականության լեզու: Բայց դա չի խանգարել շատ դիպուկ և հստակ ձևակերպումներն արտա արձանահայ գրական աշխարհաբարի զարգացման խնդիրներին:

Լեզվի հասարակական ու պատմական բնույթի ընդգծմամբ գուգահեռ հանդեսի տեսակի դրույթներում առանձնակի շեշտվում է նաև նրա *գեղագիտական* կողմը: Ըստ այդ ըմբռնման՝ լեզուն ինքնին գեղագիտական արժեք է և գուտ գեղեցիկի տեսանկյունից ու չափանիշներով գնահատվող իրողություն: Նվաճությունը, պարզությունը, հստակ ու հեղված նկարագիրը, հեշտուրկալ ու դուրիմաց կերպը նրա բնութագրական հատկանիշներն են:

Հիմնական տեսական խնդիրը, որ այս մտացմամբ «Անահիտում» մշակվում է հետադարձություն, լեզվի *գեղարվեստականոր* յան խնդիրն է: Դա, անշուշտ, չի սահմանափակվում լեզվի ստեղծարվածությունը, հղված է գեղեցիկ ոճի ստեղծմամբ: Լեզվի գեղարվեստականությունը անպայմանորեն անգլայանություն ենթադրում է նախ և առաջ լեզվի բարձր ժողովրդայնություն, ազգային ոգու, ազգային նկարագրի ընդգծում և ապա, իհարկե, գուտ «գեղեցիկագիտական» չափանիշների պահպանում:

Որիչ խոսքով, լեզվի հարցում նույնպես ազգային ու գեղարվեստական հանցից դիտում է անբաժանելի միասնություն մեջ:

Չնայած անհատի դերի որոշ չափազանցված գնահատմանը՝ հանդեսում շեշտվում է այն միտքը, որ վերջին հաշվով լեզվի ստեղծողն ու կրողը ժողովուրդն է, և անհատի ազատությունը ենթարկ է ժողովրդական կենդանի խաբի ու ավյալ գրական լեզվի հիմունքը կազմող բարբարի օրենքներին ու օրինակարարություններին: Հետաքրքրական է հետևյալ փաստը. առանձին բառերի թեքված ձև-վերած *ի* և *ու* ձայնավորների պահպանումը (*չարժամի, ժողովուրդի, գիտի, բիծի, փառի* և այլն) հատուկ է պոետայն բարբարին, սակայն դեմ է գրարարի կանոններին: Հաստիկ ընդգծելով այդ փաստը՝ «Անահիտը» դա նկատում է աշխարհաբարի անճարճությունը թեքականական հատկանիշներից մեկը: Նույն պատիկ զարգացվում է այն միտքը, որ լեզուն կենդանի է, ուժեղ և ինքնատիպ ինքն այդ տարբերությունների մեջ. «Նոր լեզուներում կյանքի իրավունք տվողը, գիտնք իրենց մայր լեզվին գատողը, իրենց գլխավոր ինքնատարությունը կազմողը, իրենց «բարբարություններն» են, երբ աշխարհաբարին գրարարի դեմ մեղանումները ջնջելու, աշխարհաբարը գայություն առնելու իրավունքն իր դարի, որքան ավելի գունոր շեշտենք, այնքան ավելի աշխարհաբարին ինքնուրույն ոգին է ուժը քազմապատկած կ'ըլանք» (նույն տեղում, էջ 95):

Նույն չափանիշներով կնք գնահատվում նաև գրարարյան նախ-դիրքերի, հոգնակերտ *քի* գործածությունը, թեքականական առանձին կատյցներ, ինչպես նաև բառասուշարի հարցերը:

Վերջին դեպքում հատկապես հանցից խիստ հետադարձ է, լինի դա ինք, մտացված գրարարյան բառերի, բարբարային ձևերի օգտագործում, թե վիտատություն օտար լեզուներից: Սկզբունք այն է, որ բոլոր բառերն էլ գործածելի են, երբ խաբը չեն արդի աշխարհաբարի լեզվազգացողությանը: Թեև նախաձեռնար են համարվում խոտակական լեզվում պահպանվածներն և գուտ ժողովրդական ու գաղա-նական բառերը, բանի որ դրանք «ավելի կյանք կը պարունակեն, ա-վելի հստակ ու արթա, հետևարար և ավելի գեղեցիկ կերպով կ'ար-

առաջադեմ մտածումը»:

Հանդես իր որոշարկված վերաբերմունքն ունի փոխառությունների նկատմամբ: Վերջիններս դիտվում են լեզվի հարստացման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Լեզուն իր դռները օտար բառերի արևո գոց չպետք է արևի, երև դրանք անհարազատ չեն ու չեն խաբարում նրա ինքնությունը, ազգային, հիմունքը: Սա ընդունելով իբրև կրակե՛ր՝ հանդեսն ավելացնում է նաև, որ օտար լեզուներից փոխառված բառերը հարկ է որ մշխ համապատասխանեն «պետքի մը» և յուրացվեն փոխառյալ լեզվի կողմից: Որքանով որ՝ «Լեզու մը երբք իր ինքնությունը չի կորցնցներ՝ բարձրագույն զարգացում ունեցող լեզվի մը գեղեցկագիտական առավելաբայունները յուրացնելով, երբ գիտն իր փոխ առածը իր նկարագրին համաձայնեցնել, զայն իր ուրայն կենթիզը գրռչնէ...» (նույն տեղում, էջ 99):

Այսպիսով, «Անահիտը» տեսականորեն ընդհանրացնում է հստակ ձևակերպում է իր ըմբռնումները գրարարի, բարբառների, ժամանակակից փոխառությունների և արդի հայերենի փոխհարաբերությունների մասին:

Լեզվի գեղարվեստականացման խնդիրը, ինչպես ասվեց, չի դիտվում գեղարվեստական գրականության զարգացման ընթացքից դուրս: Այս հիմքի վրա զարգացնում է ուշագրավ հայացք լեզվի կաշվորագույն հատկանիշներից մեկի՝ լեզուն իբրև բարձր գրակամության ստեղծման գործիք (և առհասարակ, ազգային մշակույթի ձևավորման ու զարգացման կարևոր գործոն) դարձնելու վերաբերյալ: «Հոյ՛ արդեն լեզվի խնդրեն դուրս կ'ելնեն, ոճի, գրական արվեստի ոլորտը կը մտնենք»: Իբրև շարունակություն այս մտքի՝ լեզուն դիտվում է «ոճին նյութեղենը», իսկ նրա բնականոն զարգացումը՝ ոճի մշակման, կատարելագործման անպայման պահանջ: Իր հերթին լեզվի գեղարվեստականացումն անվիճելիորեն կապվում է ոճի զարգացման հետ, գրողի անհատական ոճի մշակման, հարստացման հետ. «առանց ոճի մշակման, առանց «գեղեցկագիտական ձգտումների» լեզու մը չի կրնար զարգանալ և առող համար է որ լեզվի մը զարգացումը կը կատարվի ավելի գրագիտներու քան քերականագիտներու ձեռքով» (նույն տեղում, էջ 97):

Ոճը, ըստ հանդեսի, գրելու արվեստն է, և իբրև այդպիսին՝ անհատական երևույթ է, շատ բաժնով կախված է հենց իր՝ գրողի հմտությունից, ստեղծագործական վարպետությունից, յուրացրած գրական ազդեցություններից, այն կարողությունից, որով ունի օգուր-

վում է լեզվի ընձեռած հնարավորություններից: Իսկ հայերենն այդպիսի հնարավորություններ լայնորեն բացում է գրական օգտագործման համար:

Այս բնորոշումներում ըստ էության տրվում են ոճի անձնատիպական հատկանիշներից զոճն մի բանիս: Այն է՝ ոճը լեզվի կիրառման, օգտագործման կատեգորիա է: Հետևաբար ոճն ըմբռնվում է իբրև տեսություն, այնպես, ինչպես լեզուն: Մրանց էլ հետևում է, որ նրան նույնպես հատուկ է պատմականորեն սկզբունքը: (Խոսելով է. Սվաճյանի լեզվի և ոճի մասին՝ հանդեսը շատ հստակ ընդգծում է այն միտքը, որ այդ ոճի հրապարակախոսականությունը քիչարժեքում էր նաև պատմական իրականությունը, ժամանակով: Նույն դիրքերից են գնահատվում 80-ականներին Լրվիխյանի սերնդի՝ հասարակական օգտավարության միտող գրվածքների ոճի խնդիրները): Եվ վերջապես, ոճը խորապես անհատական երևույթ է, կախված է գրողի ճաշակից, հմտությունից, կարողությունից, որ ոչ միայն ազդանդի, այլև գրական ու լեզվական իստատարական հարց է: Այս առումով հանդեսը բացառիկ տեղ է հատկացնում անցյալի գրական ժառանգության յուրացմանը և, ինչպիսի, բարձրանություններին:

«Անահիտը» բազմաթիվ աղիքներով անդրադառնում է րե՛ հին ու նոր շրջանի հայ գրողների և րե՛ օտար եղիցանակների լեզվի ու ոճի հարցերին, առաջի դիպուկ բնութագրումներ, որ արժեքավոր են նաև գիտական տեսանկյունից: Առհասարակ, «Անահիտը» ժամանակի այն պարբերականն է, որ լեզվի ու ոճի հարցերը մշտապես ունեցել է ուշադրություն կենտրոնում: Գաղտնիք չէ, որ հանդեսի բնագրատությունը մեծաքանակ գրականություն էր տեսնում այնտեղ, որտեղ հարուստ գաղափարական բովանդակության հետ չկար իղկված, մշակված, բարձր ոճ, չկար գեղարվեստականություն նաև գրու լեզվական առումով:

4.2 «ԱՆԱՀԻՏ» ԵՎ «ԱՊՐԱՎԱՍՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՈՒՆ ԵՎ ՈՃԸ

«Անահիտը» բնութագրող մի շարք գործոններ հնարավորություն են առաջ խոսելու նրա լեզվի և ոճի՝ իբրև քիչ քան շատ համապարփակ երևույթի ընդհանրական գծերի մասին: Որք՛նք են այդ գործոնները:

Առաջին. հանդիսի հրատարակատեսական բաժնի նյութերի գզալի մասը մի հեղինակի (Ա. Չապանյան) գործ է, խորապես կրում է անհատական ոճի կնիքը:

Երկրորդ. մյուս հեղինակների գրվածքները հանդեսում տեղ են գտել քննադատարար՝ հենց լեզվի և ոճի առումով: Բացի այդ, դրանց մի մասը ոճական խնդրագրան է ենթարկվել: Այդ «միջամատուրյունը» հիմնականում ընդունվել է հեղինակների կողմից (Միամանքո, Վարդման, Թեբեյան և արիշներ), բայց երբեմն էլ անդիք է տվել ակնհայտ դժգոհությունների (Ա. Չառքզ, Գ. Վանցյան): Բոլոր դեպքերում, Չապանյանն իբրև խմբագիր հետևել է շատ որոշակի սկզբունքների, ցանաճել է հարգապան մնալ լեզվի և ոճի հարցերի շուրջ հանդեսում աստաշարված անսական դրսյունքներին⁵:

Երրորդ. որքան էլ բազմաբնույթ է հանդեսի աշխատակից-հեղինակների ոճը, որքան էլ առարսես է նրանց լեզուն, այսու-հանդերձ, մի կարևոր գծով ընդհանրական է գրերի բոլորի համար: Խոսքը կանոնարկված ձևերի, հաստատացող գեղարվեստական պահանջների, լեզվի ժողովրդայնացման, ազգային լեզվամտա-ծողության մասին է:

Թեև 1890-ականների սկզբի արևմտահայ մամուլի լեզվում նորմավորման միօրինակությունը ակնհայտ է, գրական հայերենը՝ բոլոր հիմնական օրինակափոխություններով հաստատված, սակայն մի շարք ձևեր դեռևս ընդհանրացված չեն: Ժամանակի, առանձին դեպքերում նաև ավելի ուշ շրջանի պարբերականներում («Բյուրական», «Մասիս», «Արևելյան մամուլ», «Հանդես ամսօրյա», «Շիրակ», «Նոր կյանք», «Բազմավեր» և այլն)⁶ դեռ համախառնել կիրառություն ունեին գրարարի, միջին հայերենի ու բարբառների ստղծությունը կազմված ձևեր, առաքրբաց քերականական կառույցներ, նախորդավոր կապակցություններ, որոնք հետագայում պիտի դուրս մնային արևմտահայ գրական լեզվից: Անմի-օրինակությունը գզալի էր հատկապես հոլովման ու խոնարհման համակարգերում: Այս անակնեղ «Անահիտ» լեզուն ներկա-յանում է ավելի կանոնական ու մշակված⁶: Այսպես.

1) Երև նախորդ շրջանի (առանձին դեպքերում նաև ժա-մանակակից) արևմտահայ մամուլի լեզվում գործածություն ունեին անճանկան, ցուցական և հարաբերական դերանունների՝ նաև գրա-բարբից ու միջին հայերենից վկայված ձևերը, սպա «Անահիտում», թիք բացառություններով, գործածական են գրական աշխար-

հարարում կանոնազրկված ձևերը: Մի դեպքում ունենք՝ քստ նոր կարգադրության *մերում* (Բյ., 1889, թիվ 1, էջ 1), *նորս, նորս, մեր* (ն. տ., էջ 13), Այլ և չիք գործ *որոյ* ընդհանրական հանգամանք (ն. տ., էջ 157, էջ 217), *նորս* կրճատական պիտույից (Ծ., 1890, թիվ 311, էջ 153), *ս'ը* լին *որ...* (ն. տ.), *իճրանք* ինչ դիրքի տեղ ալ լինին (ն. տ.), հեռու կենալու *ձեճ* (ն. տ., 1890, թիվ 318, էջ 210), *որը* (Մս., 1893, թիվ 3978, էջ 83), կ'տու *իճ* (ն. տ., թիվ 1, էջ 2, 5), *յորում* (ն. տ., 1896, թիվ 4, էջ 100), *որոյ* բաները, *որոյ* կ'հակին (Աք. ս., 1897, թիվ 1, էջ 75, 76), *որոյ* գրություն շարժադիրին (Բզգ., 1898, թիվ 6, էջ 267), կու տայ *մեզ* (ն. տ., էջ 263), *սորս* կը կուտուին (ն. տ., թիվ 8, էջ 367) և այլն, մյուս դեպքում՝ «Անահիտում», ունենք՝ հարաբերություններ խզվող *իճձ* (1901, թիվ 3, էջ 75), անուանելով *գիս* (ն. տ.), հայտնած էին *իճի* (ն. տ.), *որոնք* հայտն պիտի տան (ն. տ., թիվ 9, էջ 217), *որում* ամբողջ կենալը (ն. տ.), *զիրենք*, տան *իրենք* (ն. տ., թիվ 4-5, էջ 135), *գործը* բոլորն ալ (1902, թիվ 5, էջ 102), *իճձ* անելի քս (ն. տ., թիվ 8, էջ 170), *գայն* ցույց տուած շղջան (ն. տ., էջ 169), Մանեկային *մեզի* կը հաղորդին (ն. տ., 1903, թիվ 9, էջ 106), *մեզ* մոլեռանդ կուտուրան մը մէջ պահեր (1902, թիվ 8, էջ 169) և այլն: (Հազվադեպ՝ *մեճ* շատեր (1902, թիվ 5, էջ 99):

2) Գրական արևմտահայերենի ժխտական խոնարհման կազմությունը միշտ չէ որ պահպանվում է 90-ականների, երբեմն նաև ավելի ուշ շրջանի մամուլի լեզվում: Չի-ն համախ օգտագործվում է այնտեղ, որտեղ քստ կանոնի պետք է լինեք եղանակելին կամ օժանդակ բային կցված չ: Այսպես՝ ազգորին *չի մոռնալ* (Բզգ., 1900, թիվ 6, էջ 244), *չի ծանոթացան* (Մս., 1902, թիվ 1, էջ 1), *չի կայ* (ն. տ., էջ 33), *չի կենդանացած* (Ծ., 1890, թիվ 311, էջ 156), *չի հաճան* (Բյ., 1903, թիվ 10, էջ 181), *չի փայլացոց* (ն. տ., թիվ 17, էջ 322): Չի օժանդակ բայի ժխտական ձևի այսպիսի գործածության օրինակներ են հանդիպում նաև այնպիսի պարբերականներում, որոնց լեզուն վերջիններին համեմատության բավականաչափ մշակված է ու նորմավորված: Խոսքը «Շիրակ» և «Նոր կյանք» հանդեսների մասին է. տեղ *չի կայ* (Շ., 1905, թիվ 2, էջ 138), *չի կրցա* (ն. տ., էջ 139), *պիտի չի մնան* (Ն. կ., 1898, թիվ 6, էջ 83), սանձում *չի կայ* (ն. տ., թիվ 15, էջ 225), յնգափոխական *չի կայ* (ն. տ., էջ 226) և այլն: «Անահիտում» անց քստաց բացառությունների պահպանում է խոնարհման՝ գրական լեզվին հատուկ կազմությունները՝ *չարոնակից* շնորիկ (1901, թիվ 2, էջ 60), կենսի նշան *չէ առած*

(ն. ա.), *պիտի չգանուի՞ն* (ն. ա.), արքայող *չի գիշանիր* (ն. ա.), պետք է *չմտնայ* (ն. ա., թիվ 4-5, էջ 103), ասարակոյս *չկայ* (ն. ա.) և այլն:

3) Ժամանակի արևմտահայ մամուլում լայն գործածություն ուներ *իննչ* բայն իր խոնարհված ձևերով, սակայն «Անահիտ» քննարոն է *ըլլայ ձևը*, որ վկայված է գրական արևմտահայերենում: Հետևաբար պատկերն այսպիսին է՝ *պիտի իննի* (Մ., 1890, էջ 321, 234, 289), *կ'իննի* (Ար. մ., 1899, թիվ 7, էջ 258), *կ'ըմայ իննի* (ն. ա., էջ 263), գիտուն *իննի* (ն. ա., 1897, թիվ 1, էջ 5), կ'ըմանայ *իննի* մեծ կեղոն մը (Մս., 1896, թիվ 6, էջ 166), *իննի* (Շ., 1905, թիվ 1, էջ 12), իսկ «Անահիտում» ունենք՝ պետք է այսպես *ըլլայ* (1901, թիվ 2, էջ 60), ստիպուած *ըլլայ* (ն. ա.), հեռացած *ըլլայ կը բռնի* (ն. ա., թիվ 4-5, էջ 103), ճիգը *պետք է ըլլայ* (ն. ա.), գաղափարն ընթրեամ *ըլլա՞նու* համար (ն. ա.) և այլն:

Ըննվող պարբերականներում հանդիպում են նաև գրական լեզվի օրինաչափություններից այլ շեղումներ, տարբերություններ, գարաուղի ձևեր, որոնք, սակայն, ավելի մասնական բնույթ ունեն, ոչ բոլոր պարբերականներում են գործածվական: Ինչպես՝ 1. սեռական *իմ, քու, մեր, ձեր, իր, իրենք* ձևերի հետ *իր* գրաբար հոլովածնի գործածությունը: Օրինակ *իր* լեզուն և *իր* գիտին համար (Մս., 1896), *իր* վարդապետութան (ն. ա.), *իր* քահանայները (ն. ա.), *իր* քառազուլտրեան (Բզմ., 1898), *իր* արքայազուցըր (ն. ա.) և այլն: 2. Հոգնակի կազմության ժամանակ առանձին դիպելքում *չի* պահպանումը: Օրինակ *պարագայներ* (Շ., 1905), *քահանայներով* (Մ., 1890): 3. Գրաբարից եկող հայազական նախդասվող (ն. ա.) ձևը պահպանումը որոշ գոյականներում: Օրինակ՝ *գեայերն* որիչ բանով շնամբարեանեն (Հ. ամս., 1901), մաքսը կարող չէ *զատատան* ճանչնալ (Բյ., 1903), կը քաշայիլը *զմիարանորիքն* (Բզմ., 1898), կը ստիպեն *զՊնարտա* կը *զդեղնեան* օժը (ն. ա.) և այլն: 4. Սահմանական ներկայի և անցյալի համար բաղաձայնով սկզբող բայերի դիպումը կը եղանակիչ՝ բային միացած և առանց *քի* կազմությունն ու գրությունը: Օրինակ՝ *կ'վանէ, կ'նշակէ* (Ար. մ., 1899), *կ'վիսիքայի* (ն. ա.), *կ'նմայ* մեզի (Մս., 1896) և այլն: 5. Սահմանական ներկայի հոգնակի առաջին դեմքի *մը* գրաբարաձև կազմությունը: Օրինակ՝ *բակ կուզեմը* (Բյ., 1889), *անցնիմը* (Ար. մ., 1895), *կը դիտեմը* (Մս., 1893), *պիտի քանամը, չեմը* ուրամար (Բզմ., 1896), ոչ *կընամը*, կը *քննեմը* (ն. ա., 1894), մեք *կըմայեմը* (Բզմ., 1898), *չանիմը* (ն. ա.):

«Անահիտի» հրատարակախոսության լեզվում նշված քերականական իրողությունները չեն առկայում: Եվ քնդիմանալիս, գրեթե բացակայում են անհարկի բազմաձևությունները, նեղ բարբառային ու գուռ գրաբարյան իմաստով բառերի ու արասահայտությունների գործածությունները՝ չհաշված, ինարկի, գրաբարով կամ բարբառով, նաև արևելահայերենով շարադրված առանձին նյութեր, որոշ եղևույթների գրաբարամետ ու բարբառագիր ձգտումների ինչ-ինչ դրսևորումներ: Իսկ գործավող ձևերն ու արասահայտությունները (այդ բվում՝ աշխարհարարի ընդհանուր օրինաչափություններից շեղվող եղևույթաները), իբրև կանոն, խոսակցական լեզվում պահպանվածներն են, որ հետո պիտի ստորակային գրական արևմտահայերենում, ինչպես՝ *ի հարկի, ի նպատակ, ամեն ի վեր, առ Հայաստան, ի Յրանսան, ի Փարթի, տարի մը ի վեր, ի մտառ, հրատարակավ քննադատել, ըստ իս, ի յույս պիտի քննայեմք, զճն ի ձևիք, ի զիդ առնի, ժողովրդայան, հայս օսանցվող, որդայակցան, կարծյաց, Ռտասց և Վրացվող, ինչպիսյան* և այլն: Դրանք հանդեսում ավելի ռճակոն-արասահայտական արժեք ունեն, քան գուռ լեզվական-քերականական:

Լեզվական տարբերությունների շարքը, անշուշտ, կարելի է շարունակել, սակայն այս համատար ուրվագրումն անգամ, մեր կարծիքով, որոշակի է ցուցադրում «Անահիտի» լեզվի մշակված, կանոնական և նորմավորված բնույթը: Իսկ դա լեզվի *ժողովրդայնություն* կարևորագույն հատկանիշը:

Դրա հետ մեկտեղ, սակայն, «Անահիտի» լեզուն ունի ներքին որոշակի գծեր, յուրահատկություններ, որոնք առանձին դրսևորումներում շեղվում էին լեզվի ժողովրդայնության՝ իր ժամանակի հաճախ պարզունակ ըմբռումներից: Եվ դա երբեմն պատճառ է հանդիսացել, որ հանդիսի լեզուն ու ոճը սուր քննախոսության ենթարկվեն հսկասակ դիրքերից՝ իբրև ապաժողովրդական, ինքնամայատակ գեղարվեստի ոլորտներից մտաղի երևույթ՝:

Ի՞նչ գծերի և յուրահատկությունների մասին է խոսքը: Հայտնի է, որ լեզվի ժողովրդայնության կարևորագույն հատկանիշներն են լեզվամտածողությունը, արտասահայածեկին հաստի մի շարք միջոցներ, խոսակցական, պարզ, «խասարակ ժողովրդական» բառերի ու արասահայտությունների գերակշռությունը, կրկնություններ, գեղեցիկ, սեղություն, մառ:եխություն, համադրաս, անշողկապ կապակցությունների, խոսակցական շարահյուսական կա-

ույցների առաաություն և այլն:

«Անահիտում» նշված արտահայտչամիջոցները խիստ որակա-
յին ու բանական ընտրության են ենթարկված: Դա վերաբերում է
և՛ բառային, և՛ քերականական մակարդակներին:

Հազիվ թե կարելի է ասել, որ հանդեսում գերակշռում են գուռ
խոսակցական ու բարբառային բառերն ու արտահայտությունները:
Դրանք հանդեսն ավելի շատ չի գործածում, բան նույն շրջանի այլ
պարբերականներ: Սակայն «Անահիտում» մշակվում են բառօգտա-
գործման բնույթի երե ոչ նոր, ապա մի շարք հետաքրքրական
սկզբունքներ:

Այստեղ բառի ընտրությունը նախ և առաջ բերադրվում է բառի
իմաստով, նրա այն հատկությամբ, թե ինչ ստուգությամբ է արտա-
հայտում երևույթը: Ասել է թե բառի ծագումնային պատկանելությու-
նը առաջին պլանի վրա չէ: Սակայն, մյուս կողմից, հասուկ նշանա-
կություն է տրվում այն սկզբունքին, թե ավյալ բառը որքանով է հա-
րազատ ժողովրդական լեզվամտածողությանը, ինչ չափով է արտա-
հայտում ազգային մտածողությունը: Ուստի ընտրության հնարավոր-
ության դեպքում նախապատվությունը տրվում է բուն ժողովրդախո-
սակցական ձևերին ու արտահայտություններին: Ինչպես՝ *ճիար ծուռ,
լուծին տակ, յորճուկ, գեվգեկ(ություն), գեշ, քեֆ, քֆրեկ, պգաիկնայ,
մանտրիկի, մեծկակ, նհարկեկ, կը քաշկտես, կը սկրդեն, մնառույ-
յուն, աղորբան, պռռռա, խլրաուն, քաշվրռառ, պղառ, կլափ, քո-
վերով, հողին վրա կրած, ձեռք գարնելու* և այլն: Այս տեսակետից ու-
շաղղության արժանի է հետևյալ փաստը. մի շարք գոյականների
անհնչյունափոխ(*ու* և *ի* ձայնավորները պահպանող) և հնչյունա-
փոխ հիմքերից կազմվող թեթևած ձևերից (ինչպես՝ *փուշի // փըշի,
սուրբի // սըրբի, քիչեր // քըչեր, մուրի // մըրի, գիծի // գըծի* և այլն): «Ա-
նահիտը» հակված է գործածելու ստաջին ձևը՝ *սուրբի, քիչեր, փուշի,
նակ՝ ծանուցումի, շարժումի, հյուրընկալումին ու դարբնումին մեջ* և
այլն, որը հիմք բարբառի կարևորագույն հատկություններից է: Բացի
այդ, այս ձևերն ավելի հնչուն են ու գեղեցիկ:

Հանդեսում, այսպիսով, ազատ գործածություն են ստանում ինչ-
պես խոսակցական-բարբառային, այնպես էլ գրարարյան լեզվա-
տարբեր, ծագումնային ու ոճական տարբեր պատկանելություն ու-
նեցող բառաշեքները, քերականական զուգաձևերը: Գրարարյան ու
խոսակցական բառերի, ձևերի ու արտահայտությունների այսպիսի
ազատ կապակցումը ոճական բացառիկ արժեք ունի: Այն հանդեսի

բառօգտագործման բնույթի երկրորդ կարևորագույն առանձնահատ-
կությունն է:

Այդպիսի կապակցման օրինակները բազմաթիվ են ինչպես Ա.
Չոպանյանի հեղինակած գրվածքներում, այնպես էլ հանդեսի աշ-
խատակիցներից շատերի գիտական գործերում: Հետաքրքրական է,
որ դրանք հաճախ են հանդիպում նաև հրատարակախոսական բաժ-
նի նյութերում:

Հրատարակախոսական ոճը նախ և առաջ բնութագրում են
այնպիսի բառապաշարային ու դարձվածաբանական միավորներ,
քերականական կառույցներ, որոնք լեզվաբանական գրականության
մեջ ընդունված է կոչել կաղապար (շառմպ): Սակայն հրատարա-
կախոսական ոճը չի սահմանափակվում միայն դրանցով: Այն լայնու-
րեն կիրառում է նաև արտահայտչական միջոցներ: Տեղի է ունենում
կաղապարի և արտահայտչամիջոցի մի հետաքրքիր հաջորդափո-
խություն: Այս երևույթն ասես թե ինչպես է ներկայացնում ռուս
լեզվաբան Գ. Կոստոմարովը. «Լրագրային-հրատարակախոսական
ոճում գոյություն ունեն և սլայքարում են երկու հակադիր միասուններ.
ձգտումը կայունացման (պատրաստի ձևակերպումների, բառաձևե-
րի, բառակապակցությունների ու կառույցների ստեղծում) և ձգտումը
դեպի արտահայտչականություն, որը ծնում է նոր միջոցների
փնտրառարձակումների վրա ներգործելու համար: Արտահայտչա-
կան միջոցները շատ արագ վերածվում են շառմպների՝ կորցնելով ի-
րենց զգայական լիցքը, և պահանջում են նոր փոփոխություններ:
Լրագրային-հրատարակախոսական ոճը և՛ կայուն է, և՛ շարժուն»⁸:

Լրատվական ու արտահայտչական տարբերի այս հերթագա-
յունը կազմում է հրատարակախոսական ոճի Լուրյունը և գլխավոր
հատկանիշը:

Շճմարիա է դիտված, որ ժուռնալիստիկայում ձևը (նկատի ունի
նաև լեզուն ու ոճը) առավելագույն չափով է սրայնամավորված պար-
բերական հրատարակության բովանդակությամբ, խնդիրներով, նշա-
նակությամբ, նրա ախյով ու բնույթով⁹, ուրիշ խոսքով, արտալեզվա-
կան գործոններով:

«Անահիտի» ազգային-գեղագիտական ծրագիրը, նպատակադ-
րումը, գրական-գեղարվեստական հանդեսի ախյը, ընդհանուր քե-
մաաիկան և բովանդակությունը, ընթերցող լսարանի լրատվական ու
գեղագիտական պահանջմունքները և վերջապես աշխատակից-հե-
ղինակների անհատականությունը արտալեզվական այն գործոններն

են, որոնք զգայի չափով պայմանավորում են հանդեսի լեզվի և ոճի բնույթը:

Այսպես, հանդեսն իր բնույթով ու նպատակադրմամբ և, ինտր-կն, գործունեությամբ լրատվական ներգործող «Ֆունկցիային» (որ ընկած է հրատարակատեսակի ոճի հիմքում) զուգահեռ առաջին պլան է մղում գեղարվեստական գրականությունը հաստի գեղագի-տական-ճանաչողական գործառնությունը, ուստի և այդ հիմքի վրա լայնորեն օգտվում է գեղարվեստական ոճի կառուցվածքային ու ար-տաստիպական հնարաններից: Դա շատ հստակ արտահայտվում է հանդեսի ժանրային կառուցվածքի լեզվաճանկան նկարագրում:

Նյութի ժանրային տարաբաժանումը շոշափում է ոճի սկզբուն-քային հարցեր: «Որևէ լրագրային ժանրի լեզուն ու ոճը նկարագրել, նշանակում է որշչկ նրա բառային-դարձվածաբանական ու քերա-կանական կազմը, բացահայտել բառի, արտահայտության, կառուց-վածքի օգտագործման սահմանները և դրանց տարածման ընդգրկու-մը»¹⁰:

«Անսիխո» լայնորեն օգտվում է վերլուծական-հրատարակա-խոսական ու գեղարվեստական-հրատարակախոսական ժանրերի ընձեռած արտահայտչական հնարավորություններից՝ դրանց լեզուն ու ոճն ընդլուստ մտնեցնելով գեղարվեստական գրականության լեզ-վին ու ոճին: Ավելին: Նույն ձգտումը նկատվում է նաև լրատվական ժանրերում: Ընդհանրապես այդ ժանրերին հատուկ լրատվականու-թյունը, հրատարությունը թեպետում են համաճառատախան լեզվա-կան միջոցներ լրատվական բառերի գեղակառույցում, լեզվական-քե-րականական պարզ կառուցվածքներ, արտահայտչական խիստ սահմանափակ հնարավորություններ և այլն:

«Անսիխո» քրոնիկների բառային-դարձվածաբանական կազմն անշուշտ ունի «ինֆորմատիվ» բնույթ: Կիրառություն ունեն նաև կողապարային ձևերը: Անս այդպիսի լեզվական միավորների մի քանի օրինակներ. «Անարուլ Յրանս շատ սիրուն ընդունելություն մը գտած է այնտեղի հայերուն կողմէ...», «Շահինի գործերը շատ մեծ հաջողություն գտած են», «Ավաճյան գտած է շատ սիրալիր ու շատ փառաշահական ընդունելություն մը ամերիկյան բարձր դասի ե-րաժշտասերներեն, «Հանույթով կ'իմանանք, որ...», «Հանույթով կ'ի-մանան նաև մասնավոր անավերներ», «Մեպետները 14 թվականով Պոլսեն նետագիր մը կը ծանուցանեն», «Պոլսեն, անճատույց աղբ-յուրի մը, մեզի կը հաղորդեն...» և այլն:

Սակայն նույն քրոնիկներում նկատվում է հրատարակա-խոսական ոճի բառային և քերականական մակարդակների ակտի-վացում. բառը, դարձվածք նոր օգտագործմամբ ստանում են հաստ-րակական երանգ, միաժամանակ սրվում է դրանց զգայական-ար-տահայտչական կոմք:

Բառերի նոր օգտագործում անելով՝ նկատի ունենք ամենից ա-ռաջ վերն ինչված հերթագայության սկզբունքը. գրաբարյան, հնա-ցած, խոսակցական ու բարբառային բառերի և արտահայտություն-ների անսովոր կիրառումները, որոնք սովորական (ընդունված է ստել նաև «շարքային») բառերի ընդհանուր շրջալույս անմիջապես ուշա-րույթուն են գրավում, խաթրի հաղորդում նկատելի արտահայտչա-կանություն: Օրինակ՝ «Ճայց Տանկաստանի խնդիրը ժիշկ այն մասի կետը կը կազմե որ առական և ֆրանսական բաղաբանություն-ներն իրար կը սկզբեն», «Շատ ծանր ու փափուկ դիրքի մը մեջ կը գտնվինք. մեկը մեկ կողմ կը քաշկտան և մյուսը մյուս կողմ», «Անը Հայքս ջերմորեն բաղձալու ենք գայր...», «Անոր տակական կյանքը հրատարակի վրա կը քաշկտան և այդ գծով գործին մեջ ի կիր կ'ար-կանեն խնդարյութումի, գրպարաության, ստուրյան աղտոտ գնեթե-րը», «Պ. Հախումյան առքի մը առաջ ի ծայց փողո և թնրկի ծա-նույց...»:

Իրրև արտահայտչականության աղբյուր հանդեսը դիմում է նաև փոխտաղայ բառերի ու արտահայտությունների, օտարաբանու-թյունների, իմաստային տարբեր նրբերանգներ ունեցող գիտաբառերի՝ տիրերանք, աղբյուրում, քոլեծ, ֆրագ, մնալիք, թեժիկ, թայա, սր-կիսներ, a priori ներքեր, «մեծորսանում»-ում, բարոյագրուկ մը (amoral) ըլլալ, «գրանջները, սրանալ, քաքրիկ, բրուկյան, բուսան-սեչներուն և օֆորքներուն, ճանարեռաներ, փարեխ, index, ախրա-պետող «թարս»ին, պատարիտան; այլուրտկրաստական», «պաշարա-քոյ» և այլն: Ինչպես երևում է քերված օրինակներից, օտար բառերը հաճախ առնվում են չակկումների մեջ, գրվում շեղակիր, կամ էլ գոր-ծածվող օտար բառի դիմաց փակագծում տրվում է հայերեն բացառ-ությունը կամ հակասակը: Սա նպատակ ունի էլ ավելի շեշտելու բառի ուղղակի, անմիջական իմաստը:

Պետք է ստել, սակայն, որ հանդեսում գործածվող փոխառու-թյունների մի մասը (դրանք իմնականում ֆրանսերենից են) արևմտահայ լեզվի զարգացման նետագա ընթացքում բնութայուն չի բունկ և դուրս է մնացել բառապաշարից: «Անսիխո» լեզուն արդա-

քացի քննադատության և արժանացել ինչպես այդ, այնպես էլ հայերենին խորք մի շարք բառաձևերի ու արասահայտությունների համար *չեղջեղյա՞մբ, պաշտպո՞ւնե՞րուն, փո՞ղզոցնե՞նի, կը խաղալասե՞ն, խնարայան, դո՞նդո՞ւներ, լիսկի՞րներ, խառնամանու՞մ, լիխյուկ, գաղփաղփոյուն* և այլն:

Հանդեսի լեզուն հարուստ է դարձվածքներով, փոխարեդրյուններով, մակդիրներով, համեմատություններով: Դրանց գործառնությունը չափավոր է հրապարակախոսության մեջ, մասնաձևից լրատվական ժանրերում: Մակայն կիրառվող մի շարք լեզվաձևական հնարքներ ավելի են սրում դրանց զգացական բովանդակությունը, քնդգծում արասահայտվածությունը խոսքի համեմատաբար փոքր հատվածում:

Գարձվածային միավորները, օրինակ, իբրև կանոն գործածվում են ոչ թե ուղիղ, այլ խոնարհված ձևերով, մի բան, որ զգալի արասահայտվածություն է հաղորդում խոսքին: Ինչպես՝ «Մուսապեյի դասը, որ մեծ ազնուկ հանեց, արքան *կրակը տված էր վառուպին*», «... մեր ազգային բաղարակաճության *ժանրության կեղտերը սխալ տեղ դրին*...», «Այդ երեկույթին *դաս մը պնար է որ քաղն* Բարիկի Հայությունը», «Մերեն այդ «շավիտություն» բառը վերջապես *զամբողջը կը նետեն*...» և այլն: Երբեմն գործ են ածվում նաև օտարաբովու ասացվածքներ, դարձվածքներ. «Բայց չի մտնանք նույնիսկ անոցն այն առածը որ կ'ըստ *«պապոց պաշտան օգոսար»* (հոտած գոլիս)», «...պատասխաներ էր թե ատիկա *Հիքմեթի հյորյունը* (կատալարական գաղափեր) մըն էր»:

Լրագրային ժանրերում փոխարեդրյուններն ու համեմատությունները սովորաբար կազմվում են երևույթի արտաքին, ակնհայտ գծերի ու հատկանիշների հիման վրա: «Աճանխախ՝ հրապարակախոսության լեզվաձևում նկատելի է ներքին բովանդակային գծերի հաշվամասն ձգտումը, որն ավելի արտահայտիչ ու ազդեցիկ է դարձնում խոսքը: Անա այդպիսի փոխարեդրյունների ու համեմատությունների մի քանի օրինակներ. «Այս բոլորը երազ մըն է եղել: Իրականությունը չուշացավ իր թիտ ու աղօտս մտաներովն այդ երազը բզկատու», «...սրբես թե դեռատի սաղանդի մը մանգաղտնն ինասանիքը», «...քարզմանության մը՝ ոճը կը հոսի սովակի մը պես, ու կ'ըբզ ու կը շողաս», «Տառակալան բարձրամտությունը կը նմանի սպանված ու զննաված անասուններու գոր բնական գիտությանց մտանուններու մեջ կը ցուցադրեն...», «... զայն կը ներկայացնեն այնքան հա-

փատարձությունը, որքան ճանիճ մը իր վրա ծող դեմը մը կը պատկերացնե՞ր», «Վազ գրագետն քան ետեին ժամըլիցը» և այլն:

«Աճանխախ» լեզվին հատուկ են ասանձանավորումը, համագոր, համապաս անգամների ու կապակցությունների կրկնությունները: Մի բան, որ առեսարակ հատուկ չէ հրապարակախոսական ոճին: Լեզվական միջոցների նման քնարությունն ու գործածությունը ամենից առաջ պայմանավորված է երևույթն իր բովանդակ էությանը, բազմակողմանիորեն ներկայացնելու ձգտումով, ինչպես նաև թվում «ինքն իր մեջ» զարգացնելու մտահոգությամբ: Բանն այն է, որ 80-90-ականներին մտածողն դեռ ամբողջությամբ հաղթահարված չէր քառի իմաստային առումների նկատմամբ ու ճշգրիտ մտանցումը, երբև՛ն անհրաժեշտ ուշադրություն չէր հատկացվում բառիմաստային նրբություններին: Բառերի իմաստային առումների նկատմամբ թծախնդրության հասնող վերաբերմունքով և դրանց ճշգրտման դեբով «Աճանխախ» լեզուն առանձնանում է:

Գործածված յուրաքանչյուր բառ, լեզվական յուրաքանչյուր միավոր, իբրև կանոն, կրում է իմաստային իր ծանրությունը, նոր գիծ, նոր ներբերանգ է ավելացնում ավածին: Պատկերայնության քնույրք տարբեր է. ընտրված փոխարեդրյուններն ու համեմատությունները, միայնաց հաջորդող մակդիրները երբև՛ն չեն կրկնում իրար և ճշգրիտ են, նախատեսված ոչ միայն արասահայտվական ներգործության համար, այլև գլխավորապես առարկաների ու երևույթների քննարկուման, խորացման կամ, ինչպես հանդեսում է սաղան, իմաստային ու արասահայտվական «բարակ տարբերություններ ստեղծելու» համար: Բազմաթիվ օրինակներին բերելը միայն մեկը հրապարակագրության էությունն ու դերը քննարկող այս տողերը. «Այդ քառիսն մեջ, որ այնքան գեղեցիկ տարբեր այնքան ազեղ տարբերու հետ կը խառնամանեին, բերելու համար որոշ, հզոր, սուր, ասք, ասք, ասք քափանցելու և ցույց պիտի տար շխտակն ու սխալը, ազեղն ու գեղեցիկը, անհրաժեշտ էր հրապարակագրությունը, այսինքն սեմյակն դուրս էլան, Պառնասան փայ իլյան, քնարը մեկըլի ձգած, հրապարակի վրա նետված ու ժողովրդին խառնված, ժողովրդին առօրյա կյանքովը միայն զբաղիլն իրեն նպատակ քնարած ու ժողովրդին լեզվովն անող խոսող ու կյանքի ճանրա մը անող ցույց տվող սրբալ ու հոտակն և «գործող» գրակախությունը»:

Բառերի իմաստային առումների «բարակ տարբերություններ»

րու» հաշվառումը «Անահիտի» բառօգտագործման բնույթի երրորդ կարևորագույն առանձնահատկությունն է:

«Անահիտի» հրապարակախոսական ոճին հատուկ են նաև լեզվի պատկերավորության ու արտահայտչության այլ միջոցներ ու հնարներ. բայական կապակցությունների փոխարեն անվանական կապակցությունների գերակշռություն, նույն բաղադրիչ մասերից կամ համահնչյուն տարրերից կազմված բարդությունների գուգադիր գործածություն (*Ճշտապես ու ամբողջապես, հակակիր ու հակախոհ, որոշաբար ու զիտակցաբար, անընտիր ու անխտիր*), բառաբարդումներ՝ մի մասը գրաբարից փոխառված (*օտարախորթ, ծանրատաղտուկ, փրփոտույց, որոշաբար, ճոխապանույճ*), մյուս մասը՝ ինքնաստեղծ (*սաստկարուռն, չափագիտություն, նախընդօր, կազդույր, արեհավրաշունչ, անդրջրհեղեղյան, Հայաստանասիրություն*), երրորդները՝ գործածվող բարդություններ, բայց նոր համադրությամբ (*հոգեբան-գեղարվեստագետ, հայրենասեր-մակարյուծներ, պոռոտախոս-դիվանագետ, հայրենասեր-բոտիսք-դերասան-գործիչներ*) և այլն:

Ինչ վերաբերում է լեզվի ժողովրդայնությունը հատկանշող քերականական-արտահայտչական միջոցներին (պարզ նախադասություններ, խոսակցական շարահյուսական կառույցներ, անշաղկապ կապակցություններ և այլն), վերն ասվածից դժվար չէ կռահել, որ դրանցով «Անահիտն» աչքի չի ընկնում: Ընդհակառակը, հանդեսի լեզվում գերակշռում են շաղկապական կապակցությունները, բազմաբարդ քերականական կառույցները, ծավմուն պարբերությունները (վերջիններս մեծ լարվածություն ու հրապարակախոսական լիցք են հաղորդում խոսքին): Առանձին դեպքերում նախադասությունը կազմող բառերի թիվն անցնում է հարյուրից:

Նշված հատկանիշները, սակայն, դույզն չափով չեն խանգարում բառընկալմանը, նյութի մատչելիությանը:

Հանդեսի հրապարակագրական խոսքը հակիրճ չէ, բայց երբեք մթազնված, երկարաբան: Անմշակ չէ, հղկված է ու գեղեցիկ:

Լեզվական տարրերի ճշգրիտ ընտրությունը և դրանց ոճականորեն պատճառաբանված կիրառումները, նախադասության կառուցվածքի ու կազմության, պարբերության ստեղծման օրինաչափությունների իմացությունն ու խստիվ հաշվառումը այն գործոններն են, որոնք հանդեսի խոսքը դարձնում են պարզ, մատչելի, կառուցիկ:

Այս յուրահատկություններն «Անահիտի» հրապարակախոսու-

յան լեզվաոճին հաղորդում են գեղարվեստական խոսքի հատկանիշներ, պայմանավորում այդ հրապարակախոսության ակնհայտ *գեղարվեստականությունը*:

Հրապարակագրական ոճի յուրահատուկ գծերի սահմաններում կիրառվող այս հնարները շատ կողմերով նոր էին հայ մամուլի լեզվական արվեստի ու մակարդակի համեմատությամբ:

V. «ԱՆԱՀԻՏԻ» ԸՆԹԵՐՈՅՈՂ ԼՍԱՐԱՆԸ

Յուրաքանչյուր պարբերական հրատարակության հասարակական տեղի ու դերի, նրա տիպաբանական հատկանիշների քայքայախայտման ու բնութագրման հարցում հիմնորոշ նշանակություն ունի լրագիր (հանդես)-ընթերցող լսարան կապի ռուսմենսիտությունը: Շատ կարևոր է պարզել լսարանի քանակային, քնկերային-ժողովրդագրական կազմը, մասնագիտական ու կրթական առանձնահատկությունները, լրատվական պահանջույթները, մասնագիտական հետաքրքրությունները և այլն: Ընկերաբանական նման հետազոտություններն օգնում են խոր և հիմնավոր պատկերացում կազմելու տվյալ պարբերաբերի դերի ու նշանակության, գործունեության ու բովանդակության հասկանալի կողմերի մասին, ճշտելու նրա լրվանդակային ու սոցիալական ուղղվածությունը, հատարակական ներգործության չափը: Եվ, որ ամենից կարևորն է, հնարավորություն է ստեղծվում բովանդակության ձևաչափաված վերլուծության շնորհիվ վերացարկվել պարբերականի կոնկրետ համարների, կոնկրետ նյութերի անհատական հատկանիշներից և պարբերականի գործունեությունը գնահատել իրրև մեկ ընդհանրական երևույթ, որ բնութագրվում է քանակապես արտահայտված հատկանիշների ամբողջությամբ: Այս տիպի հետազոտությունների ժամանակ առանձին դժվարություններ են ծագում, երբ գործ ենք ունենում անցյալի պարբերական հրատարակությունների հետ: Նախ և առաջ այն պատճառով, որ հետազոտման կարևորագույն եղանակներից մեկը լսարանի հարցումը, այս դեպքում հնարավոր չէ կիրառել: Բացի այդ, անցյալի պարբերականներն իրենց էջերում սովորաբար տեղեկություններ չեն տվել բաժանորդների քվի, սոցիալական կազմի մասին: Այս պարագային արդեն հետազոտման կիմնական աղբյուր են այդ պարբերականների արխիվները (խմբագրական փոստը): Անհրաժեշտ նյութ կարելի է քաղել նաև դրանցում հրատարակված տեղե-

կալական հաղորդագրություններից, ազգագրերից ու հայտարարություններից, որոնց հեղինակներն իրենք՝ ընթերցողներն են: Որոշակի նյութ են տալիս նաև ժամանակի րեքրերն ու հանդեսները՝ մասնալի տեսության իրենց համապատասխան բաժիններով: (Արևմտահայ մամուլում այդ բաժինները սովորաբար կրում են «Հանդես հանդեսներու» խորագիրը):

Հայանի է, որ հայ պարբերականների մի զգալի մասի արխիվները չեն պահպանվել, մասնալից արևմտահայ րեքրերինն ու հանդեսներինը: Սակայն «Անահիտ» այն շչիցի է, որի խմբագրական փոստը մեծավ մասամբ մնացել է անվնաս և այժմ էլ Չոպույանի արխիվի հետ պահվում է Հայաստանի Ե. Չարինգի անվան գրական թանգարանում և արվեստի թանգարանում: Սեր ռուսմենսիտության համար հիմնական նյութ ենք քաղել այդ արխիվից, ինտրիկ, միաժամանակ օգտագործելով վերոհիշյալ օժանդակ աղբյուրները:

5.1 ԼՍԱՐԱՆԻ ԹՎԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Այդ մասին «Անահիտ» համարներում որևէ ստույգ տեղեկություն չի տրվել: Այդպիսի փաստերի չեն հանդիպում մեր ձևերի առկայեց մյուս նյութերում նույնպես: Հետևաբար հանդեսի բաժանորդների ընդհանուր թիվը հնարավոր եղավ որոշել միայն մտավոր կերպով՝ ինքն ունենալով հետևյալ աղբյուրները. ա) ստույգ թիվը հանդեսի աշխատակից-հեղինակների՝ 93, բ) թղթակցած, քայքայազրկված հեղինակների մտավոր թիվը՝ 70, գ) գործակալների բաժանորդագրական ցուցակներում նշված անունները՝ մոտ 420՝ չհաշված ա և բ խմբերի բաժանորդներից:

Բացի այդ, որոշ թվով նոր բաժանորդների մասին տեղեկություններ են քաղել ընթերցողների անհատական նամակներից (այդ թվում անձնական բնույթի, որոնցում իշխատակվում են առանձին բաժանորդների անուններ), հանդեսի «Ազգային բրոնիկ», «Ազգ», «Երրակցություններ», «Սեր բաժանորդներում», «Սեր ընթերցողներում» բաժիններում և կազմարկերի հայտարարություններում բաժնեգիր, նվիրատվությունների ու հանգանակությունների ստացման, լսարանի պահանջների ու կարծիքների մասին ժամանակ առ ժամանակ տրվող յուրերի և, ինտրիկ, Ա. Չոպույանի նամակներից:

Այս ալյաբներով «Անահիտ» բաժանորդների թիվը պետք է ն-

դամ լինի 620-640: Բայց դա դեռ բոլորը չէ: Ավելացնենք նաև այսպես կոչված հավանական բաժանորդների քիվը: Դրանք մախ և առաջ այն անձինք են, ովքեր բեռ նամակներում, գրություններում կամ որևէ որչիչ առիթով չեն հիշատակվի որպես բաժանորդ, անհավանական է սակայն, որ «Անահիտ» բաժանորդագրված չլինեին, քանի որ համընդհանուր հրատարակության շրջանում ակտիվ նամակագրություն են ունեցել նրա խմբագրի հետ, լավ ծանոթ են եղել Չոպանյանի գրական և խմբագրական գործունեությանը: Դրանք թվին անցնում է 70-ից՝ չհաշված, ինտրելի, արդեն նշվածները:

Եվ հետո, երկրորդ տարեշրջանից սկսած (1900-ից) հանդեսի կազմաբերքի վրա պարբերաբար տրվել են աարքեր բնակավայրերում գտնվող նրա գործակալների անվանացանկերը (ընդհանուր թվով՝ 100-ից ավելի): Բայց մեր ձեռքի առկա եղած նյութերը տեղեկություններ չեն տալիս 30-ից ավելի քաղաքների ու գավառների (հիմնականում՝ Արևմտյան Հայաստանի, 1908-ից հետո՝ նաև ԱՄՆ-ի) բաժանորդների վերաբերյալ, որոնց գոյության մասին է վկայում ինքնին գործակալների գոյության փաստը: Եթե այդ պարբերներից ու գավառներից յուրաքանչյուրում «Անահիտ» ունեցած լինի նվազագույնը 4-5 բաժանորդ (հսկաառակ դեպքում անխնայա կլիներ այդ վայրերում հատուկ գործակալներ պահելը), ապա, հանդեսի բաժանորդների ընդհանուր թվին կարելի է ավելացնել ևս 130-140-ը (30×4,5): Այսպիսով, ընդամենը 850-900 կամ՝ մի քիչ ավելի: Սեր կարծիքով, սա հանդեսի երբևէ ունեցած բաժանորդների առավելագույն թիվն է, որը, ինչ՝ խոսք, անփոփոխ չի մնացել նրա երկարատև հրատարակության տարբեր աստիճանում:

Մակայն հարց է առաջանում. հանդեսի ընթերցող լսարանի թվական կազմը արդյո՞ք պետք է սահմանափակել միայն բաժանորդներով:

Այդպիսի մտաեցումը, սխալուշա, սխալ կլիներ և անհամեմատ կկորցացներ լսարանի ընդգրկման շրջանակները:

«Անահիտ» ընթերցվել է ոչ միայն բաժանորդների կողմից: Հանդեսի համարներն ստձեան վաճառվում էին առանձին քաղաքներում (Կահիրե, Ալեքսանդրիա, Թիֆլիս՝ 1902-ից, Փարիզ, Կ. Պոլիս՝ 1908-ից), ստացվում է ընթերցվում էին մի շարք զրազարաններում, ընթերցարաններում, տարբեր կրթօպիսներում ու միություններում, ինչպես նաև բազմաթիվ քերթրի ու հանդեսների խմբագրություններում՝ «Բազմավայր», «Մորեթ», «Մշակ», «Նոր դար», «Շի-

բակ» և այլն: Այդ պարբերականներից շատերն իրենց հերթին հաճախակի տեղեկություններ էին տալիս «Անահիտի» բովանդակության մասին, կրթնն նաև քննում ու վերլուծում այս կամ այն նյութը՝ ընդարձակ մեջբերումներով, կամ բաժանվեցնում որևէ խնդրի շուրջ:

Եվ հետո, առանձին գաղաթվայրերում «Անահիտի» օրհնակները ձեռքից ձեռք էին անցնում, մի համարը երբևէ ընթերցվում էր սասնակյալ գրատեր-մտավորականների կողմից, իր բովանդակությանը դառնում քննարկման առարկա տարբեր սոցիալական խմբերում և ընթերցողական լսարաններում: Իսկ մի շարք վայրերում էլ (ինչպես՝ Կ. Պոլսում և Արևմտյան Հայաստանի գավառներում մինչև 1908 թ.) հանդեսի մտարքն արգելված լինելու հանգամանքը էլ ավելի էր մեծացնում հետաքրքրությունը ազգային այդ պարբերականի նկատմամբ և փաստորեն հսկառակ ու բարենպաստ ներգործությունը ունենում նրա աղարածման համար: Հիշում է պոլսոբնակ Հակոբ Սիրունին. «Ժանի՛ րախտապոլ կար, որ տեսած ըլլար «Ազգանիկ» ու «Անահիտը», «Գրոշակի» ու «Շիրակի» Համայնի սև օրերուն... Երբևէն, սանկ, բարի քոթիկ մը կը սպրդեր ներս կիցար մեր ձեռքը և կուռցներ մեր հոգին՝ ինչ քաղցր, քայց և ինչ՝ միամիտ հոթիզուններ բանալով մեր տեխիքներում: Ու աղե աղու կը պտտցնեինք մներս հաշոր օրը մեր այդ անուշ խառվրք...»: Հանդեսի շատ համարներն նույն րախտին են արժանացել նաև Թիֆլիսում:

«Անահիտ» ընթերցվել է նաև շատ բաժանորդների քնտանիքների անդամների կողմից: Հովհաննես Թումանյանը, օրինակ, «Անահիտին» բաժանորդագրվել է 1904-ից (տես ԱՉԳ-1988): Բանաստեղծի կինը՝ Օլգա Թումանյանը, ամենայն հավանականությամբ նույնպես պարբերաբար ընթերցել է «Անահիտ»-ները: Արքիին համարում կարողավ հանդեսի դպրարքցման լուրը՝ նա Չոպանյանին ուղղած իր նամակում խոր ցավ է հայտնում այդ հավակցությանը և ցանկանում, որ հնարավորության դեպքում Չոպանյանը շարունակի իր սիրած գործը:

«Անահիտի» բաժանորդներից էր դերասանուհի Ա. Հրաչյան: Նրա ամուսինը՝ ճանաչված մշակութային գործիչ Անտոն Գարսն, 1899թ. Բարվից Չոպանյանին իրավ գրության մեջ հայտնում է իր և կնոջ խաղը համակրանքը նրա խմբագրական և հրատարակատեսական գործունեության նկատմամբ, միաժամանակ խնդրում է իրեն նույնպես արձանագրել հանդեսի բաժանորդ (տես ԱՉԳ-1473): Գեար է ներարթել, որ նա նույնպես կարողում էր կնոջ ստացած

«Անահիտ»-ները:

«Անահիտի» և նրա խմբագրի գործունեությանը լավ ծանոթ են եղել նաև Թեոդիկ ամուսինները (հայտնի խմբագրապետ Թեոդորոս Թեոդիկը և հասարակական, մշակութային գործիչ Արշակունի Թեոդիկը, տես ԱԶՖ-2242, 2250-5):

Հետաքրքրական է նկատել, որ երբեմն ընտանիքի մի քանի անդամներ միասին են բաժանորդագրվել «Անահիտ», ինչպես՝ մոսկովաբնակ գրասեր հայերից Ժամհարյան եղբայրները, նաև Շահնագարյան, Ճանունյան եղբայրները և այլք:

Այսպիսով, բաժանորդ և ընթերցող լսարան հասկացություններն այստեղ ակնհայտորեն չեն նույնանում: Իրականում հանդեսի (ինչպես ցանկացած պարբերականի) ընթերցողների շրջանակը շատ ավելի լայն է, քան փաստացի բաժանորդներինը: Մեր ուսումնասիրության մեջ առաջնորդվել ենք հենց այդ համոզմամբ, և եզրակացություններն էլ հիմնվում են հանդեսի իրական լսարանի հետազոտման վրա, որի կազմի մեջ մտնում են և՛ բաժանորդները, և՛ բոլոր նրանք, ովքեր այս կամ այն ճանապարհով ձեռք էին բերում հանդեսը, ընթերցում²:

5.2 ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1890-ականներից սկսած արևմտահայության մեծ արագադրի հետևանքով նոր զանգվածներով համալրվեցին հայոց հնագույն գաղթօջախները՝ Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Լեհաստանը, Ֆրանսիան, Լիբանանը, Հունաստանը, Սիրիան, նաև՝ Ռումինիան, Հունգարիան: Հայկական հայաշատ համայնքներ կազմակերպվեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Անգլիայում, Բելգիայում, Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք այլ երկրներում:

Այդ շրջանում երկրից հեռու գտնվող գաղթօջախներից որևէ մեկում գործող հայերն պարբերականը, եթե ձգտում էր կազմակերպել հայ հասարակական կամ գեղարվեստական միտքը, մեկ գաղափարի շուրջ համախմբել հայության տարանջատ զանգվածներին, անպայմանորեն իր առաջնահերթ խնդիրներից մեկը պետք է նկատեր մեծաքիվ ընթերցող լսարան ունենալ այդ գաղթօջախներում: Հակառակ դեպքում նրա նպատակադրումները՝ որքան էլ ազնիվ ու արդիական, գործունեությունը՝ որքան էլ սպասված ու ազգօգուտ, պիտի

մնային չիրագործված:

Շրագրելով «Անահիտի» հրատարակությունը՝ Ա. Չոպանյանը հենց սկզբից էլ գիտակցում էր հարցի կարևորությունը: Ահա քե ինչու հիմնադրումից ամիսներ առաջ (և հետագայում էլ) նա հատուկ ջանքեր է գործադրել հանդեսի տարածումը հայկական տարբեր գաղթօջախներում ապահովելու համար: Եվ գուր չանցան այդ ջանքերը: Կարճ ժամանակ անց «Անահիտ» իր բաժանորդներն ունեցավ հայկական ամենատարբեր բնակավայրերում՝ Եգիպտոս, Պարսկաստան, Անգլիա, Հարեշտան, Ռումինիա, Բուլղարիա, Լիբանան, Ավստրիա, Իսպանիա, Ճապոնիա, Շվեյցարիա, ԱՄՆ, Կանադա, Բելգիա, Գերմանիա, Հորդանան, Սիրիա, Հունաստան, Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներ և այլուր: Թվով մոտ 31 երկրների 130-ից ավելի նահանգներում, քաղաքներում ու գավառներում:

Հանդեսը լայն տարածում գտավ հատկապես այն գաղթավայրերում, ուր գոյություն ունեին կամ կազմավորվում էին խոշոր հայ համայնքներ՝ Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Եգիպտոսում:

Ֆրանսիան հայոց հնագույն գաղթօջախներից է: Նոր ժամանակներում այստեղ տասնամյակներ շարունակ կրթություն է ստացել հայ (մասնավորապես արևմտահայ) ուսանողությունը: 19-րդ դարի վերջին քառորդում Փարիզը դարձավ նաև գաղութահայության մշակութային ու հասարակական կյանքի խոշոր կենտրոն և հայ-եվրոպական առնչությունների մի յուրօրինակ քառերաբև՝ արևմտահայոց ազգային ազատագրության գաղափարական ոգորումների իմաստով: Այդ շրջանում Թուրքիայից հարստացված արևմտահայ մտավոր դասը առաջին հերթին դիմում էր Ֆրանսիա, Փարիզ՝ իր ջանքերը միացնելու ազգապահպանության ընդհանուր գործին: Մեկը մյուսի հետևից Փարիզում ստեղծվում են գրական-մշակութային ու հասարակական տարբեր միություններ, կազմակերպություններ, քննկերություններ, սկսում են լույս աեսնել հայ մամուլի տարբեր օրգաններ: Այս բոլորը նպաստում են ֆրանսահայ ուժերի համախմբմանը, համայնքի կազմակերպման ու հասարակական եռանդուն գործունեության ծավալմանը: Ահա հանգամանքներ, որոնք, մեր կարծիքով, պակաս կարևոր դեր չեն խաղացել այն քանում, որ Ա. Չոպանյանը հենց Փարիզում սկսեց իր նոր հանդեսի հրատարակությունը, քանի որ Փարիզը, իբրև այդպիսին, մեծ դյուրություններ կարող էր բնծայել հայերնիքից հեռու հիմնադրվող հանդեսի գոյությանն ու գործունեությանը: Ու նաև դա էր պատճառը, որ «Անահիտը» մեծ թվով բա-

ծանոթներ և աշխատակիցներ ունեցավ հենց Փարիզում: (Հասարակական պահվող բաժանորդագրական ցուցակների՝ 53-60, անս ԱԶԳ-ՅՕՉՅ³³): Այս ինստիտուտը բնութագրական է, որ հայ խմբագրիչներից շատերը հույս են ունեցել կոթակական հայ գաղթօջախներից հասկապես Փարիզում ձեռք բերել ընթերցող մեծ խորան: Օրինակ Միրայել Շամուսանյանը, 1898-ին Կ.Պոլսում ստանձնելով մոր «Մասիս» (գրական, գիտական և ինստատիքական կիսամսյա հանդեսի) խմբագրությունը, դիմում է Չոպանյանին. «Եր ուսում, - որ Բարիկ ունի մոտ 50 բաժանորդ գտնես սա «Մասիս» (ԱԶԳ-5489):

Յրանախայի հայ բնակչությունը կենտրոնացված էր հիմնականում Փարիզում ու Մարսելում: «Անահիտ» ֆրանսահայ բաժանորդների գերակշռող մասն էլ բնակահարար այդ քաղաքներին է: Գավառական քաղաքներում՝ Նանսի, Էրինակ և այլն, դրանք թվով անհամեմատ քիչ էր:

Փարիզում, բացի բաժանորդներից, հանդեսի համարներն ստանում էին «Հայ ուսանողաց» և «Հայ երիտասարդաց» միություններից, ինչպես նաև մի շարք պարբերականների խմբագրությունների՝ «Բանասեր», «Կուռնկ», «Համալսարան» (1899-1902), «Ժողովուրդին համար» (1901), «Գորսան» (1901-1905), «Ասպարեզ» (1905-1910), «Պրո Արմենիա» (1900-1914), «Լ.՝ Արմենիա» (1898-1906): Մարսելում հանդեսի մշտական բաժանորդն է եղել «Հայոց ընթերցասիրաց քննչությունը»:

«Անահիտ» *եզիպատիս* յարաբեր հիմնականում բաղկացած է Ալեքսանդրոփայի և Կահիրիի հայությունից: Տարբեր աղբյուրներում հանդեսի՝ այդ քաղաքների գործակալներն են եղել Սիսակ Արմենյանը (Տիգրան Կասաբական), Հովհաննես Գարսանյանը, Աղաթա Նորատունկյանը (Ալեքսանդրոփայում), Հակոբ Օհանյանը, Թորգոմյանը, Կիրակոս Չուլալյանը, Աշոտ Մուրադը, Ասաբըր (Առաքել Փավազյան), Արմենակ Առիկյանը (Կահիրեում) և ուրիշներ, բոլորն էլ՝ զբաղմունքով ու մասնագիտությամբ հրատարակիչներ կամ գրական գործիչներ: Չոպանյանին ուղղված նրանց նամակները հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս յարասնի քանակական ու տեղակայման կազմի, հետաքրքրությունների, դեպի հանդեսն ունեցած վերաբերմունքի, նույնիսկ ստանձնի ընթերցողների անձնական հատկանիշների մասին:

Մինչև «Անահիտ» հիմնադրումը՝ 1898-ի եռլուսներին, Կահիրիի գործակալներից Հ. Օհանյանը (տալարանատեր) խոստանում է

«այստեղին ու գյուղերին» 30-ից ավելի բաժանորդ գտնել (տես ԱԶԳ-7186): Ամենայն հավանականությամբ, Օհանյանը կատարել է իր խոստումը, թեև ավելի ուշ՝ 1904-ին, ցավով տեղեկացնում է, որ այդ տարվա բաժանորդներից վճարել են միայն 14-ը, 1905-ին՝ 25-ը: Միև տարի անց՝ 1906-ին Կահիրեից Չոպանյանին է ուղարկվել մի ցուցակ, որտեղ բաժանորդների ընդհանուր թիվը ներկայացված է 52, վճարել են 42-ը (ԱԶԳ-7038): Փաստորեն, ըստ այդ տեղեկության, Կահիրեում «Անահիտ» բաժանորդների թվով 5-6 տարան գրեթե կոլեկտիվացվել է: Նույնը չեն կարող ասել Ալեքսանդրոփայի յարասնի մասին: Այստեղ մինչև 1898-ի նոյեմբերի Տ. Կասաբականը կարողացել է տարածել է ընդամենը 22 բաժնեթղթիկ ու թեև հաջորդ ապրիլներին գրեթե յուրաքանչյուր նամակի հետ Չոպանյանին է դիմել նոր բաժանորդներ գրանցելու խնդրանքով, բայց և նույն ժամանակ տեղեկացնել է այս կամ այն բաժանորդի հանդեսի տարանը դադարեցնելու մասին (տես ԱԶԳ-3142-3160³⁴):

«Անահիտ» եզիպատիս յարասնի ընդլայնմանը նպաստում են նաև անդի հայկական թերթիի ու հանդեսների խմբագրությունները՝ «Ազատ խոսք» (Ալեքսանդրիա, 1902-1903, 1906-1908), «Առաքել» (Կահիրե, 1904-1908), «Շիրակ» (Ալեքսանդրիա, 1905, Կահիրե, 1906-1907), «Նոր օր» (Կահիրե, 1900-1901), «Ազատ բեմ» (Ալեքսանդրիա, 1903-1905, Կահիրե, 1906-1907), «Աքարեկ» (1897-1906), «Պարտեզ» (Ալեքսանդրիա, 1903-1904) և այլն: Հանդեսը ընթերցողներ ուներ նաև Կահիրեի ազգային վարժարանում:

«Անահիտ» յարասնի աշխարհագրական կազմը հայկական գաղթօջախներից է ոչ միայն այնքան բազմազան էլ նաև, որքան *Անթրիպայում*: Հանդեսը գործակալներ ու բաժանորդներ ուներ երկրի տասնհինգից ավելի հայաբնակ կենտրոններում, այդ թվում՝ Կաշիկգոտում, Նյու Յորքում, Չիկագոյում, Բոստոնում, Ուուստում, Պորտլանդում, Ֆրեզնոյում, Ֆիլադելֆիայում, Լիմոն, Ուստ Ուոքսթոնում, Սենթ Ֆրանսիս և այլուր: (Հետաքրքիր է, որ այդ վայրերում բաժանորդագրության գործը կազմակերպվում համար հրատարակության վերջին ամիսներին հանդեսի խմբագրությունը նաև ընդհանուր գործակալ է պահելու, Նյու Յորքում՝ Արշակ Տեր-Մարտիրոսյան):

20-րդ դարի սկզբներին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները մեծապես կերպով զարգացող հայկական գաղթօջախն էր: Հասկապես Կալիֆորնիայի մասնագր գործած մի յուրօրինակ հավաքատեղի Արևմտյան Հայաստանի գավառներից գաղթող հայության հա-

մար: «Անահիտ» ամբիփառայ յարանի մի զգալի մասը հենց այդ նահանգից է: Մինչև 1904 թ. հանդիսանալով բազմաճյուղ- ըրդ ուներ Բոստանում, Նյու Յորքում, Չիկագոյում, Պրովիդենսում և նահանգի այլ խոշոր քաղաքներում: Նույն փակարանի նյութերից, օրինակ, Բոստոնի գործակալը (Արտաշես Էրոյան), դժգոհելով, որ հանդեսի նկատմամբ հետաքրքրությունը ընկել է այնուամենայնիվ, նոր տարվա համար խոստանում է գտնել ամենափչը 30 քաժանորդ (տես ԱՉՖ-6899): Միայն Նյու Յորքում մինչև 1904 թ. «Անահիտ» ամեցել է 7-8 գործակալ (Պ. Կասաբյան, Վահան Մոզյան, Պեարոս Գարբիելյան, Մանուկ Գալստյան և ուրիշներ), այդ բիւտն մաս «Ար- մենիա» անսագրի խմբագրությունը: Հանդեսի բաժանորդներն են Կ- ղել ամս «Աւյս» (Բոստոն, 1907-1908), «Հայն հայրենյաց», «Հայրենիք», «Հայաստանի կղնակ» (Բոստոն-Նյու Յորք, 1900-1911), «Ազգ» (Բոստոն, 1907-1911), «Արար» (Բոստոն, 1905-1906, Նյու Յորք, 1907) և մի շարք այլ պարբերականների խմբագրությունը, ինչպես մաս Նյու Յորքի ազգային ընթերցարանը և հայկական գրադարանը, որոնք իրենց հերթին զգալի չափով նպաստել են ԱՄՆ-ի հայության շրջանում «Անահիտ» տարածմանը: Այդ գործին ակ- տիվորեն աջակցել են մաս առանձին անհատներ: Օրինակ, Վաչինգ- տոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի շրջանավարտ, հնչական գործիչ Ա. Պարսադեպը, գործի ընթացում լինելով մի շարք քաղաքներում, ցանացել է «Անահիտ» գործն ավելի մտոկից ծանո- րացնել հատկապես հնչական շրջաններին (տես ԱՉՖ- 4933):

Հայկական այն գաղթյալներում, որտեղ «Անահիտ» քաժա- նորդների թիվը համեմատաբար մեծ չի եղել, խմբագրությունը հավա- քաբար հոգ է տարել, որ հանդես տեղիցի գրադարաների, միաբ- յունների ու կազմակերպությունների միջոցով մտաշլի դառնա ըն- թերցող շայն շրջաններին: Այդ նպատակին են ծառայել առանձին անձանց նվիրատվությունները, որոնց շնորհիվ «Անահիտ» են ստա- վել «Ավրեթի «Արավոն», Մայմանայի «Արծրիկ» գրադարանները, Դավրեթի Հայտնիաց քարեգործական ընկերությունը, Տոմսկի հայ ուսանողությունը, Շուրվերի հայոց գրադարանը և այլն: Հաճախ էլ Չոպանյանը այդպիսի նվիրատվություններ է կատարել խմբագրու- յան աղբասակի միջոցների հաշվին:

Բացի այդ, հոգ է տարվել, որ հանդեսը ընթերցողի ավյալ երկրի՝ որքան հնարավոր է տարրեր քաղաքներում ու գավառներում: «Անա- հիտն» ստանում էին Պարտկաստանի Թեկրան, Դավրեթ (Թավրիզ),

Արարկասական, Մարմատ հայաշատ ընկալալայերում ու դրանց հարակից շրջաններում, Գերմանիայի հինգ խոշոր քաղաքներում՝ Համբուրգ, Մյունխեն, Լայպցիգ, Բեռլին, Բոնն, Բուլգարիայի Վա- նա, Ֆիլիպն (Պլովդիվ), Ռուսնուգ, Մոֆիա հայաբնակ կենտրոննե- րում և այլուր:

«Անահիտ» հանդեսի համար առաջնային նշանակություն ուներ արևելահայ ընթերցող յարանի կազմակերպման խնդիրը, որ անմի- ջակմարննելու թելադրվում էր նրա ծրագրային կարևորագույն նպա- տակալորդներնուր: Իր արևելահայ քարեկաններից մեկին այդ մասին Չոպանյանը գրում է. «Մտախ կղայի որ... առաստայոց մեջ աա- րածվեր **Անահիտը** և կապ մը զլար հայության երկու մեծ հասված- ներում մեջ» (ԱՉՆ-56):

Հանդեսի անխափակ մտարը **Ռուսաստան** և **Կովկաս** ապահ- վելու գործում իր հերթին ըմբարտություններ էր ստեղծում զարական գրաքննությունը, արգելվում էին առանձին համարներ, սեպցվում քույրաբաված համարների որոշ էջեր: Չոպանյանը ստիպված էր շա- րունակ դիմումներ հղել Պետերբուրգի ու Մոսկվայի գրաքննիչներին, դիմել արևելահայ ճանաչված մտավորական գործիչների միջնոր- դությանը՝ հանդեսի ազատ տարածումն ապահովելու համար: 1900 թ. Պետերբուրգից Հանրարձում Առաքելյանը հայանում է, որ գրադ- վել է «Անահիտ» հարցով. նշանակված է նոր զարքնիչ՝ Դրագոմի- րեցիկն (ազգայանը լեն), իսկ «Անահիտը» ընդհանրապես արգել- ված չէ Ռուսաստանում, թեև եղել է այդպիսի մի միտը, «քայն քուզ- ված է առ այժմ այդ միտը. միայն Դրագոմիրեցիկը գրեթե բոլոր հա- մարները արգելի էլ... Ես խնդրելի Մարտվ վարդապետ Տեր-Մովսիս- յանին, շարունակվում է ճանակալիքը, որ Դրագոմիրեցիկում համոզի, թե «Անահիտը» գրական հանդես լինելով, գոր տեղն է ենթարկվում այդպիսի արգելքների» (ԱՉՖ-661): Իր հերթին Մ. Տեր-Մովսիսյանը հայանում է, որ արդեն խոսել է «ցեկորի » հետ և այնուհետև թերթը կրույաարվի: Իսկ թե որո՞նք էին արգելման պատճառները, այդ մա- սին նամակագիրը խիստ հետաքրքրատևան անդեկարյուններ է հա- ռորդում. «Ն.Ա (գրաքննիչը) - Յու. Ա.) ինձ խնդրեց ձեզ գրել հետևյալ- և. կարող եք Չեր թերթում գրել ինչ է ինչի մասին կուզեք. միայն չի կարելի գրել Ռուսոց կայսեր դեմ, Ռուսաստանում իշխող պետական կարգերի դեմ, քույրաորդի է Տաճկաստանում Հայերի համար **ինքնավարություն**, բայց ոչ **անկախություն** խնդրել: Նա առում է. քա- նի թերթը ստացողները շատ քիչ են, այսքան ընդհանուր կանոնները

բավականացուցիչ են, իսկ երե ավելի տարածվի, ավելի խառնապահանջ կլինի» (ԱՇՀ-7168):

Գրաքննության մասովված ու կապահովու վերաբերմունքի արահայտությունն էր նաև այն, որ «Անահիտը» ավելի խիստ ստուգման էր ենթարկվում Կովկասում: Հազարավան մի համարված հոդվածի պատճառով արգելք էր դրվում ամբողջ համարի վրա, իսկ բույրարված համարներում անխնայ սևագրվում էին ազգային ազատագրության գաղափարներով սուզորված էջեր: Ուշադրությունից չէին վրիպում անգամ բոնոթյան հոմ պայքարի ոգևորչող գրական գործեր: «Անահիտ»ի ոչ մի համար չի ստացվել ամբողջ Կովկասում, - 1898-ի դեկտեմբերի վերջին Չուպանյանին է գրում Կրքանես Փափազյանը: - Առաջին համարը, ինչպես իմացա գրաքննական ատենից, բռնված է արգելված է. նախ ձեր առաջնորդողին («Գարագըռխ»): - Յու.Ա.) և հետո Շատուրյանի երկու առաջին բանաստեղծությունների համար: Երկրորդ համարը այս օրերս բոլոր կը արվի ցրվելու, իսկ հետագա համարների վրա պիտի սկսին *խիստ կակածանք* նայիլ...: Երե ուզում եք որ «Անահիտը» ազատ մտաբզուն Կովկաս, պիտի գզույշ լինեք *սզատ* մտքեր արտահայտելուց: Միայն Կովկասումն է այդ արգելքը. Ռուսաստան բույրարվում է մի տարօրինակությամբ էլ այդ էլ» (ԱՇՀ-7475): Ինտրոն, միայն Կովկասում չէ, որ արգելվում էր «ազատ մտքեր» արտահայտող մտնողի մուտքը: Բայց որ ցարական գրաքննությունը հստակ շահագրգռվածություն էր հանդես բերում հատկապես ազգային շքաններում այդ տեսակ մտնողի տարածմանն արգելելու համար, անվիճելի է: Իրենց հերթին ընթերցողներն էին դժգոհում հանդեսի սևագրված ու պակաս էջերից, անհարկի ուշացումներից: Կրք. Փափազյանը նույնիսկ առաջարկում է բարձրագույն հանդեսի բաժնեգիրք, և այն Կովկաս ուղարկել Մոսկվայով: «Միակ միջոցը Կովկասում *Անահիտ* տարածելու՝ այդ է» - գրում է նա (նույն տեղում): Չուպանյանը, սակայն, նախընտրում է Կովկասում «Անահիտ» տարածման մեկ այլ միջոց, որքան էլ դա նրա համար անցանկալի էր: Երկուսը 1900-ից հանդեսի քաղաքական բնույթի հովվածները նա կապահովում է առանձին հավելվածներով («Ներկան», «Հորիզոնը», «Կարկանդակ», «Անահիտ» դերը» և այլն), որոնք Ռուսաստան առաքվող համարներից հանվում էին: 1898-1899 առերկրյանի վերջին համարի հավելվածակարնը («Անահիտ» դերը») սկսվածանք Ա.Շատուրյանին ուղարկված լինելու առիթով Չուպանյանը գրում է. «...Խնդրեն ուրիշներու մի

ցուցներ. չեն ուզեր որ ուն անպատանդություն հասաչ գա. *Անահիտը* պիտի ունենա միշտ այդպիսի մասեր, որ բնավ պիտի չարկեն Ռուսաստան, միայն գրական մասն է, որ պիտի դրկեն Ռուսաստան» (ԱՇՀ-63):

Այսպես թե այնպես, «Անահիտը» ընթերցող մեծ լսարան ձևերից Ռուսաստանի հայաբնակ մի շարք քաղաքներում (Մոսկվա, Պետերբուրգ, Ատորվան, Կազան, Օդեսա, Ռուսոսկ, Կույբիշև, Տոմսկ և այլն), Կովկասում (Թիֆլիս, Բարսեղ, Կիզլյար, Բարսեղ), այդ բովում, ինչ խոսք, նաև Արևելյան Հայաստանի կենտրոններում էջմաձին, Ալեքսանդրապոլ, Երևան, Մոծ Գարաբաղիսա և այլու: Ըստ արևելիում եղած ավայտերի, սակայն, հանդեսն ավելի մեծ բովով բաժանողներ է ունեցել Ռուսաստանի ու Կովկասի խոշոր քաղաքներում, քան բուն Արևելյան Հայաստանում: (Հրատարակության առաջին տարեշրջանում, օրինակ, «Անահիտը» Մոսկվայում, Բարվում և Թիֆլիսում ունեցել է մոտ 50-70-ական բաժանում): Գա, ինտրոն, ուրիշ օրը իր օրինակով պատճառները, որոնցից հիմնականն այն է, որ նշված քաղաքները տարիներ շարունակ եղել և մնում էին հայ մշակութային ու առևտրական կյանքի ազդեցիկ կենտրոններ:

«Անահիտ» օրինակները ստացվում էին արեկահայ մի շարք կազմակերպություններում, միություններում և ուսումնական հաստատություններում: Ալեքսանդրապոլի գրադարանում, Էջմաձեի Գեվորգյան ճեմարանում, Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերություններում, Մոսկվայի հայ ուսումնալս միությունում, Կիզլյարի Լեոն Հովսեփյանի գրավաճառատնոցում, Բարվի Հայոց մշակութային միությունում և այլու: Հանդեսը պարբերաբար տաճանում էին տեղերի հայ մամուլի օրգանները. «Արշին ինչպես և *Մշակին*, ինչպես Թիֆլիսի բոլոր ընթերցուն, միշտ ուղարկված է *Անահիտ*», - հաստատում է Չուպանյանը 1911 թ. մայիսին (ԱՇՀ-103):

«Անահիտ» հանդեսի համար կարևորագույն խնդիր էր լսարան ունենալ Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանի գավառներում, քանի որ առանց բուն Հայաստանի ու պողսահայ մտավորականության հետ կապի ու մշտական փոխադարձությունից Փարիզում գործող գրական հանդեսի՝ մեզ հայասնի ազգային շահագրգռությունները զատ կործնելով անխրաբոճելի պիսի մնային, ամբողջությամբ լին կարող ծառայել իրենց ցատակակին: Գեա հանդեսի հրատարակությունից առաջ Չուպանյանը հստակ աշխատանք է սկսում այդ ուղղությամբ. նամակագրական կապեր է հաստատում Պոլսի հայ մտա-

վորականության հետ (նրանք միջոցով էլ՝ զավաճեցրե՞մ ստեղծագործող առանձին հայ գրողներին), միջնորդավորված գրագրություն է սկսում Պատրիարքարանին, պոլսահայ գործիչներն ու խնամակալներին հետ, վերջիններին խնդրում պարբերաբար իրեն ուղարկել առիչ հայկական բերքերն ու հանդեսները և այլն: Ըստ մեր ունեցած փաստաթղթի՝ միայն Կ. Պոլսում «Անահիտ» տարածման հարցերով Չոպանյանը միաժամանակ նամակագրություն է ունեցել շուրջ ինը անձնավորությունների հետ՝ Գեղամ Բարսեղյան, Վահրամ Թորոզյան, Արամ Անտոնյան, Հարություն Մրմչյան, Վ. Սամվելյան, Վահան Թեքեյան (մինչև 1900-ի վերջերը), Միքայել Շամտանճյան (մինչև 1901-ի վերջերը), Զավեն (հավանաբար՝ Զավեն Տիգրան, մինչև 1900-ը): Նույն ամիսով նա կապեր է հաստատել իգմբիրահակ առանձին հայերի (Գրիգոր Միսանյան, Սեդրակ Բոխանյան, Ն. Գուրջյան (անսև ԱՉԾ-4024-7138), Սամսոն զավառամ չ. Տիվանյանի, Խարթրոզմ Գուրեն Զարդարյանի, Թրվաթիցում և այլոց հետ (անսև ԱՉԾ-6455-6456, 2093^ա-2094): Ուստի բողոքովին էլ անսպառնիչ չէ, որ մինչև հանդեսի իրատարակումը նրա ծրագրով առանձին լավ ծանոթ էր սղոսահայ առաջադեմ մտավորականությանը: Կ. Պոլսից այդ մասին է գրում Արամ Անտոնյանը 1898 թ. օգոստոսի 1-ի բովանդի նամակում. «...Հրատարակության լուրը շատ ավելորդ սպավորություն բողոք հետ, - ոչ անշուշտ **արևելքցիներու** շրջանակին մեզ, - հասարակությունը ուղերված էր խոսի անոթ վրա. ամենուտ սիրտը բեզի հետ է», և սպա որոշ ժամանակ անց մեկ այլ նամակում ավելացնում է. «Մեծ հույսեր կան վրան, շատ համակիրներ ունիք հոս» (ԱՉԾ-483^ա-484):

Այդպիսի քննդրությունները «Անահիտ»-ի իր համար, բովանդ է մեծ յարան պիտի ապահովեր Երկրում: Միքայել Շամտանճյանը, օրինակ, խոստանում էր «զավաճեցրե՞մ և Պոլս մեջ, ամենաբիշք 200 բաժանորդ» գտնել (ԱՉԾ-5487): Նույն պարագայում մեծ բովով բաժանորդներ էր խոստանում գտնել Արամ Անտոնյանը (անսև ԱՉԾ-484^բ): Բայց հասկանալի պատճառներով հանդեսի մուտքը Կ. Պոլս և զավաճե՞ր խոսիլով արվելով: Մնում էր աղիներ գտնել հանդերս զազգանի տարածելու համար: Իսկ թե ինչպես էր այն կազմակերպվում, որոշ չափով հնարավոր էրավ պարզել ինչպա անձնավորությունների նամակներից ու գրություններից: «Անահիտը» Պոլս և մուտք գործել ֆրանսիական էնագրատան միջոցով, որտեղ հանդեսի օրինակներն ստացվում էին եվրոպական լրագրակի հետ փաթեթավորված և առանձնապես զբարձրիչների ուշադրությունը չէին

զբավում: Հանդեսի տարածման այդ ճանապարհը Ա. Անտոնյանը համարում էր ամենից հուսալից. «Երևար Պոլսի Poste Reclauter միջոցով որևի որո՞ ոք կուզեք. ամեն պարագայի մեջ պիտի ըլլա բերք մը՝ գոր պիտի ստիպվի՞ր գուրտուկ կարդալ ու պահել. քան մը՝ որ շատ ավելի կ'անուշցնե գայն» (ԱՉԾ-484): «Անահիտը» այդ ճանապարհով են ստացել Գ. Բարսեղյանը, Վ. Թորոզյանը, Վ. Սամվելյանը, Ա. Շամտանճյանը, Չ. Գուրջյանը) և որիչներ: Հավանաբար ֆրանսիական հեռագրատունը հանդեսի այդ օրինակները քնդրեցել էր ոչ միայն ողղակի Փարիզից, այլև, ինչպես նշվում է նամակներում, «Անճեղատրի ճամբով» և Վիեննայի Մյլիթարյան միաբանության միջնորդությանը՝ Բուրգրաիայի ճանապարհով: Ըստ որում նամակագրությունը իրականացվել է էլիմենտարն ժամկանուններով և որիչ անձանց հասցեներով: Պոլսահայ նամակագիրները Չոպանյանին հուրդրում էին գալուշության գործի, «թիչ մը շրջանադուրյանը գրել» նամակները, դրանցում չնշել «Անահիտ» անունը, քաղաքական ամենաուրիշ ակնարկություններն անգամ խուսափել: Երբեմն էլ հարկ էր լինում ժամանակավորապես քնդրատել նամակագրությունը փաթեղահայ խմբագրի հետ:

Այդպիսի պայմաններում, ինտրիկ, Չոպանյանը չէր կարող «Անահիտ» համար մեծ յարան սպասելից Պոլսում: Նրա սղոսարանակ բարեկանները, որոնք հանդեսի իրատարակությունից ամիսներ առաջ խոստացել էին պետք եղած «բողոք ապստեղությունը» նկրելու հայ գործին, «բավական թվով» բավանորդներ գտնել, հաճախ ստիպված էին խոստովանելու իրենց անկարողությունը այդ բանում (անսև ԱՉԾ-483,484^բ,484^գ):

Ինտրիկ, շատ ավելի դժվար էր «Անահիտը» Արևմտյան Հայաստանի զավաճեցրում տարածել: «Գավաճեցրե՞մ համար բացարձակներ անկարելի է... Չոպանյանին էին հայտնում Պոլսի հայ մտավորականները, - մի՞ ինչու որ նույն իսկ մեկ բերք մը ուն միջոցով կարելի ըլլա ներս մտցնիլ» (ԱՉԾ-484): Այո, բայց զբարձրության պայմաններում քերես անհնար էր հանդեսի տարածները ողղակի Պոլսից զավանդ անկարելի: Բայց սեա նամակներից մեկում ակնարկություն կա «միակ ճանապարհի» մասին՝ «ուսուպկան ստեմանագուլար»: «Գրավում է, որ քուրսական զբարձրությունը նույն խոստությանը չի գործել տարբեր բնակավայրերում: Հայաստանի զավաճեցից օրինակ Խարթրոզմ քնուրյան տարիներին քնդրեցվել են **թուրքը** տուսահայոց բերքերը», այդ բովում («Մշակը» ԱՉԾ-484): Իսկ թե

ինչպես է, որ հատկապես Խարբերոյմ այդ պարբերականների մտարը չի արգելվել, երբ արգելվել է, ապա ի՞նչ ճանապարհով են դրանք մտար գործել գալաւ, կամ թե՛ ո՞րն է «ռուսական սահմանադրութիւն» սոված ուղին, դժգոյր է ասել: Բայց որ մինչև 1908 թ. Արևմտյան Հայաստանի գաղափարներից «Անահիտի» կապերը սերտ են եղել հենց Խարբերոյի հետ, այդ մասին շատ հետաքրքրական վաստակ են տալիս հանդեսի ֆոնդում պատկով առանձին նամակներն ու գրոյրյունները: «Անահիտի» երատարակոյրոյնց հետ Խարբերոյմ նրա առաջին համարներից անհամաբերոյրոյնք սպառում էին գաղափարական գրականոյրոյան երկու խոշորագոյն ներկայացուցիչները՝ Թելախանցիցին և Ռուբին Չարաբարյանը: Նամակների բովանդակոյրոյնց պետք է ներառել, սակայն, որ մինչև 1899 թ. կեսերը նրանց չի հաջողվել ստանալ այդ համարները: Նույն թվականի մարտին Ա.Անտոնյանը Պոլսից Չոպանյանին անդիկացնում է. «Գեղացիք ու Հրաչը (Թելախանցիցին ու Ռ. Չարաբարյանը)․․․ Յու. Ա.) նամակները կր ղրկեն միշտ խտատմներով. չեք գիտեր ինչպես կ'արաւեն որ իրենց թերթ մը ղրկվի: Վերջին անգամ նշանակած են հետադիպ հասցեն՝ որ սպահեռութոյան կողմն թնավ տարակոյա չի վերցներ. Monsieur Vartan Mamigonian Vice. Consul ce Perse...»: և այլն: Նամակային առաջարկում է այդ հասցով հանդեսի առաջին համարից երկու օրինակ ուղարկել՝ լավ վավերած: Երբ ստացված, կարելի է օրհարիկ նաև մյուս համարները: Տեղ հասն' ի ն արդար «Անահիտ»-ները նշված հասցեով: Անտոնյանի պատկազմված նամակներում այդ մասին ոչինչ չի ասվում, թեև հանդեսի պղտտայ թածանդողների մասին այդպիսի անդիկարոյուններ նա պարբերաբար տալիս էր Չոպանյանին: Այստեհանդերձ, մինչև 1901 թ. կեսերը Ռուբին Չարաբարյանն արդեն ստացել է «Անահիտը»: Այդ է վերայում նույն թվականի հունիսին Չոպանյանին գրած նրա մի շատ հետաքրքրական նամակը, որում ասվում է. «Արդեն նույնպես կ'ստանար ինչպես անցյալ տարիներու թածնեղիքը, նույնպես ներկա տարիինը: Միայն պիտի խնդրի որ ծրարները այնքան մեծ կապված չլլային ու հետո թիչ մը ավելի «հաստատ» փարթոցներով ու լավ գտոված՝ որպես զի գարաբնոյրոյանը անհարիկ միջամտոյրոյն էլ կրնար ղրկել» (ԱԶՖ-2093): Հավանական է, որ Թելախանցիցին նույնպես ստացել է «Անահիտը», քանի որ այնքան սպասված հանդեպ վերջապես մտար էր գործում գալաւ:

«Անահիտի» թածանորդների թիւր Թուրքիայում և Արևմտյան

Հայաստանում, ինչպես տեսնում ենք, այնքան էլ մեծ չէ: Նշվածներին կարելի է ավելացնել Մալկարայի, Իզմիրի և Սամսոնի (նկարագրւմ է մեզ անհայտ ևս մեկ-երկու գաղափարների) էլի մի քանի թածանորդներ: Ել ընդամենը այսբանը: Մալկարայից և մտանալ այն կարևոր հանգամանքը, որ հայկական գաղթօթայիններից թերևս ոչ մեկում հանդեսի մի համարը կամ մի օրինակը չի ունեցել այնքան ընթերցողներ, չի կարողացել այնքան մեծ թարանի կողից, որքան՝ Պոլսում և Արևմտյան Հայաստանում: Դրանք, ինչպես գիտենք, ճնորթը ճնոր լին անցնում, նաև գաղտնի ընթերցվում գրական հավարոյրոյնում, վարժարաններում, նույնիսկ՝ եկեղեցական թարձր շրջաններում, այսպիսով՝ ձևը բերում համակիրների սովար խումը:

«Անահիտը», օրինակ, ստացել են Խարբերոյի (Մալկարի) հայունի ազգային վարժարանում: Երբ ավելացնենք, որ այդ տարիներին վարժարանում միաժամանակ ուսանել են 500 պատանիներ ու աղջիկներ, որ իր մտկարողով կելողական հույնաստիպ դպրոցների հետ մրցոյրոյան գնացող այդ կրթօթային ուսանողներ ունեւ շրջակա բոլոր գաղաններից՝ Մալաթիա, Գերսին, Արարիկը և այլն, ապա ընդհանուր առմամբ պարզ կդառնա, թե դպրոց մտար գործող «Անահիտի» մեկ կամ երկու համարը ազդեցոյրոյան կնէ շրջանակներ կարող էր ընդգրկել, ինչպիսիք ընթերցող թարան ինքնեռար:

Նույնը ընորոյ է նաև 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջոյնից հետո Պոլիս և գաղանները անարզկ տարածվող «Անահիտ»-ների համար: Միայն այն տարբերոյրոյանը, որ այս դեպքում անհամեմատ անել էր թածանորդների թիւրը և դրան համապատասխան՝ մեծապես ընդլայնվել ընթերցող թարանի աշխարհագրոյրոյնը: Հանդեպ կարդում էին շուրջ քսանութ թաղարներում ու գաղաններում, որտեղ «Անահիտ» ուներ իր հատուկ գործակալները՝ Կ. Պոլիս (Գալպոյան գործակալոյրոյան, Պապենց գրատուն, Արձիլ գրատուն, Տիգրան Տորոս-մանյան), Իզմիր (Գիթգոր Հ. Տեր-Միհայան, Սեղրակ Թոլմաճյան), Խարբերոյ (Միկիան Թերլիանյան, Մարտի Ստեհկյան, Գարեգիկ Կոստանյան), Վան (Տիգրան Չիբոյնի), Կարին (Գառնիկ Լուսալոյրոյան), Պարտիզակ (Սիլբոն Հովհաննիսյան), Շապին-Գարաիիար (Վահան Հյոսիսյան), Մուշ (Համազասպ Տեր-Ղովհաննեսյան), Ալան (Միկիան Բեշիշյան, Գալիլի Խալիկյան) և այլը: Թածանորդներից բացի «Անահիտը» ստանում էին նաև Վանի «Մարտիկ» ընթերցարանը, Շապին-Գարաիիարի կրթօթիցա միոյրոյանը և տեղի դպրոցի գրադարանը, Երզնկայի կրթօթիցա միոյրոյանը «Ատարեք»

ու «Ամբերգարան» ճյուղերը, Կարմո վարժարանը և, իհարկե, Պոլսում, Իզմիրում ու գավառներում երատարակվող բազմաթիվ պարբերականների խմբագրություններում:

Այստեանդեղծ, «Անահիտ» 1908-ից հետո էլ այնպիսի լայն տարածում չգտավ Պոլսում ու գավառներում, ինչպես գանկանում և սպասում էր Չոբանյանը, և ինչպիսին էր 1895-ի «Ճաղիկը»:

«Անահիտ» քննրեցող լսարանի աշխարհագրական կառուցվածքի բնութագրումների պետք է ավելացնել մի կարևոր առանձնահատկություն եւ: Չամբովաձայն չափերի հասած արևմտահայերյան արտագաղթը սուկ տեղահանություն չէր, տարագրություն չէր մի երկրից մյուսը, հայերենից՝ գաղթօջայիս, այլ անհույս ու անհեղձակար դեգերում էր անհայտություն ճամփերին, գոյություն հանգրվանների որոնում՝ քաղաքը քաղաք, երկրից երկիր, հայրենիքից անհայտություն, մի անակ շարունակված, *անընդհատ գաղթ*, որ անգամ այսօր էլ վերջ չունի: Արդ, «Անահիտի» բնդիսանոր բաժանորդների մտա մեկ բառերը այդ ճակատագրի տեր հայ գաղթականներ էին: Անընդհատ լինելով օտարության ճամփերին՝ նրանք հանդեպի համարներն ստանում էին մեկ Ալեքսանդրիայում ու Կահիրեում, մեկ Կ Պոլսում ու Թիֆլիսում, մեկ Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, Անգլիան ու Ռուսիան, Քիչարտունում ու Ֆրիբուրգում, Հալեպում ու Ուրֆայում, Նիսիայում (Նիսպուր) և այլուր: Բաժանորդներից, օրինակ, Ավետիս Անտրոյանը «Անահիտ» ստացել է սկզբում Լոզանում, ապա՝ Բարսիլոնում, հետո՝ Թիֆլիսում, ապա՝ նորից Լոզանում, Բորիս Արտուրյանը՝ Նիսպուր-Միլան-Պետերբուրգ-Ռուսիզգրես (Ռուսիյա), Հարություն Թիբրայանը՝ Թեհրան-Յուրթիս-Լաիկոն-Նյու Յորք, Արմինե Արմինյանը՝ Թիֆլիս-Նախիչևան-Բարսիլ, Կոմիտասը՝ Բեռլին-Լոզան-Ժնև-Թիֆլիս-Կ. Պոլիս և այլն, Երտիսանը՝ Վաշինգտոն-Կ. Պոլիս, Լ. Մելիք-Արամյանը՝ Թիֆլիս-Օդեսա-Թիֆլիս, Հովհաննես Եսինազարյանը՝ Ռուսնուգ-Մոսկիա-Մանչեստր-Կ. Պոլիս և այլն: (Թերևս օրինակալի է, որ այդ ուղիների խաչմանում կենտրոնը նյայ Արտիան է, ապա՝ Թիֆլիսը, հետո՝ իսլամաարապես Փարիզը և Կահիրեն ու հաջորդաբար՝ Էջմիածինը, Լոնդոնը, Ալեքսանդրիան, Բոստոնը, Լայպցիգը, Բեռլինը, Թեհրանը, Վաշինգտոն, Պրովիդենսը): «Անահիտ» իր բաժանորդների հետ փաստորեն յուրօրինակ ճամփորդություն է կատարել մի բնակավայրից մեկ այլ բնակավայր, մի գաղթօջայից մեկ այլ գաղթօջայիս դրանով իսկ էլ ավելի բնդայնելով լսարանի աշխարհագրական տանձանները:

«Անահիտ» քննրեցող լսարանի բազմազանության մասին էլ խոսում եսակ այն փաստը, որ հանդեսն քննրեցողներ ոմներ եսակ երկրպակակ առաջադեմ մտադրական շրջաններում: Ֆրեդերիկ Մարթը, Անատոլ Ֆրանս, Վիկտոր Քլեար և ուրիշներ: (Վերջինիս բնդարձակ մտակը «Անահիտ» հոդվածների մասին ապագրվել է հանդեսում՝ հայերեն և Ֆրանսերեն): Ընդհանրապես այդ բանին մեծ չափով նպաստել են հանդեսում ապագրված Ֆրանսերեն նյութերը՝ Ն. Լուչակի երգերը, Եսահան Ջոզյուսի՝ հովանորեն մինչ այդ անախյ գրությունը հայոց մասին (պատար Ֆր. Մարթըր), «Պատմություն Ֆարման Անանի» փարսերբրվածի մի մասը և այլն: Բացի այդ, «Անահիտ» բովանդակությունը հաճախ համառասագրվել է Եվրոպական ու աներկիկան մտադուր «Մերկյուր դը Ֆրանս», «Յոմանիկան Նովել», «Ռեվյու Էնցիկլոպեդիկ», «Ռեվյու դը Ռեվյու» և այլն: Արտասագրվել են եսակ «Անահիտի» առանձին նյութեր (տեև «Անահիտ»-ը Բարիկյան մամուլում մեջ, 1899, թիվ 3, «Անահիտ» աներկիկան մամուլյան մեջ, 1899, թիվ 4 և այլն):

Երև «Անահիտ» գործունեության մեջ պայմանականորեն առանձնագրներ երեք ժամանակահատված (իրատարություն առաջին տարիներ՝ 1898-1901, մեջին շրջան՝ 1901-1908, վերջին երեք տարիներ՝ 1908-1911), ապա լսարանի թվական կազմի և աշխարհագրական կառուցվածքի վերաբերյալ վերլուծության բնդհանրագրված արդյունքները կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով:

Շրջաններ	Բաժանորդների թիվը (նրանց լինիստություն թվականներով)		
	1898-1901 թթ.	1901-1908 թթ.	1908-1911 թթ.
Ռուսաստան և Կովկաս	21,5	20,5	17,5
Մոսկվա	4,5	4,5	4,0
Թիֆլիս	6,0	5,5	5,0
Քաղաք	5,0	4,2	3,5
Այլ բնակավայրեր	6,0	6,3	5,0
Թուրքիա և Արևմտյան Հայաստան			
Կ. Պոլիս	3,0	2,8	16,5
Կ. Պոլիս	2,2	2,0	6,4
Իզմիր	0,3	0,4	0,6
Վան	-	-	0,5
Մուշ	-	-	0,5
Եստիկոն-Գարսիստաք	-	-	0,5

	1898-1901 թթ.	1901-1908 թթ.	1908-1911 թթ.
Խարբերը	0,3	0,2	0,5
Այլ բնակավայրեր	0,2	0,2	7,0
Ջրանոսիս	8,5	8,5	8,0
Եղիպոսու	10,0	10,0	8,0
ԱՄՆ	10,0	13,0	14,0
Նյու Յորք	3,0	3,5	3,5
Չիկագո	0,5	1,0	1,5
Փուտոն	0,5	1,0	1,0
Այլ քաղաքներ	6,0	7,5	8,5
Պարսկաստան	6,5	6,5	6,0
Հարձուսան (Ներսիսյան)	1,3	1,3	1,0
Բուլղարիա	5,5	5,5	5,0
Այլ երկրներ	33,7	34,0	34,0

Ինչպես գույց է տալիս վերլուծությունը, բաժանորդների թվի առումով հանդեսի հրատարակության տասյինն է երկրորդ շրջանների միջև Լաֆան տարբերություններ չկան: Լաբանի տարածական ընդգրկումները որոշ չափով ընդլայնվել են երրորդ շրջանում՝ 1908-1911 թթ., հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում ու գավառներում տարածվել շնորհիվ: Եվ իբրև դրա արդյունք կապով ավելացել է տեղի բաժանորդների թիվը: Որոշ տարբերություն է նկատվում նաև ամերիկահայ բաժանորդների թվական կազմում, որի պատճառը բերես գաղթաշախի արագ զարգացումն էր: Մյուս կողմից, թեև անշուն չափով, բայց այնուամենայնիվ 1908-ից հետո առանձին երկրներում (Բուլղարիա, Պարսկաստան, Եղիպոսու և այլն) նկատվել է բաժանորդների թվի նվազում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկն այդ գաղթաշախներից հայտարար մի որոշ մասի (հատկապես մտավոր դասի) վերադարձն էր հայրենիք: Բացի այդ, արևաստանում վերջնականապես հաստատվածներն էլ երբ արդեն հնարավորություն տեսնվեց անմիջապես կապի մեջ լինել երկրում հրատարակվող հայ թերթերի ու հանդեսների հետ, գերազանցում էին բաժանորդագրվել այդ պարբերականներին: Ինչևէ, նշված գործոնները շատ քան չփոխեցին հանդեսի ընթերցող լսարանի ընդհանուր թվական կազմում և աշխարհագրական բնութագրումներում: Ա-

ռուսից իսկ տարեշրջանում խմբագրության ջանքերով կազմակերպված լսարանը առանձին փոփոխություններով պահպանվեց հանդեսի հրատարակության ողջ ընթացքում: Այնպես որ Չոպանյանը բողոքում էլ էր չափազանցում, երբ դեռ 1899-ին «Անահիտ» առաջին տարեշրջանի գործունեությունը ամփոփող հոդվածում գրում էր. «Ես վափարեցա որ «Անահիտ»ը կարենար միտրյան գիծ մը թլլալ աշխարհիս չորս անկյունները տարտղոմա Հայության հատվածներում միջև. գիտությունն ունին հաստատելու որ առաջին տարեշրջանը դեռ չլրացած՝ արդեն այդ փափաքը իրականություն դարձավ է, և այսօր՝ Ափրիկեի ամենն հեռավոր խորշերն մինչև Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքները, Հնդկաստանն մինչև Ամերիկա, Պարսկաստանն Շավա, Եվրոպայի բոլոր հայ գաղթականություններում մեջ, և այլուր ալ, «Անահիտ»ը կը կարդացվի» (1899, թիվ 12, էջ 390):

5.3 ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ (ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ) ԿԱԶՄԸ

Լինելով անկախ հրատարակություն, չպատկանելով որևէ քաղաքական կուսակցության «Անահիտը» դրանով իսկ մեծ հնարավորություններ է տեսնվել տարբեր քաղաքական համոզմունքների տեր անձանց ազատ աշխատակցության ու բաժանորդագրման: Հանդեսի լսարանի կազմը բավականին բազմազան է՝ գրողներ ու արվեստագետներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ (և՛ հնչեղյան, և՛ դաշնակցական կուսակցություններից), հոգևորականներ ու բիշոփներ, վաճառականներ ու արհեստավորներ, մանկավարժներ, հասարակական համոզմունքներով՝ ժողովրդավարներ ու ազատախոհներ, մի խոսքով՝ ամենատարբեր մասնագիտության ու գրազմունքի տեր մարդիկ: Արտարուստ Լկելևալի թվացող այդ բազմազանության մեջ շատ հոսակործն ընդգծվում է կարևոր մի հասկանիչ՝ լսարանի հիմնական մասը (մոտ 60% -ը) մշտապես կազմել է մտավորականությունը (հատկապես տեղիմաղթող մտավոր գաղթ), որ միանգամայն օրինաչափ է գրական-գեղարվեստական բնույթի հրատարակության համար: Համեմատաբար փոքր է եղել ընկերային մյուս խմբերի պատկանող բաժանորդների թիվը. հասարակական-քաղաքական գործիչներ՝ մոտ 13-15 տոկոս, հոգևորականներ՝ 14-15 տոկոս, վաճառականներ՝ 6-7 տոկոս, այլ գրազմունքի տեր մարդիկ՝ 7-10 տոկոս:

Տարիքային առումով գերիշխող դիրք են զբաղում երիտասարդները: Լսարանի միջին տարիքը 30-35-ից չի անցնում:

«Անահիտի» խմբագրական փուտի քանակական ու բովանդակային վերլուծությունը խիստ շահեկան նյութ է ընձեռում այդ հարցի ուսումնասիրման համար, որովհետև գործնականում գրեթե չկա հանդեսի գործունեությանը վերաբերող մի կարևոր բնագավառ, որին ընթերցողներն անդրադարձած չլինեն իրենց նամակներում, քղրակցություններում ու գրություններում⁴: Ըստ այդ վերլուծության՝ հանդեսի լսարանի ամենատակաիվ մասը նախ՝ Թիֆլիսի և Կ. Պոլսի, ապա՝ Արևմտյան Եվրոպայի ու Եգիպտոսի ընթերցողներն են, իսկ ընկերային-ժողովրդագրական առումով, ինչպես և պետք էր ենթադրել, մտավորականությունն է, ապա՝ համապատասխանաբար՝ ազգային-քաղաքական գործիչները, հոգևորականությունը և սոցիալական մյուս խմբերը:

«Անահիտի» ընթերցողները նրա գործունեության մեջ առանձնացնում են երկու կողմ՝ ազգային-քաղաքականը և գրականը: Սա խոսում է հանդեսի տարրեր բաժինների նկատմամբ լսարանի ընտրողական կամ տարրերակված վերաբերմունքի մասին: Անշուշտ, սխալ կլիներ այն բացարձակացնելը, առավել ևս տարրեր լսարանների համար հետաքրքրության խիստ որոշակի շրջանակներ գծելը: Բայց, ընդհանուր առմամբ, նկատելի է հետևյալ օրինաչափությունը. «Անահիտի» բանասիրական, գրական-գեղարվեստական բաժնի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերել գրողները, արվեստագետները, բանասերները, հոգևորականները, բոլոր նրանք, ովքեր մասնագիտությամբ կամ զբաղմունքով մոտ էին կանգնած գրականությանը: Բայց եթե գրական-գրականագիտական կոնկրետ հարցադրումները ուղղվում էին հատուկ լսարանի, կոչված էին ծառայելու նախասիրություններով ու մասնագիտությամբ որոշակիորեն առանձնացող ընթերցողական շրջանների պահանջմունքներին, ապա գրական հրապարակումները ուղղվում էին զանգվածային լսարանին և հետաքրքրությամբ էին ընթերցվում ամենատարրեր զբաղմունքի տեր մարդկանց կողմից: Նմանապես, եթե հասարակական-քաղաքական խնդիրների արձարծումների նկատմամբ առավել ուշադիր են եղել ազգային-քաղաքական գործիչները, ապա ազգային և քաղաքական սուր հարցադրումները ամենալայն արձագանք են գտել ընկերային բոլոր խմբերում:

«Անահիտ» հանդեսի *ազգային-քաղաքական* կողմնորոշումներին ընթերցողները հիմնականում դրականորեն են վերաբերվում:

Նամակներից մեր ստացած ապավորությամբ՝ հանդեսը հենց սկզբից էլ զաղափարական սերտ կապի մեջ է եղել իր լսարանի հետ: «Անահիտի» հիմնադրումից ընդամենը մի քանի ամիս անց այս իրողությունը արձանագրվել է նաև Լոնդոնի «Նոր կյանք» հանդեսում. «*Անահիտի* հիմնարկությամբ Չոպանյան ուզեց ուղղակի ներգործել ազգային մտքի վրա... *Անահիտ* և իր խմբագիրը քաղաքական ունե կուսակցության չեն պատկանիր, բայց՝ եթե կրնանք այսպես քսել՝ հոգեկան հաղորդակցության մեջ են ազգին սովոր մեծամասնության հետ»⁵: Ի դեպ, ինչպես այս ձևակերպման, այնպես էլ վերլուծվող նամակների ու քղրակցությունների բովանդակությունից երևում է, որ հանդեսի հասարակական-քաղաքական և գրական բաժինների գործունեությունը ընթերցողներն ըմբռնել են մեկ ընդհանուր-զաղափարական հիմքով, ընդհանուր քաղաքական ուղղվածությամբ, այսինքն՝ այնպես, ինչպես այն կազմակերպվում էր խմբագրության կողմից: Ահա այս իմաստով է բացատրվում Վահան Թեբեյանի շատ ուշագրավ խոստովանությունը Չոպանյանին ուղղված մի գրության մեջ. «Ինչ որ *Անահիտ*-ին մեջ կը սիրեն, մասնավորապես քաղաքական ուղղությունն է ամբողջովին, և Չեզ այդ մասին ամբողջ սրտովս կը շնորհավորեն»⁶:

Ընթերցողների շրջանում կարծիք կար, որ «Անահիտը» անհրաժեշտ չափով չի անդրադառնում հայ հասարակական կյանքի երևույթներին, քիչ է լուսաբանում արևմտահայ և արևելահայ ազգային կյանքը: Ե՛վ բաժանորդները, և՛ իրենք՝ գործակալները, գտնում էին, որ նման հարցերի քննությունը անհամեմատ կմեծացնի հետաքրքրությունը հանդեսի նկատմամբ, կնպաստի բաժանորդների քվային աճին: Վրբ. Փափազյանը, օրինակ, մինչև հանդեսի հիմնադրումը Չոպանյանին Թիֆլիսից նախապես զգուշացնում է «զբաղվել նաև ոռոսահայ հասարակական հարցերով»: Ե՛վ իր կարծիքը հիմնավորում է այն պնդմամբ, թե «Չուս գրական ժողովածուն հաջողություն չի ունենա, եթե նա չի բովանդակի նաև օրական հարցերի մասին լուրջ ուսումնասիրություններ» (ԱԶՖ-7473): Այդ կարծիքին է նաև «Անահիտի» Թիֆլիսի աշխատակից, հրապարակախոս, խմբագիր Գ. Մելիք-Կարազոյզյանը (տե՛ս ԱԶՖ-4469):

Մի շարք նամակագիրներ գտնում էին, որ հանդեսը ավելի հաճախակի տեղեկություններ պետք է հաղորդի արաստահմանի հայության, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և այլ երկրների տնտեսական, բարոյական, քաղաքական և իմացական վիճակի մա-

սին, Թիֆլիսի ու Պոլսի հայ լրագրիչներից ազգային լուրերի քաղ-վածքներ տպագրի՝ պահպանելով «հայ ճակատագրության դատին մեջ իր բաժինը», առ քաղաքական տեսություններ: Այս տեսական ու սրաշափանում, օրինակ, Թորոս Ազատյանը (Ալեքսանդրիա): Հանդիս առաջին համարի (որ հատկապես գրական բովանդակություն ուներ) տպավորությամբ նա գրում է, թե «Անահիտում» գտն գրական ու գեղարվեստական ուսումնասիրությունների կողքին «պատմական ուսումնասիրությունները մինչ պիտի ամենու ժողովուրդը, որովհետև իր շվարած դրության փոփոխումը փնտես ավելի անկե պիտի սպասե» (ԱԶԳ-7047): Հանդեսի ամերիկահայ լրագրիչի վերաբերյալ նույն կարծիքին են Արտաշես Էլուրյանը (Քառասն) և Ա.Մարկոսյանը (Պրովիդենս): Նրանց համոզմամբ՝ գաղափարի հայտարար մի կարևոր մասը հեռաքրքրվում է միայն ժողովրդի ազգային-քաղաքական կյանքի հարցերով և առանձնապես սեր շունի գեղարվեստի կենտամար: Համոզիչ է Տիգրան Կամսարականի դիտարկումը, որն ի դեպ համընկնում է «Անահիտի» ծրագրային-գաղափարական դիրքորոշմանը. «Իսկական լայն մտքով քաղաքական տեսություններ հրատարակելը և հայ լրագրերից ազգային լուրեր սրատապելը մեր օրերում ուղղակի ամեն մի ազգային հանդեսի պարտականություն մի կարևոր մասն է, մանավանդ, երբ աշխարհի տարբեր հատվածներում ցրված հայությունը հնարավորություն չունի «Մասիս», «Մշակ», «Արևիկ» և հայերեն այլ պարբերաբերքեր կարդալու» (ԱԶԳ-3142, 3143):

«Անահիտի» խմբագրատուն հասած նամակների ու գրությունների ուշադիր քննիչները ցույց է տալիս, որ իր քննիչը լրագրի կողքին հանդես բողոքովին էլ չի դիմում որպես ազգային կյանքի կրթացիչ լրատվության աղբյուր: Ընդհակառակը, քննիչը ունի հանդեսից սպասում էին լուրջ ու ծավալուն քաղաքական տեսություններ և իրենց գնահատումներում ու վերլուծություններում ամենից առաջ անդրադառնում էին այդպիսի նյութերին՝ «Խաղաղույն», «Պատասխանատվություններ», «Անրոխային տրամաբանություն», «Ռուսիան և հայերը», «Բամանակալից Հայաստանի առաջալից», «Դրոշակյան դրությունը», «Օսմանյան սահմանադրություն ու կայսր», «Քաղաքական կազմություն» (հողվածաշար), «Լայրկյանը», «Մեր դրացիները» (հողվածաշար), «Շգմածամբ» և այլն: Մեծ աղմուկ հանեց, օրինակ, «Պատասխանատվությունները» հոդվածը (1899): Ընթերցողների հիմնական կարծիքն այն է, որ չնայած հող-

վածում շղարկված խնդիրների լիար կարևորությանը, չնայած նրանում վեր հանված «դասն ու անվարժ ճշմարտություններին»՝ հողվածում, այնուամենայնիվ, վիճելի կետեր չառ կան: Իրավաչի դիտողությունը՝ «դեպքերը «սակավին անբավական են, ժամանակը կանոնի և կազմությունը փակուկ է ճշմարիտ պատասխանատվությունները փնտռելու համար» (ԱԶԳ-3492): Այս միտքը հազիվ թե կարելի է վիճարկել: Հողվածում հեղափոխական կուսակցությունների, մասնավորապես դաշակցության քաղաքական գործունեության գնահատման հարցում Չոպանյանն իրոք ծայրահեղությունների մեջ էր ընկել՝ հայկական աղետներում պաշտասխանատվության մեծ բաժին հատկացնելով նրանց, և էլի առանձին վրիպումներ, որոնց մասին Չոպանյանն ինքը հեռագրային տիպիկված էր խոստովանել (տես 1906, թիվ 3-5, էջ 64):

Ա. Չոպանյանը համոզված էր, որ հանդեսի հասարակական-քաղաքական բաժնի ճնդգյույնը կնվազապի քննիչը լրագրիչի աճին: Սակայն առիթներ որսնելով լրագրիչի ազգային-քաղաքական կարևոր հեռաքրքրությունների ու պահանջումների լրիվ բավարարման ու դրանով իսկ՝ նրա կայունացման համար՝ նա ձգտում էր ուշադրություն կենտրոնում մշտապես սպիկ գրական-գրականագիտական հարցադրումները, բացահայտել նոր հնարավորություններ հանդիսի **գրական գործունեության** կատարելագործման համար: Եվ դա Չոպանյանին հիմնականում հաջողվում է: Ընթերցողների գերխլող մասը այս առանցքայինց էլ գնահատում է «Անահիտի» առկա ողբեր ժամանակի մյուս պարբերականների շարքում:

Այն քննիչը ունի, որոնց կորսված մակարդակը ավելի բարձր է, և որոնք ավելի սերտ կապի մեջ են ժամանակի գրական կյանքի հետ, նախապատվություն են տալիս երևույթի տարբեր կողմերի ծանոթությանն ու գնահատմանը և իրենց դիտարկումները փորձում են հիմնավորել կոնկրետ օրինակներով, կոնկրետ գրվածքների կամ առանձին համարների գրական բովանդակության վերլուծությամբ՝ երբևէ ուղղակի չհամաձայնելով խմբագրի հարցադրումներին կամ գեղարվեստական գործերի քննությանը: Իսկ քննիչը ունի մյուս մասը, կարելի է ասել զանգվածային լրագրեր, բավարարվում է ավելի քնդիանոր դատողություններով, հիմնականում՝ որվառական խոսքով: Եվ եթե առաջինները գրական-քննադատական ու բանասիրական բնույթի նյութերը առանձնացնում են գրական հրապարակումներից և գնահատում թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, ապա երկրորդները

կարծիքներ են հայտնում առավելագույն վերջինների՝ գեղարվեստական գրվածքների, գրական երազարարվածների մասին: Ինչ խոսք, այս համեմատության մեջ ընթերցողների առաջին խումբը իր վերլուծական գնահատումներով շատ ավելի համակողմանիորեն ու առերկայական է ներկայացնում և լարմանի պահանջներին, և հանդեսի գրական մասի իրական առավելություններն ու պահանջները: Հիմնական հարցում, սակայն, ընթերցողների կարծիքը միասնական է. իր մշակված ու նվառակային գրական թողարկանությամբ «Անահիթ» առանձնանում է ժամանակի արժանատու մյուս պարբերականներից և, իբրև այդպիսին, ունի իր *ուրույն յարարը*, որի գրական պահանջմունքներն էլ կոչված է քաղաքական: Չուպանյանին է դիմում Գ. Վարուժանը. «Ավելորդ է թեև, բլ միակ հայ հանդեսն է որում անհամբեր հանդերձ կ'աղանձ. օրոք մեծ մասամբ գեղարվեստական է՝ անոր համար, և կամ Չեր իռզին հոն ավելի այն պարզված կը գտնեմ: Բունաստեղծի համոզմամբ՝ քուրքական հեղաշրջման բնձեռամ «ազատության» պայմաններու հանդերս առավել կարևոր դեր պիտի կատարեր. «Անահիթ»-ը իր ծրագրով անհրաժեշտ է մեր մտային զարգացման մեջ. նամանավանդ հինա պարբերությունը ուղղակի պիտի ըլլա ժողովուրդին վրա: Գարեթով բնդեստված տոնեային փտասեղ թաղարակորոյրսն ըրը ձեռք անելու է ու շարունակելու» (ԳՎԸ-122, 151): 1903 թ. սկսվածնոր տեղեկանքով, թե «Անահիթի» երասարակորոյրն աղբակոտակ է՝ Չուպանյանին իր ազգեսպին է հայտնում Նրուխտը. «ես ու բոլոր բարեկամներս որոք չեմք համակողմանի են ըլնա *Անահիթին*, *անհեղափոխ* վշտով ինացանք այդ յորք: *Անահիթի*՝ անհեղափոխով հայ գրականության մեջ յայն խրատաս մը կը լրագրի, գոր թան մը չի կրնար գոցիլ» (ԱՉՖ-1914): 1905 թ. գլոմունաստայ ընթերցողների ընդհանուր արածաղորությունը Գրիգոր Միսնայանը արասանայտում է հետևյալ տողերով. «Գալով *Անահիթին*, այն ունի իր *արծիքը* պետք եղածնն ավելի. թայց այդ կտակցական պարարքը գոր խիստ ծայրահեղությունց հասած է *Անահիթի* ծրագրին չ՝ համայնաստակունք» (ԱՉՖ-4024): Գրում է Վանում «Անահիթ» գործակալ Արուսեա Սոդայանը (1909 թ.). «Ու այսօր. մի տարի վերջ նորեն կը տեսնեն Չեզ Չեր «Անահիթ»-ովը: Հետո կտակցական, աշխարհային պայքարներն, երկրի վեր, անձնավանդներն վեր, գեղարվեստային ոլորտին վրա, շրջապատված հայ բնարի, հայ վիպագրության, հայ քաղաքին ու միջազգային ստղանդներու հույզովը. «Անահիթ» մեկը, տեսակետով

մը, հայ մամուլին մեջ» (ԱՉՖ-6722): 1909թ. հանգամանորեն ժամկետանալով «Անահիթին»՝ Թվիտտիցիին այն ամպանում է «ժողովակայ գրական պարբերական» (ԱՉՖ-2352): Իսկ Ջնյունիայի «Հայ գրականություն» գիտական, գրական-գեղարվեստական ամսօրյան ժամանակին մյուս երասարակություններից «Անահիթ» առանձնանցնում է իբրև «մեր գրական-քանակարական ամենն յորչ հանդեսը»²:

Շատ ուշագրավ է, որ հանդեսի ընթերցողները, մեծ մասամբ գրողներն ու մշակութային գործիչները խորասույն ընթրեցն են «Անահիթ» գրական թաղարականությանը՝ ազգային, և գեղարվեստական շահագրգռությունները, գնահատել Չուպանյանի ջանքերը, որ ուղղված էին ազգային գրականության ու ազգային ոգու վերածննան նպասակներին, դրսցնում տեղի իրենց ստեղծագործական որոնումների ճշմարիտ անդրադարձը: Այս իրողությունը ընթերցողներից ամսյինը պիտի նշել Լևոն Բաշաչյանը՝ մեզ հայտնի գրությունը (տես էջ 120): Ավելի ուշ Գանելը Վարուժանը իր «Ջողական ոգին» քանաստեղծության առիթով Չուպանյանին գրում է. «Երբ անոր խորագրին ասկ բնարան մը ուզի գնաղել՝ այդ ամբողջ Չեր գործունությունը պետք էր ըլլար, և ինք բնագրական ու գիտակցական գագուտներն տաայինը: Երեկ «Անահիթ»-ին մեջ շատ խանդով կկարգայի, - մտածներ և զգար ու գործենը՝ *իբր հայ*: Ահա ինչու՝ կցում թե թերևս Գորգ գայն սիրը՝ այս թերթվածը» (ԳՎԸ-101):

«Անահիթ» գրական (և ոչ միայն գրական) գործի ազգային բնույթն ու ուղղվածությունը շատ խորն է ընթրեցն պոստայն ընթերցողը գրասեր, վաճառական Վ. Մամվիկյանը. «ես ինքս փափագով մ'եմ տանալու հանդես մը, որ *Անահիթական* գրականություն մը տա ինձ, և որ, ասանց հանդիպելու զատ հեղափոխական օրվանի մը հաստակ նյութերու, զանիմ ազգակիցներուս ընդհանուր մտավորական և բարոյական շարժման յուրերը: Հուս «Մորե» ամսիկ մտաղորած էի, թայց հիմա նկատեալ որ «Անահիթը» ին փնտտած և նախաստեղծ ընթրք պիտի ըլլա, հիմնակրեն զիս բաժանելու արձանագրել կը խնդրեմ»: Վ. Մամվիկյանը այս տողերը գրել է 1902 թ. օգոստոսին Օդեսայից, որ կարճ ժամանակով եկել էր իր անտարական գործերով: Սեկ տարի անց արդեն Կ. Գուրգի նա Չուպանյանին տեղեկացնում է, որ վերջապես կարողացել է ֆրանսիական փոստատնից տասնալ իր փակված *հայ* և ու կտակցական ընթրքը (տես ԱՉՖ-5360-5364):

Ի դեպ, ընթերցողների կարծիքներում ու գնահատումներում շատ հասակ է այն միտքը, որ ժամանակի արժանատու մյուս պար-

բերականների շարքում «Անահիտ» առանձնանուն է նա՛. նոր սեր-
րոնդի գրական դասախարակության գործում ունեցած իր յուզակա-
տակ ղեկով: Հաս նամակներում այդ միտքն արտահայտվում է ող-
դակիորեն: Բնութագրական է, օրինակ, Ռ. Ջաղրայանի՝ մեզ հայա-
նի նամակը: Մեզիբնի ազգային վարժարանի ուսուցիչն, որն իր
ձևերն էր վերցրել դպրոցի ուսանողության գրական դասախարակո-
յունը, շատ է մտառեզել «Ֆեոդոսեոս քնդայնվող մտավոր քայրա-
յան ու առփակության» մրնդորդի անբարեմնական ազդեցությունը
երիտասարդ սերնդի վրա: Եվ այդ ազդեցությանը նա փորձել է հա-
կողքել «Անահիտի» ազգային-գրական գործը: «Այլ անուողի, բոյլ ու
ինձնավ գրականությունը կ'սպանն դպրոցի գրասեղաններում վրա
աչք բացող մեր ուսանողությանը. անոր համար պիտի խնդրեն Չեզ-
մն, -Չուպանյանին է դիմում Ջաղրայանը, - որ եղբայրությունն անն-
հայիք «Անահիտ» առաջին տարեին սխաձ մինչև այս առաքվ վեր-
ջին թիվը ներփակ հասցեով մեզի խրվել: Գլաղոցին ուսանողները
խանդավառությամբ ու հիացումով կը հետևին Չեզի, որոնց գրական
ազնվիկ ներշնչում մը քնելու համար իմ կողմն ամեննն ավելի մտառվ
Չեզ ցույց ավաձ են, ու երն «Անահիտը» անոնց շինիլ գոհացում մը
պիտի աա՛՛ նույնքան է ավելի ինձի բերկություններում ամեննն ցան-
կալին» (ԱՉՅ-2093³):

1908 թվականի վերջերին, ինչպես գիտեր, արևմտահայ շատ
գրողներ ու մտավորական գործիչներ (Գ. Չոխյան, Թլկալիցի, Աբու.
Հարությունյան, Տ. Չրաքյան, Օ. Չիբրե-Մուսալի, Տ. Չիրունի, Մ.
Պիղպիթյան, Թեոդորոս և Արշակունիի Թեոդիկներ, Ռ. Սևակ և ու-
րիշներ) հնարավորություն ունեցան ավելի մտափիչ Ծանոթանալու
«Անահիտի» բազմամյա գործունեությանը և ազատ մտալով գնահա-
տելու նրա ազգային նշանակությունը: Այդ գնահատումներում հա-
ճախ շեշտը դրվել է հանդիսի հենց գրական-կազմակերպական դերի
վրա: Ա. Չուպանյանի ուղղված նամակներից մեկում կարդում ենք.
«Այսօր կը վերադարձնա՞ Չեզի *Անահիտ*-ները երկու միասով: Հանե-
ցիք քնդունիլ իմ շատ չերնագին շնորհակալություններս այն հաճույ-
քին բանկազին ժամերում համար, զորս վարպետ ինձի անոնց քն-
քնդումն...: Ընդհանրապես խոսելով, գրական գեղեցկագիտության
քնդարձակ սահմանին մեջ, քրքրախ այդի գրականության համար,
ճշմարիտ ու խորապես իր կոչումին գիտակցությամբը լեցուն
ուսուցիչ (ծանոթացնող, նախածնող) մը եղար Գոթ. և ոչ միայն
ուսուցիչ մը, այլ նաև reveleateur (գյուտարար) մը» (Աբու. Հարու-

յունյան, ԱԳՆ-203): Նույն ոգով Կ.Պոլսի «Բյուզանդիզմ» օրափո-
րում պիտի գրվեր. «*Անահիտ*ը հանձնարարելի է բոլոր գրողներում:
Անիկա, մեր արևմտյան արտասանմանյան պարբերականներից մեկ
է, որը ինքն ինքն և կշտացնող բովանդակությանը՝ ապրելու սահ-
մանված նպատա մը կ'ընթին ամեն անգամ Հայ դպրություններում»⁴:

«Անահիտ» հանդիսի գրական բաղաբարկանություն, տպագրած
նյութերի և առհասարակ քնդանուր գործունեության մասին գնահա-
տող խոսք են ասել նաև այլ քննիչներ, այդ թվում՝ Հ. Տաշյանը,
Տևկանցը, Թ. Թորամանյանը, Կոմիտասը, Լևոն, Ն. Բյուզանդյանի,
Մուրասյանը, Վ. Նարանդյանը, Ավ. Ախարոնյանը, Գ. Բարսեղյանը,
Ս. Երեմյանը, Գ. Աղայանը, Ավ. Արարիկյանը, Աբու Չարազը,
ինչպես նաև՝ բանասեր, հոգեբանական գործիչ Ա. Պարոնյանը, Ժնևի
համալսարանի ուսանող, բանասեր Գ. Վանդյանը, գրական և հասո-
ակական գործիչ Հ. Մոսաթյանը, մանկավարժ, բարձրանիչ Աբեն
Հահևերը, Գևորգյան ճնարարն ուսանող Միսաք Տեր-Ասազյանը,
մշակութային գործիչ Վահան Էլուրթյանը, Պաղտալյում ուսանող մի
խումբ հայ երիտասարդներ (Պաղաքճյան, Խազըճյան, Հակոբյան,
Սյմիխյան), դերասանուհի Աբրինե Աբրինյանը և ուրիշներ:

Հանդիսի գրական բաժնի նյութերից նրանց հասուկ ուշադրու-
յանն են արժանացել Արշակ Չուպանյանի հեղինակած քննադատու-
կան հոդվածները, գրական տեսություններն ու քրոնիկները (ամենից
ավելի՝ Խ. Աբովյանի նվիրված հոդվածները), Գ. Ֆեոդոսյանի գրա-
կան-բանասիրական հետազոտությունները («Մեղադ վարդա-
պետ...», «Օձմար Խայան և պարսիկ գրականությունը»), Վ. Նալ-
բանդյանի «Գեղարվեստի էությունը և նպատակը» առնական հոդ-
վածը և այլն: Իսկ գեղարվեստական գործերից՝ միջնադարյան հայ
գրականության նմուշները («Հայ էչեր»), ժամանակակից հեղինակ-
ներից՝ Աբուրժանի, Թերեյանի, Օսյանի, Չուպանյանի, Ջաղրայա-
նի արձակ և չափաձու գրվածքները, բարձրամակամ գրականության
բազմաթիվ էջեր:

Այսուհանդերձ, «Անահիտի» գրական բաղաբարկանությունը,
ինչպես արդեն ասվեց, միանշանակ մտացմամբ չի գնահատվել:
Գրականի կողքին հաճախ նկատվել են նաև քերականներն ու բաց-
թողումները: Դա վերաբերել է ինչպես տեսական հարցադրումներին,
այնպես էլ գեղարվեստական նյութերի քննությանը: Դիտվել է, օրի-
նակ, որ հանդիսը ստանձնապես աչքի չի քննում աշխատակից-հե-
ղինակների բազմազանությունը, տպավածից ավելի քի է ն տպա-

գրվում արևելահայ գրողները և քնդիանրապես չիլ տեղ է արվում արևելահայ հատվածի գրական շարժման հարցերին, առանձին գեղարվեստական գործերի քննադատյունը չի համապատասխանում զրահնց իրական արժեքին և ժողովրդայնությանը, երբեմն էլ գրական շահագրգռությունները տեղի են տալիս գուտ անճանկան վեճերի և վիճարանությունների՞:

Առանձին կոնկրետ դեպքերում այդպիսի կարծիքները բնավորվել են հանդեսի գրական յուրահատկությունների ոչ ճշյալ քննադատման պատճառով: Մտական քննիանոնր ասումսր դրանք անհիմն էլին և բխում էին «Անահիտի» գրական քաղաքականություն իրական և անխուտափելի վերադասմաներից:

Հատուկի՞ են, օրինակ, Չոպանյանի այն փաստարկները, որոնցով նա փորձում է իր քննքրողներին հավատացնել, թե «Անահիտի», էլքրում «մեր հանրային բարքրեղուն ցածության դեմ» մղած իր պայքարը միանգամայն արդարացիում է: Հազիվ թե: Որովհետև այդ պայքարը ինքնարերարար և հանձնի վրե է ազվիլ բանական: Իսկ որսանո՞վ էր նպատակահարմար, քննքրողների իրավացի դիտարկյանք, «անճանկան պզակի խնդիրներու վրս վեճերը» արժարծնը այնպիսի հանդեսի էլքրում, ինչպիսին «Անահիտում» է, բնկուղ և մեր հանրային բարքրեղուն այդ օրերին քննադատունի շատ բան կար, երկուղ արտաստիանի հայ լրագիրների մեծ մասը զանում էր իր այդ կարևոր պարտականությունը կատարելու օրելիավիություն դիրքերից և անպաա մոտեցմամբ: Իր համոզումներում ու գործողություններին մեջ մշտապես ինկելով կատարյալ անկեղծ ու ազնիվ Չոպանյանի՝ իրեն խնրագիր, դժբախտարար մշտա չէ, որ հաշվի է առել այս հանգամանքը: Անս թե ինչու քննքրողների մեծ մասի կողմից դժկամությունը քննումովեցին նրա «Ժամանցագրի մը վերջալույսը», «Արժիարյան էրեխիկիս», «Արժիարյան պոլիտիկոս» հողված-դիմանկարները, տեսական բանավեճերը Կարապետ Բասմաչյանի, Մինաս Չերսզի, Ս. Պարբկյանի, «Մշակի» ու «Նոր դարի» առանձին գրախոսունիի հետ կամ թիֆլիսահայ դերասան Կ. Գալախյանի՝ փարձգյան էլուրախագրերի, «Բաշալյան երեկոյրի» ատիքներով և այլն: Բայց դարձյալ Չոպանյանի օգուին է խոսում 1906 թ. նրա խտատվանությունը նույնպիսի մի աղիքով. «Անահիտի» քննքրողները փանե թե ինչպես հավատարիմ մնացում են «բանակրիվներում» անօգուտ ժտարվանադարներն ևս ինկամու որդյամոր գոր աղի երկու տարի ևս ուսուչ, ու բնավ պետք չեն տեսներ քացատություն մը բնկու այս պա-

րագային մեջ» (1906, թիվ 1-2):

Ընկուղ հարցի տեսանկյունից «Անահիտի» խնրագրատուն ստացված բոլոր նամակներից ամենից ուշագրավը, քերտ, Լևոն Հաանրինն է: Նամակն անտիղ է, ուստի մեքքրեղուն ենք այն մասնակի կրճատումներով.

«Սիրելի բարկեամ,

Ամենն աաջ քերծոնի կը շնորհավորեմ ձեր նոր ձեռնարկը ու կը գանկամ ուժ Ձեզի, ու հայտություն «Անահիտ»ին: Երկար գովասանումաներ չեմ գրեր. գիտեմ, որ գաղղներ շատ ունիք, գուցե նույնիսկ պետք եղածնե ավելի: Ընդհակառակը, պիսի շեշտեմ, որ գուր գրական մասը (յուն երկերը) ևս բոլորովին այս կերպ տեսել կուզելի: Ելլը գանկերու, կարծիր ցարագրներու ու ցաղի տուներու այլանգակ նորավակեր կամ այլարանությունները, հավատացել ինձի, աղղուկի բույն է Ձեր «հետավոր» քննքրողներուն համար, որոնց մեծագույն մասը քարծ, խալի, հավշակուղ է **իսկական գրականության** անտուղակ երիտասարդներն են: «Տպագրականությունը» կամ «անկապաչությունը» գրական ու քաղաքակրթական որդչ պայմաններուն ձեռնուղ, որոշ խոսք մը հագեցած կամ քարչայած (ինչպես որ կ'ուզեր) «դարավերջիկներու» համար իր խորիուղը կրճատ ունենա: Բայց Ձեր քննքրողները, մի՞ մտեար, ոչ այդ ուժքարտ եղղուպացի դարավերջիկներեն են, ոչ այ վերքելու շաղի նրքացած այն երիտասարդներեն, որոնք մայրաքաղաքներու քաշիներուն մերողարտին մեջ <Հավանալի> մուլիկի վրա «ունայնության Ղեղերն» ու «ցավկրուն երակներուն երանգները» կը նկարին: Ոչ դարավերջիկ. մներ դարակզրիկ ժողղղորղ ենք. **մարդը** օղ, մտավոր **ստողչ** սնունղ, **ստողչ** հոգյուններ, **ազատ** հայացք, ուժ, քաշակարնք ու ինքնատատարություն. անս ինչու է ձարավ մեր երիտասարդությունը, «Անահիտի» քննքրողներու մեծագույն մասը. այդ ավելք մեզի. <.....> բոլղեր իկվանղներուն: Ատողչ, ուժեղ երկեր, բարկեամ. սարված, իսկական զգացումներ, երկեր, վեպեր. բող ինձի պարղ ու աներթեր. ի՞նչ փույր. <.....> մներ այ պարզ ժողղղուղ ենք. և մի՞թե ամենն մեծ նրաշակերտները ամենն պարզերը չեն միևնույն ժամանակ: Գուցե բեկը, որ Ձեր աշխատակիցներուն մեջ այդ ողղով գղղո չի կա: Չգիտեմ. ևս գոնե կը կարծեմ որ Ձեր քննքրողներն ու քերքրի աված գույնն շատ բան կախված է: Եվ վերջապես երե իրավ գղղեցիկ, երե իրավ ստողչ բան մը չեն կրճար մեր գղղղները Ձեր «Անահիտ»ին տալ, ավելի սղիկ է Ձեր բոլղը ուժը ավելք միայն քարզանություն.

քայց գրական *Հնարիտ մեծ* երկերու քարգմանության, ու *խնամա* քարգմանության. և կարիք չկա անպատճառ, որ նորագույն հեղինակի մը գործը լինի. գրական կին, միջին ու նոր դարերու ամենաընդունավոր երկերը *անձամբ* անձամբ են Չեր ընթերցողներուն, վտահ եղիք. Չեր ճանցած երկու տասնյակ երեսասարդությունը գուցե միակ բացառությունն է ըստնա» (ԱՄՅ-5508): Դասելով նամակի բովանդակությունից՝ այն շարադրվել է հանդեսի միայն առաջին համարի տպավորությամբ, բեև նամակագիրը ձեռքի սոսկ ունեցել է նաև կրկնորդ համարը (այդ մասին ակնարկություն կա նամակում): Ըննադատությունը, որով նա առանց վերապահության մեծոտն է համարի գրական բաժնի նյութերը, որը չպակով միակողմանի է: Նախ, որ դիտված ծայրահեղ հոսանքությունն ու անկապալտ արամադությունները բնավ էլ նամակում ակնարկվող գրական բոլոր նյութերի բնորոշիչ գծեր չեն: Եվ ապա՝ նամակագիրը մոտանում է (կամ ակնից ճիշտ՝ չի ուզում անշուշտ) նույն համարում տպագրված Լևոն Բաշալյանի «Յեղին ձայնը» ներսովեպը, որի զաղափարամիտունը իր իսկ՝ նամակագրի պաշտպանած կենսամատաստ սկզբունքների գեղարվեստական արտահայտությունն է: Այստեղ հակառակում չպետք է փնտրել: Լ. Շանքի մտեցումը միանգամայն հասկանալի է. իր ժողովրդի բախտով ու գրականությամբ մտասեռված ստղանդավոր գողը հանդես է գալիս խիստ, անգիշտ ու սկզբունքների հաստատման դիրքերից: Ինչևև, այս դեպքում կարևորը դա չէ: Առավել ուշադրության է արժանի նամակում արծածվող երկրորդ միտքը, որ վերաբերում է «Անահիտի» ընթերցող յարահանի ընկերային կազմին ու գրական հետաքրքրություններին, և որտեղ խիստ արժեքավոր դիտարկումներ են արվում այդ կապակցությամբ:

Արշակ Չոպանյանը գրեթե միշտ հաշվի է նստել արասանյալված կարծիքների հետ, տպագրել դրանցից մի բանիսը՝ հնարափութություն ստեղծելով հարցերի քննարկմանը ավելի մեծ յարամին մասնակցության, համաձայնել է կամ մերժել փորձելով հինճավորել իր դիրքորոշումը, և երբեմն էլ տեղի ավել ընթերցողների արդարացի պահանջներին: Լսարանի քերականությունները օգնել են նրան ճիշտ հունի մեջ դնելու հանդեսի գրական գործը:

Միշտ չէ, սակայն, որ դրանց իրագործումը կախված է եղել միայն Չոպանյանի ցանկերից ու ցանկություններից: Ինչպես, օրինակ, արևելահայ գրողների պարագայում: Դրանց մի մասի (Լեո, Մուրազյան, Ա. Համբարձումյան, Գ. Պողոջյան, Ս. Շահազիզ, Ալ. Ա.

հարունյան և ուրիշներ) աշխատակցությունը «Անահիտին» պարզապես չի ստացվել այս կամ այն պատճառով՝ չնայած նրանց կողմից ժամանակ առ ժամանակ արվող հավաստումներին: Նճանապես խնրազրույցներում ստացված առանձին գործեր էլ տարբեր պատճառներով տեղ չեն գտել հանդեսում, ինչպես՝ Ա. Շատուրյանի «Գրիմյան արոմից» շարքի մի բանի քարգմանությունները, («Երկու սասկա», «Բախլիխարայի շարվանք» պոեմից հատված), Գ. Գեմիքճյանի, Լ. Լսանճյանի, Վ. Արամուրի մի շարք շավառն էլեր, Ռ. Ջարդարյանի «Բարձրանի վիտարանությունը», Թրվակահնու «Տաճկ բող չխախտման», «Եր մեռնիմ իրիցիկին», «Տաղա-տաղա կրկու Պոլս ծով», Վրք. Փաղապույանի «Մեծերը», «Մոր դա լուր», «Գնանք այնտեղ» պատմվածքները և էլի առանձին գրողների արձակ ու շավառ գործեր: Եղել են նաև հեղինակներ, որոնք տարբ արավ անձնական համակրություններին ու հավակրանքներին, չհամաձայնելով խնրագրի ազգային ու քաղաքական հանգումներներին՝ նպատակահարձար են գտել չաշխատակցել «Անահիտին»: (Մի իրողություն է սա, որ, ցավով, հատուկ է եղել հայ լրագրության բարբերին):

Անհանձն դժգոհություններ են ստեղծել նյութական պայմանները:

1899-ի վերջին «Անահիտը», իր խնրագրի հավաստմամբ, արդեն ուներ այնքան բաժանորդներ, որ նրանցից գանձվող միջոցները լիտի պիտի բավեին հրատարակչական բոլոր ծախսերը զոցելու համար: Սակայն հանդեսի ծավալի ընդարձակումը, «արասարին փայլին հավելվածը» և, իհարկե, կանոնավոր լույսընծայումը կախում ունեին ոչ միայն եղած բաժանորդների թվի ավելումից, այլև բաժնեցուների կանոնավոր վճարումներից, մի բան, որ հաճախ է Չոպանյանին ստիպել դժգոհելու, իսկ երբեմն էլ առիթ ավել տխուր խստատվանություններին: «Այս թիվով, - գրում է նա հանդեսի 1903 ր. վերջին համարի ազգում, - «Անահիտ»ը կը վերջացնել հավասարին իր հինգերորդ տարեշրջանը: ...«Անահիտ»ը համառակցել հավասարին իր հանճնատրյանց՝ շարունակել իր հրատարակությունը ու իր առաջադրած հայտակար գործարկը անընդհատաբար:

Անշուտ այդ հրատարակումը ունեցավ անկանոնություններ, հսկայակ մեք փափարքին՝ չկրցանք րեքրին տալ այն ծավալը որ անհրաժեշտ էր մեր հայտակարը ամբողջապես իրականացնելու համար, գեղարվեստական բաժինը չկրցանք քնդարձակել և ճոխագար-

դի՛ ինչպես մտադիր էինք, չկրցանք մարմնավորել ուրիշ շատ մը ծրարագիրներ ալ գոր ունենիր որովհետև ամենևն զեղեցիկ ծրագիրները անկարելի է իրականացնել առանց նյութական միջոցներու, և մեր հասարակութայնը մեր ճիշդերուն համապատասխան նյութական աջակցութայն մը չափալ:

Բարոյական խրախուսանքը գոր գտանք ամեն շրջաններու մեջ, շատ մեծ եղա՛վ. հաճոյքով կը խտտուվանքիք գալո՛ր, բոլոր անկեղծ և ազնիվ մտերքը - մեր գաղափարներու համախառն քի հակախառն ուրախներու մեջ - զմահատեցիմ մեզ առաջնորդող եղիմն անշահախնդնդիր ու անձնկեր նկարագիրք և մեր ձեռնարկած գործին հանրագուտ քնույրք: Բայց շատ թիշեր մտածեցիմք քի հանրագուտ նկատված գործ մը խրախուսելու յաջատրյն ձեր անոր անակահանրայն ու քնդարձակմանը նյութապես աջակցիլն է» (1903, թիվ 12, էջ 223):

«Անահիտը» հիմնադրվեց առանց «եւ՛ր դրամագուլի մը գոյութայն»: Հանդեսն ապափնմում էր իր բաժանողութեմը՝ հայ քերթցողի ողջամտութայնը: Սակայն բաժանողներին մի զգալի մասը մեծ ուշադրումով էր հասցնում բաժնեպետը, իսկ շատերը սոսիատարակ չէին վճարում¹⁰: Ինքը՝ Չոպանյանը, ապուրմ էր նյութական շատ սող պայմաններում, հաճախ բաժարարվում մի կտոր չոր հացով ու թեյով և իր սեփական աղբարակի միջոցներով հոգում հանդեսի առարկան ծախսելը: «Անահիտ» խմբագիրը այդպես, և չի հարողագով գոհացում ապ իր վաճառիչն՝ նյութական ապահովութայն դեպքում քնդարձակել հանդեսի 30-40 կշանոց ծավալը: Այլևիմ, նա հաճախ էր ստիպված լինում դիմելու հանդեսի «գիտավորածն երևման» եղանակին՝ մեկ միացյալ թիվով յույս քնմայելով մի քանի համար, որոնցում ստորարարք, հանդեսի հիմնական ծավալը չէր պահպանվում:¹¹

Ինարկի, սխալ էր այն կարծիքը («Ե՛տր դար», «Кавказские вести»), քի «Անահիտը» նյութ չուներ իր էջերը ցցելու, քանի որ հրատարակվում էր մեկ ամսի քանքերով: «Նյութի պակասը գիտ երթեր չի եկղած, - կարողում ենք Չոպանյանի նամակներում, - քնդիակատակն, *Անահիտը* շատ նեղ կը գտնեմ: Միա-միմակ ալ երն մնամ, դեռ քան տարի *Անահիտ* լեցնելու չափ քան ունիմ քսելու... միայն միջոցներ ունենալու է, նյութական միջոցները» (ԱՉԾ-85):

Այնուամենայնիվ «Անահիտի» հրատարակութայնը շարունակելու համար նյութական պայմանները չէին քնկճում: Դրանք կարելի էր հարդախարել, ինչը իրականացվել էր տասներկու-ատներք տարի շարունակ: Կային այլ պատճառներ: Հայտնի է, քի ինչպիսի բազ-

մարգաղ կյանքով էր ապուրմ Չոպանյանը՝ ինքնուրույն գրվածքներ, շրջաններն և հայերն ժողովածուների հրատարակութայններ, հասարակական ամենակախիվ գործունեութայն, հանդիպումներ, բանակխտութայններ, կույրներ և բազմաթիվ այլ ձեռնարկումներ: Ու դրա հետ «Անահիտի» հրատարակութայն անատելի դժվարին գործը, որ նա իրականացնում էր միայնակ՝ առանց որևէ խմբագրական կազմի: Մինչդեռ՝ «Միայն *Անահիտը* մարդու մը ինքույնը սպառող ձեռնարկ մըն է» (Հ. Օշական): Լարված ջղերը չէին հնագանդվում, միտքը ափսի ու ափկ էր պահանջ գզում «եւ՛տու մնալ ծայրահեղ հոգնութեմ»: Չոպանյանը որոշում է դադարեցնել «Անահիտը»՝ արդեն իսկ մեծ գոնողութայնների գնով իրականացվող հրատարակութայն: «Այդ որոշումը ափ մեծ գազով, - գրում է նա, - քայց առողջութայնս վերջնական կազդորման համար՝ առեն մը ամեն ծայրահեղ հոգնութեմ, մասնավանդ ամեն սրանեղութեմ գերծ կյանք մը վարելու անհրաժեշտութայնը՝ գիտ ստիպեց այդ որոշումը տարու» (1911, թիվ 5-12, էջ 193):

«Անահիտի» հրատարակութայն դադարեցման հարցում վճառական դեր է կատարել 1908-ից հետո Թորքիայում և Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված իրադրութայնը: Երիտարարական «տարիքը» խախտեց ստանձակների յարութայնը: Արևմտահայոց հանրային ու մտավոր կյանքը մի պահ ազատվեց քոմուրայն ծանր ու ճնշող կապարներեցից: Արաստամանից հայրերի վերադարձան տարագիր հայ մտավորականները՝ Օռյան, Թերեյան, Երուխան, Չարյարյան, Մսակ, Սիամանր, Վարժման, Կյուրճյան և ուրիշներ: Պոլսը ողողվեց հայ թերթերով ու հանդեսներով: Այստեղ են փոխադրվում արտասահմանի «Շիրակը», «Չայն հայրենյացը», հիմնադրվում են նորերը՝ «ազատ և անկախ» վերատոութայններով, սպա՛ արտասահմանի արգելված թերթերի մի արտոջ հոսք Պոլսը: «Անահիտի» պոլսահայ քորակիցները իրավացիորեն արտոջում էին, որ այստեղ Պոլսում, ամեն օր նոր թերթեր են ձնվում ու անհետանում, գույցեր, հանդիսութայններ, քաղաքական եռան կյանք, և «առանց ամենուն մեջ խեղճ ժողովարդը ի՛նչպես Չեր *Անահիտը* ստածե: Չեր *Անահիտը* շատ մը հանգամանքներով խաղաղ ու տարբեր միջավայր մը կը պահանջե քան գոր կազմիքը այժմ» (ԱՉԾ-2449):

1911 թ. արևմտահայ պարբերական մամուլը ճշանակաբանից երթ գրական-զեղարվեստական խոշոր հանդեսների հրատարակութայնը՝ «Մտան» (Կ. Պոլսի, 1911-1912, 1919-1922), «Շամբ» (Կ. Պո-

լիս, 1911-1915, 1918-1919) և «Հա գրականություն» (Զմյուռնիա, 1911-1914), որոնք հայաշխարհի գրողների (Սիամանթո ու Վարուժան, Թումանյան ու Իսահակյան, Թերեյան ու Սևակ, Երուխան ու Ջարդարյան, Չոլկոյրյան ու Օսյան) աշխատակցությամբ շատ հատակ դիմագիծ կին առդիս արևմտահայ գրական շարժմանը: Այս պարագային արտասահմանում հրատարակվող գրական պարբերականը ըստ էության կորցնում էր իր երբեմնի նշանակությունը: Մի տեսակ անիմաստ էր դառնում դրսից նեոնեկ երկրի մտավոր-գրական կյանքին, երբ մտավոր ուժերի քնարանին գործում էր երկրում և քիչ քիչ շատ պատեհությունն ուներ ինքնուրույնարար անօրինելու իր հոգևոր կյանքի խնդիրները:

1911 թ. դեկտեմբերին լույս տեսավ «Անտիպոի» վերջին համարը: Չհակերակվով իր «Հուսկ բանքը» վերջին խոսքը, Չուպանյանը ցանկությունն է հայտնում, որ նոր սերունդներն ընդգրկեն «Անտիպոի» ծրագիրը և այն իրագործեն «ավելի լայն ու եզր կերպով»:

Վ Ե Ր Ծ Ա Ր Ը Ն Ի Փ Ո Ւ Ե Ր Ե Ն

1929 թ. հունվարին Արշակ Չուպանյանը հանդես եկավ ծրագրային մի հայապարտությանը, որով ի յուր ընթերցողների ծանուցվում էր «Անտիպո» հանդեսի վերահրատարակման մասին:

Հանդեսի առաջին համարը լույս տեսավ նույն թվականի գարնանը:

«Անտիպո» վերահրատարակվում էր շուրջ տասնոր ասրինների երկար ընդմիջումից հետո:

Ինչու՞ վերահրատարակվեց «Անտիպո», և ի՞նչ ծրագրով ու ինչպիսի՞ բովանդակությամբ հանդես եկավ այն:

Նոր «Անտիպո» շարունակում էր իր առաջին շրջանի ուղեգիծը: Հանդեսը որդեգրեց ազգային-առաջադիմական ուղղություն, ընթերցողին ներկայացավ գրական, գեղարվեստական ու բանասիրական բովանդակությամբ: Սակայն, դրանով հանդերձ, նոր «Անտիպո» ծնունդն էր իր ժամանակաշրջանի հայ կյանքի արահանջների, հայ գրականության ու գեղարվեստի նոր մտահոգությունների և, իրրի, այդպիսին, խորապես կրում էր այդ արահանջների և այդ մտահոգությունների կնիքը:

20-ական թվականների վերջերին հայ Սփյուռքը իր անհարգանքան կարիքներով, պահանջներով, որոնք ճակատագրով ու հոգեբանությամբ իրականություն էր: Հիմնական հարցը, որ սկզբից ենք զրադեցնում էր ակյուրստայ միասր, բօրբրանից հետո տարագրված հայության ազգային-հավարական նկարագրի պահպանումն էր, Սփյուռքի հայոց զանգվածներին միասնական ձգտումներով իրար կապելու անչափ կարևոր խնդիրը:

Որտե՞ղ և ի՞նչ ուղիներում էր Սփյուռքի առաջադեմ մտավոր դասը անհնում այս խնդրի իրականացման հնարավորությունները:

Հարցի շուրջ «Անտիպոի» ծրագրային առաջնորդողում («Ձեռնիկ կդումը», 1929, թիվ 1) շարադրված հայազրք լիովին արտահայտում

Լր սփյուռահայության ընդհանուր արամադրությունները: Ազգահավաքման ու ազգային դիմագծի պահպանման հարցում հանդեսը անսնուն Լր երկու կիճնական ուղի, երկու ճանապարհ:

ա) Աշտապես աչքի առչչ ունենալ կենդանի Հայաստանի պատկերը, կապվել նրա հետ հոգով, մասնակցել նրա վերակառուցմանը, վերականգնման աշխատանքներին, հետևել ազգային մշակույթի զարգացման համար գործադրվող բոլոր ճիգերին ու արդյունքներին, բոլոր հաշտություններին, գնահատել այն ամենը, ինչ որ կա դրանցում ամուր և մնայուն:

բ) Գաղթօչախներում պատասանամ հայության ու հետևակապես արևմտահայության գործուն պաշկուրյունը ըերել հայ ազգային մշակույթի զարգացան ընդհանուր գործին, պահպանել արևմտահայ լեզուն ու գրականությունը, որ ինքնահատուկ ճոխություն են մեր մտավոր-ազգային գանձարանում, ելիտավական և ամերիկյան քաղաքակրթության քարձր արժեքները յուրացնելով՝ նպաստել մեր ազգային մշակույթի զարգացմանն ու հարստացմանը:

«Անահիտ» ըմբռնմամբ ազգային գրականության, գիտության, արվեստի ոգևորիչ գաղափարը այն հեր գործունեներից մեկն է, որ կոչված է Սփյուռքի հայությանը և հասկապես սփյուռքահայ երիտասարդ սերնդին հայ պահերը (տե՛ս 1929, թիվ 1, էջ 4-5):

Այս մտահեցմամբ փաստորեն սահմանվում էին նուս նոր «Անահիտ» նպատակն ու ծրագիրը:

Ժամանակի սփյուռքահայ պարբերականներից ոչ մեկը ըերես այնքան ուշադիր ու հետևողական չի եղել Հայաստանի նկատմամբ իր վերաբերմունքում ու գնահատումներում, որքան «Անահիտ»ը: Հանդեսն ակնդետ հետևել է Հայաստանի տնտեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքին, իր ըմբերդողներին ոգևորել հայրենիքի նվաճմանը, սփյուռքահայության հայաքրի առչչ պարզել նոր Հայաստանի իրականությունը, ներկան ու գալիքը: Նրա «Արատու գրականության և արվեստի», «Բրունի» թափիններում Խ, Հայաստանի նվիրված հասուկ հողվածաշարերում «Հայաստանն ծայրեր», «Տպավորություններ Խ. Հայաստանից», «Տպավորություններ և իշխատակներ Խորհրդային Հայաստանն», «Դեպի Հայաստան» և այլն, պարբերաքար տեղեկություններ են արվել Հայաստանում տեղի ունեցող տնտեսական վերափոխումների, մշակութային շինարարության մասին: («Անահիտ» միտումնավոր կերպով թիչ է անդրադարձել խորհրդահայ կյանքի ստվերներին):

Ինչպես հրատարակության առաջին շրջանում, այնպես էլ երկրորդում «Անահիտ» ուշադրության կենտրոնում գրականության հարցերն էին: Այս բնագավառում հանդեսը ընդհանուր գծերով շարունակում է իր առաջին շրջանի գրական ծրագիրը՝ հայանաբերել ու ժողովրդականացնել հայ իին ու նոր գրականության անհայտ արժեքները, քաջալերել գրական նոր ուժերի երևան գալը, գեղարվեստական քարգանաություններով ու ընտադասական տաունասիրություններով հայ միաքր ավիկ յայն հաղորակություն մեջ դնել եկույթական ու համաշխարհային մշակույթի նվաճումների հետ և այլն: Առանձին հարցերում «Անահիտ» մշակեց գրական քաղաքակրթության նոր գծեր ու նրբերանգներ:

Հանդեսը մի առանձին ոգևորյալումբ է անդրադառնում խորհրդահայ երիտասարդ գրողներին ու արվեստագետներին, փորձում արուսուղել խորիքահայ գրականության զարգացման բաղը ու դժվարին ուղին: «Ի՞նչ փափաքս է, - հանդեսի հրատարակության ագրում ասում է Չուպանյանը, - որ *Անահիտ* մեջ Հայաստանի ու արաստահանի գրողները ըով ըովի երևան, միասին ծառայելու համար հայ մշակույթի զարգացման համազգային գործին...»¹: Խորիքահայ բանաստեղծներ Խ. Չարենցի, Գ. Մտաղու, Ս. Տարանու, Գ. Մարյանի, Խ. Գաշակնցի, Մարմենի, Ա. Գաշու, Հովի. Ելրազի և այլոց գրվածքների շարքը «Անահիտում» լրացնելով սփյուռքահայ գրողների մի ամբողջ սերնդի (Կ. Թերևյան, Կ. Ձարյան, Վ. Հայկ, Վ. Վահյան, Ե. Ծահերու, Ձ. Որբունի, Վ. Թարու, Մ. Մանուչյան, Հր. Ձարդյան, Գ. Կյուրյան, Ա. Վարդան, Մ. Արմաճչյան, Պ. Ձարդյան և ուրիշ շատ ճանաչված կամ սկսնակ հեղինակների) գրականությունը՝ Ա. Չուպանյանը ցանոնակությունը նկատում է, որ երկուստեր իշխող արամադրություն հայրենասիրությունն է, մի դեպում կատանման, սանդեզգործ աշխատանքի շնչով, մյուս դեպում՝ հայրենի հողի կարոտով, հայրենաքարգծությունը՝ հայրենիքի վերամուրության ու համաու պայքարի գաղափարներով: «...Հրճանք մերն է նկատել, որ հայրենասիրական յարն է՝ որ իր հերոքաույն և ազնվագույն շնչաով կր տիրապետեն» (1946, թիվ 1, էջ 27):

Հայ իին գրականությունից «Անահիտը» մեծ տեղ է հասկացնում Մ. Խորենացու անճամպորություն ու գործի պատմաքանասիրական ու գրականագիտական ընտրության մասնակցությունը նշանակալի գիտականներից է Անաույան, Է. Մանանդյան, Ա. Չուպանյան, Կ. Ալեկյան և ուրիշներ:

Նոր շրջանի հայ գրականությանը վերաբերող նյութերից հաստի ուշադրության են արժանի Արշակ Չոպանյանի բնագրաստական ընդհանրագումները Բաթթու, Հ. Պարոնյանի, Ե. Տեմիրճիալայանի, Գ. Չոխրապի, Ավ. Խառնակյանի և այլոց գրական ժառանգությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև հանդեսում պարբերաբար հրատարակվող անտիպ էջերի շարքը, որտեղ տեղ են գտել Ռ. Պատկանյանի, Ե. Տեմիրճիալայանի, Թ. Թեղլալյանի, Թիկատիցյու, Արտ. Հարությունյանի, Ռ. Ձարդարյանի ստեղծագործություններից, Գ. Չոխրապի և Հր. Ասատուրի նամակագրության առանձին նմուշներ:

Երկրորդ շրջանի «Անտիտոն» ավելի ընդլայնեց բարգձմանական գրականության բաժինը: Ծանոթ հեղինակների նոր գործերի (Էսրիկեի «Պրոմեթեոս շրթալված», Մ. Գորկու «Մի օր Խոթրոզային Հայաստանում», Ե. Տորգենևի «Հաղթական սիրտ երգը», Չիկովի «Գ եղեցկուհիներ» և այլն) կտրիմ հանդիպում են նաև Շեկվի, Հուգոյի, Ռոմե Մարքեմի, Մ. Էմինսկուի և այլոց գրվածքները: Արևելքի գրականության շարքը փացնում են չին և ճապոնական բանաստեղծության նմուշները:

Անուամենա թագմազան ու հարուստ է նոր «Անտիտոն» արվեստի բաժինը: Հարուստ է թե՛ արվեստագիտական բնույթի ուսումնասիրություններով, հեղվածներով ու բրտնիկներով և թե՛ հասկապես արվեստի գործերի վերաստույտանք, գեղարվեստական ձևավորմամբ: Հանդեսի այս բաժնին աշխատակիցել են հայ և համաշխարհային արվեստի թագմալիվ ճշանավոր դեմքեր՝ Ա. Մազգյան, Ա. Երեմյան, Գ. Ժեկրուս, Ք. Մարտիր, Գ. Մուրե, Գ. Բան, Գ. Մալի, Մ. Քևսապալցյան, Է. Շանին, Գոմյոս և ուրիշներ: Խոթրոզային արվեստի թարգմտությունը հանդեսի գլխավոր խնդիրներից մեկն էր:

Ինչ խնդիրների էլ որ անդրադարձավ «Անտիտոն»՝ Սփյուռքին բարոզեց Խոթրոզային Հայաստանի անաստական ու հոգևոր-մշակութային նվաճումները, հանդես եկավ գաղութահայության մտավոր կյանքի կառուցման ծրագրերով, սպագրեց սփյուռքահայ թե՛ խորհրդահայ գրողների երկերը, գեղարվեստական թարգմանություններ հրատարակեց, բանասիրական ու գրականագիտական, արվեստաբանական ուսումնասիրություններ, բոլոր դեպքերում ձգտեց գրական-գեղարվեստական հանդեսի իր նպատակը թերե՛լ Սփյուռքի հոգևոր ուժերի համախմբմանը, «գաղութներտ մե» հայ հոգվույն պահպանման» ու ազգային մշակույթի զարգացման գործին²:

Կազմված ժամանակի հասարակական-թարգրական ու հոգևոր-

մշակութային կյանքի խոշոր անդաշտների հետ, այսպիսով, «Անտիտոն» երկրորդ շրջանում ձևոր թերեց թովանդակային նոր գծեր, որդեգրեց նոր գաղափարներ՝ Սփյուռքի հայ իրականության գիտակցման հիմքով և, դրանով պայմանավորված, ուրույն տեղ գրավեց սփյուռքահայ մամուլի պատմության մեջ: Այս իմաստով նոր «Անտիտոն» գործունեությունը առանձին և հաստի ուսումնասիրության նյութ է:

ՀՂՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԾՆՆՈՒՄԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

1. Արշակ Չապանյանի մասին գրված մեծագույրությունները, որ այս ևս անկել հրա կենդանաբայան օտոր, կենսագրական բնույթի համառա աշխատանքներ են, ի դեպ, ոչ ձերբագրա տանձնի տեղադրություններից: Դրանք են *Նեոլո Արժներ* «Արշակ Չապանյան-կյանքը և գրական ու հասարակական գործունեությունը» (Կ. Պոլիս, 1913), *Հայկական Հասցեյանի* «Արշակ Չապանյան, կենսագրական գծեր» (Փարիզ, 1924), *Չեզոք Նենդերյանի* «Արշակ Չապանյան, կենսագրական ու մտանկագրական երկեր» (Փարիզ, 1938), *Հարություն Սվանյանի* «Արշակ Չապանյան» (Չրանսերեն, Փարիզ, 1923) և *Հրանտ Նազարյանի* «Արշակ Չապանյան» (խառներեն, Փարիզ, 1997) գրքույկները: Բացառության է կազմում *Տիրան Ե. Արքունյանի* «Արշակ Չապանյան» դիմանկարային տվյալները (Արևեր, 1939), որտեղ փորձ է արվում ներկայացնել Չապանյանի «գրական դիմագրությունը»: Բայց այստեղ ավելի շատ էխագծումը կա, քան լուրջ գիտական վերլուծություն: Իր վերլուծական որչքն ընդհանրացմանը աղագրով աշխատանք է *Բյուզանդ Նդիսյանի* «Արշակ Չապանյանի գրականությունը» ժողովրդական տարածման փորձությունը («Պայքար», բացատիկ թիվ, Բառուս, 1952): Սակայն ինչպես այս, այնպես էլ հետագա հոդվածներում, գրական դիմանկարների շարքերում և հայ գրականության պատմության հետազոտություններում (նկատի են ենք Ս. Երեմյանի, Կ. Սառանու, Մ. Կանաչյանի, Վ. Հայկի, Ե. Պետրոսյանի աշխատանքությունները, Էլզ. Ջրբաշյանի, Ա. Ինձիկյանի, Վ. Գաբրիելյանի, Գ. Մանվանյանի, Կ. Դաղուբյանի, Մ. Մախարյանի և այլոց հոդվածները) հեղինակներին գրադիցրել է Չապանյանի գրական ժառանգության այս կամ այն կողմը:

2. Ա. Չապանյանի գրական փաստաթղթի ու գործունեության համեմատաբար համակողմանի և ամփոփ վերլուծությունը շարագրվել է շարք կես դար անց (հրատարակվել թիչ ավելի ուշ՝ 1952-ին): Խնարք արժանանալ գրականության պատմության, գրող ու բնօրրան *Հակոբ Օշականի* «Արշակ Չապանյան» տարածման փորձությունը մասին է, որ անկել է գտել հեղինակի «Համադատակիր արժանանալ գրականության» բազմաթիվ արևելափորձային հիմնվորող գրքում (էջ 305-415): Փաստարեն տարբեր անգամ Չապանյանի

գրական ու հրատարակչական գործը իր ընդհանուր արժեքի թիչ թե շատ ճշմարիտ հանրագումարով ներկայացվել արժանանալ գրականության համակողմանալ շարագրություն: «Անանիայի» գործունեության տարածման կողմերի և հատկապես գրական յուզարարություն մասին արվում են խիստ բնորոշողական դիտարկումներ, որ անհնար է շքանցել համակողմ գործունեության պատմությունը շարագրելու: Այստեղաներն, արժանանալ գրականության պատմության գրականագիտական մեթոդի ստանձնել կողմեր (հատկապես, դատանի այսպես կոչված տարբերակով գրական-հոգեբանական կեղծարար անընդունելի են, որչք փաստարկումներ անհամարելի են վիճել: Դրանց կանգնություններ իրենց անգամ: Եվ հետո, Հ. Օշականի տարածման փորձությունը մինչև վերջերս էլ անմասնակի էր ընդերգող լայն շքանցելին, կարողավում էր միայն հասանել բաժնակերպ:

3. Այս աշխատանքի արդեն շարագրված էր, կր հրատարակվել *Կարյեն Գաբրիելյանի* «Արշակ Չապանյան» մեծագույրությունը (Երևան, 1987): Այն մեծաթիվներում էլ շարունակողականության ստարակերտ է, անկողման, մեծապես գործ Չապանյան գործի դիմադրակիր ներկայացնելու տարածով: Անագրություն մեջ մեծ անկել է համակողման «Անանիայի» հանդեպ, նրա «մի բանի աղագրով կողմերի» (էջ 112) բնորոշումներ: Հանդիս գործունեության գեղանարան նարցան, ոչիտ աշխատությունից անկախ, մեք մանակունց փորձ-ինչ ույլ է կել:

Լ. ԱՆԱՀԷՏ «ՀՂՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԾՆՆՈՒՄԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

1. Ա. Չապանյան, Ին տարիներս, «Հայաստանի կյանակ», Նյու Յորք, 1930, թիվ 1, էջ 30:

2. Ա. Չապանյան, Նամակներ, Երևան, 1980, էջ 13: (Այստեղև համակողմանի վերլուծում կուտենք ուղերև են շարագրություն ԱՉԽ կրճառ ճեղղ է կել):

3. Չապանյանի տարբեր բունտակղծությունը «Ուկի բանակը» խարագրով այս էլ անկել 1885-ին «Բարառանո մանկան» հանդեպում, իսկ արդեն 1889-ին «Արևերում» արագրված «Արևան վիշաթ» փորձի թերթի փորձը իր անկելը շեշտելով նորապատ բունտակղծի համարով թերթի երկատարող տակեղագործողին: Այն շքանան Չապանյանը կտարտել է մեք բարգմանություններ Ֆրանսիական նար գրականության փայտաներից (Մապուսան, Դարի, Ռոդեն և արիներ, իսկ Մարթիանան տունկղտ արիներին, կրք դեռ 13 տարեկան էր, Ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել Հովգայի «Ինձաներից», Դանքերի «Իմերթ», փորձել է թարգմանել Աբրահամի «Հանքեր»: Դրանք, ինչպես հավատանում է նրա կենսագիրը, նախարարատարություններ կեն, որ Մարթիանի աշակերտը կտարտան էր «հա-

գեղան պետքի մը գոնացած տարի համար» (Հ. Տադևյան, Արշակ Չապանյան, էջ 6): Նույն շրջանում Չապանյանը փորձել է սրկել տանձերը մեծ կառավի ինքնալույս գործեր: Պեչիկըշյանի ու Կարյանի ինտելեկտը զրկել է «մահ Արամիան» երեք գործերից: Կարյանը արհեստագործ, շարադրել էր ամառիկ-արվածային վայելք ու պրամական թատերադրամներ: Սուրյան ինտելեկտը վերջերս զրկել էր իր գործերը: Ե. Կարյանը, Նորավայելը և պատմավաճառներ, Փարիզ, 1943, էջ 47:

4. *Ս. Չապանյան*, Լ. Բուշայանը և իր գործերը, *Լ. Բուշայան*, Նորավայելը և պատմավաճառներ, Փարիզ, 1943, էջ 47:

5. *Ս. Չապանյանը* հունտի համար և եկել գրական ծավալանուններով Յանթալի, Օ. Պիմակյան, Թիբրեմիլի:

6. Տես *Ս. Չապանյան*, Պետոյա Կարյանի կյանքն ու գործերը, Երևան, 1967, էջ 216:

7. «Սիտ», Երևանում, 1938, թիվ 6, էջ 186:

8. Հարկյան հայ մեծամեծ բանաստեղծ Ս. Չապանյանի փարսանկին-գառա գրական գործունեություն, Փարիզ, 1950, էջ 68:

9. Տես *Ս. Կիրակոսյան*, Արշակոսյանը պատմությունը գրականության մասին, գիրք առաջին, Երևան, 1980, էջ 142:

10. «Անտիպ», Փարիզ, 1901, թիվ 2, էջ 40:

11. «Ձաքարներ», Ռեյտար, 1952, 16 նոյեմբերի:

12. «Նոր կյանք», Լանդոն, 1898, թիվ 11, էջ 166:

13. Նույն տեղում, թիվ 8, էջ 113:

14. Նույն տեղում, թիվ 11, էջ 166:

15. *Ս. Չապանյան*, Գրիգոր Չոբանյան, «Անտիպ», 1930, թիվ 3, էջ 6-7:

16. *Ս. Չապանյան*, Բանաստեղծություններ, Փարիզ, 1950, էջ 1:

17. Այդ մասին տես մեր հոդվածը *Յու. Ավետիսյան*, Ս. Չապանյանի բանաստեղծություն թվում, Բաներ Երևանի համալսարանի, 1991, թիվ 3:

18. Հ. Օրսկան, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, Հ. 5, Երևանում, 1952, էջ 258:

19. Այդ մասին տվելի մանրամասն տես *Ս. Կիրակոսյան*, Արևմտախոյ բանաստեղծությունը 1890-1907 թթ., Երևան, 1985:

20. *Ս. Չապանյան*, Պատկերներ, Երկերում ամբողջական ժողովածու, Փարիզ, 1940, էջ 8:

21. Տես «Բազմավայր», Վենետիկ, թիվ 9, էջ 421:

22. *Ս. Չապանյան*, Կյանք և երգ, Երկերում ամբողջական ժողովածու, Փարիզ, 1945, էջ 1:

23. *Ս. Չապանյան*, Բանաստեղծություններ, Հոտապարտ, էջ 47:

24. Տես «Բազմավայր», Վենետիկ, 1909, թիվ 9, էջ 421:

25. *Ս. Չապանյան*, Հիշողիք Թին, «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1993, թիվ 409:

26. Տես *Ист. зап. культуры*, т. 1, 1957, стр. 575:

27. «Անտիպ», Փարիզ, 1901, թիվ 4-5, էջ 121:

28. «Բյուզանդիան», Կ. Պոլիս, 1910, թիվ 4075:

29. *Ս. Արիստարյան*, Պատմություն ԺԹ դարա թուրքիկ հայոց գրականության, Կոնստանդ, 1944, էջ 160-161:

30. «Անտիպ», Փարիզ, 1934, թիվ 5-6, էջ 97:

31. «Անտիպ», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 3959, էջ 70:

32. Ն. Չաքենցի տված գրականություն և արվեստի լուսագրան (այստեղև շարադրանքում ԱԿԹ), Արշակ Չապանյանի խնդիր ԱԿԹ, Անտիպի համարը՝ 633:

33. «Արևիկ», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 2454:

34. *Ս. Երիզանյան*, Պետք և գրչառնակ գրական հարցեր, «Բյուզանդիան», Կ. Պոլիս, 1910, թիվ 4040:

35. *Ս. Չապանյան*, Ենթադրյալ բնագրադրությունը, «Բյուզանդիան», Կ. Պոլիս, 1910, թիվ 4078:

36. «Արևիկ», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 2469:

37. Հ. Օրսկան, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, Կ. 5, էջ 307:

38. *Բ. Երզնայան*, Արշակ Չապանյանի գրականությունը, «Պայքար», բացառիկ թիվ, Բուստան 1952, էջ 245:

39. Արևմտախոյ գրողների մտածական, Երևան, 1972, էջ 236, 242: (Այստեղև շարադրանքում ԱԿԹ կրճատ ձևով է էջը):

40. *Գ. Վարդանյան*, Կամակամի, Երևան, 1965, էջ 31: (Այստեղև շարադրանքում՝ ԴԱԿ կրճատ ձևով է էջը):

41. *Մ. Արմենյան*, Հարևը Ս. Չապանյանի կյանքի վերջին շրջանն, «Մովսեսյան գրականություն», Երևան, 1972, թիվ 6:

42. «Անտիպ», Փարիզ, 1946, թիվ 1, էջ 64:

43. Տես «Պայքար», բացառիկ թիվ, Բուստան, 1952, էջ 26:

44. Տես «Բյուզանդիան», Կ. Պոլիս, 1910, թիվ 4075:

45. *Ս. Չապանյան*, Քերթվածներ, Փարիզ, 1908, էջ 1:

46. Հ. Օրսկան, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, Կ. 5, էջ 378:

47. «Անտիպ», Փարիզ, 1903, թիվ 3, էջ 215:

48. Մ. Մուշակցի տված մատենագրություն, Նարայր Բյուզանդիանց արված, թիվ 235, Վաճ. 16ա:

49. Հ. Օրսկան, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, Կ. 5, էջ 340:

50. «Հայ ժողովրդական երգեր» ֆրանսերեն համարը արժանացավ ֆրանսիական ակադեմիայի մքրանակին, որ տուննաճավ էր օտար գրականությունների կատարված թվագրված թարգմանությունների համար: Իսկ 1926-ին ֆրանսիական գրականությունը մասնացած ժողովրդականների համար Ս. Չապանյանը պարգևատրվել էր Պատվո թվան շքանշանով: Պարգևատրվել է նաև Բանինիս տաղ շքանշանով:

51. **Ան. Հայոց** գրականության հարցեր, «Հարկան», Թիֆլիս, 1916, թիվ 43:

52. Բացի նշված գործերից՝ Չապանյանը հեղինակել է գրական ու հրատարակատեսակում բնույթի բազմաթիվ գրքուկներ, մենագրական ուշ-խառանքներ:

53. **Ավ. Բառակչյան**, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1979, էջ 201:

54. **Ք. Ազատյան**, Ժամանակ, Հիշատակարան, Կ. Պոլիս, 1948, էջ 36:

55. Հ. **Օշական**, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, հ. 5, էջ 309, 325:

56. 1893-ին նույնից Տ.Բեկեյանը նպաստել է ունենել Կ. Պոլիս «Գլանն» շաբաթաթերթը (1885) վերակրթությանը գրական թվամասնակար- թանք, սակայն դա նրան չի հաջողվել: Հետադրոջից է, որ այդ ստեղծվ. Բա- շապանյանը Չապանյանին հիշեցնում է, որ Փարիզից ուղարկված նյութ հաղված- ները «չսա լավ սխիտ հարմարին **Գանձ**-ին», երև հնարավոր լիներ այն հրատարակել:

57. «Մամա», Կ. Պոլիս, 1893, թիվ 3976, էջ 51:

58. **Ա. Արդյանյան**, Անհետացող դերեր, Գրիգոր Չևրեպալ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 126:

59. «Մամա», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 1, էջ 1:

60. «Մամալը» վերակրթությանը 1896-ին՝ իրեն կանխապես շաբա- րաթերթը: 1894 թ. Պարսն կարճ ժամանակով հրատարակվել է նաև «Տեսա- րան» գրական բնույթի համակարգ. Վ. Չապանյանի խմբագրությամբ: Հան- դակ համարածան ձևերի տակ շունենալով պարսկալից հերթավոր չեղով պարզել, ին ինչպիսի բովանդակություն է ունենել այն: Եվ վերջուպես, «Բա- շապանյան մանկանց» (1888-ից՝ «Մաղիկ մանկանց») 1893-ին վերստին- նուպես խմբամանն է հրատարակվել:

61. Ըստ **Ա. Կիրակոսյանի** «Հայ պարբերական մամուլի մասնագի- րություն, 1794-1967» (Երևան, 1979) «Մաղիկը» լույս է տեսել 1836-ից, սրբ սխալ է: **Գ. Լևոնյանի** («Հայոց պարբերական մամուլի իրրիպատկախու», Երևան, 1954-1957) և **Մ. Բարդուխյանի** («Հայ պարբերական մամուլը», Երև- ան, 1986) նուստնագիտական ուղիստամներում նշված է ճիշտը՝ 1886 թ.:

62. «Մաղիկ», Կ. Պոլիս, 1894, թիվ 36, էջ 29:

63. «Մաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, թիվ 1, էջ 1: Այստեղևս հանդեսի ստեղ- րիթը, համարը և էջը սրվելու են շարադրումում:

64. **Ա. Արիստրյան**, Պատմություն ԺԺ դարա ԲՈՒՐԻԻԱ հայոց գրակա- նություն, էջ 74:

65. «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1895, 1109:

66. Երև 19-րդ դարավերջի արևմտախոյ գրականությունը զարգացման գլուս լեզուպետան, մասնավորապես ֆրանսիական գրականությանը ունեցող իշխող ուղիցությունը գնահատման և այդ ուղիցությունը նկատելի կերպով մոտավորմանը յուրացնելու հարցում «Մաղիկ» ընտրատեսակն դուս-

դարյանները արդարացի են, սակայն բարդավիճակ ունենին է և չափազանցված հանդիսի այն սնցումը, եր արևմտախոյ նոր գրականությունը կարված է իր սպողիկն արժանաբերից, «ամբարշտպետ ծնունդ է ֆրանսիական ուղիցու- րան» («Մաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, թիվ 7, էջ 233):

67. Գրականագետ Ե. Պետրոսյանի կարծիքով Չապանյանը «գրա- րակարին» ինքնուրույն իր «Մաղիկում» «գրական անտարսի և բացել նաև Օ. Չիֆրե-Մարտիի համար» (**Ե. Պետրոսյան**, «Գրական դերեր», Երևան, 1977, էջ 322): Ա. Չապանյանը դարակարին չէ, որ ինքնուրույն է «Մաղիկը», այլ, ինչպես վերև ասվել, խմբագրել է այն 1895-ին մյուս և, բնականաբար, չէր կարող «Մաղիկում» մամուլի բացել Չիֆրե-Մարտիի հա- մար, սրբ գրական գործեր մոտավոր սկսել են կեսը 1900-ականներին:

68. «Մաղիկը» վերակրթությանը 1896 թ. (խմբ. Ե. Գարսիյան): Այդ «Մաղիկը» մամուլի Պարիզի Չապանյանին ուղարկված նամակներին մե- կան հարցում ենք. «... և Չեք վարարարչան **Մաղիկին** սեղ կին խոսելու, հարցադան կը փորք, կը բարձրանում և կ'առնան (լավ մաղիլ բեր կ'ա- դուկեն) ...անգլյոյն **Մաղիկ** մը» (ԱՉԳ-1346):

69. «Նոր կյանք», Լևոնյան, 1898, թիվ 11, էջ 216:

70. «Արևելյան մամուլ», Ձմրտնիս, 1908, թիվ 208, էջ 341:

71. «Մարտ», Թիֆլիս, 1903, թիվ 1, էջ 39:

72. **Ա. Հարությունյան**, «Նախկին գրականությունը», «Ռուսական», Կ. Պոլիս, 1899, թիվ 9-10, էջ 130:

73. «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 253:

74. «Արևելյան մամուլ», Ձմրտնիս, 1903, թիվ 7, էջ 350:

75. Հ. **Օշական**, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, հ. 5, էջ 43:

76. **Ա. Արդյանյան**, Անհետացող դերեր, Գրիգոր Չևրեպալ, էջ 113:

77. **Ե. Օտյան**, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1962, էջ 156:

78. «Նոր կյանք», Լևոնյան, 1900, թիվ 12, էջ 185:

79. Հ. **Օշական**, Համապատկեր արևմտախոյ գրականություն, հ. 5, էջ 383:

80. Այն պարբերականները, սրանց հրատարակությունը շարադրման արված թվականից հետո շարունակվել է (լստ Մ. Բարդուխ- անի նշվ. ուղի), այստեղևս կենդանի ուսարակելով:

81. «Նոր կյանք», Լևոնյան, 1898, թիվ 1, էջ 1:

82. «Գեղարձի» պատկերագրող երկուսուսու հանդեսը (Վենետիկ, 1901- 1906) 1903-1906 թվականներին հրատարակվել է ստանձնի ժողովածուների անարավ 1-10 միտայա թվերով, իսկ հետո՝ ստանձնի խորկրանական հա- մայնեթով 1909, 1927, 1947, 1949: Հրատարակությունից ստացված նյութա- կան մեղուցները օգտագործվել են բարեգործական նպատակներին համար շահ հայ սրբիկը:

83. Տես «Վեդուկե» Վենետիկ, 1905, թիվ 1-10, էջ 2:

84. Տես *Ա. Չապանյան*, Հեղուկներ, «Նոր կյանք», Լեհզմ, 1898, թիվ 5, էջ 67-68:

85. «Անտիա», Փարիզ, 1904, թիվ 2, էջ 42: (Այստեղև հանգեղի տարբերվել, համարը է էջը տարկում են շարադրանքում):

86. «Աշակ», Թիֆլիս, 1898, թիվ 127:

87. Տես մայիս տեղում:

88. *Ա. Հիբանցյան*, Նրկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1962, էջ 665:

89. «Տարագ», Թիֆլիս, 1899, թիվ 4, էջ 110:

90. *Ա. Հիբանցյան*, Նրկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 667:

91. Այդ մասին մանրամասն խոսվելու է գրքի «Անտիանի» ընթերցող լսարանը» գլխում:

II ՀԱՅ ԱՅԳԱՅԻՆ - ԲԱՎՍՏԱՆԻԱՆ ԿՅԱՆԻՔ
ԱՐՄԱՅՈՒՄՈՒՄԷ ՀԱՆԴԵՍԻ ԷՋԵՐՈՒՄ՝

1. Այս խնդրին տեղադրանք էնք համառոտ, ուրեմնով, որումով անհրաժեշտ էր «Անտիանի» գործունեության ընդհանուր բնութագրեր անբույցանելու համար՝ հանգամանակի բնույթայնը բացելով մասնագետ-սրամասնագետներին:

2. Ա. Այրերիկի և Առաքելյան վանքերի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Լուչանի ծածկանունով բարակիցը: Պարզվում է, որ այդ վանքերում եղել են ոչ միայն շատ արժեքավոր ձեռագրեր, համարենց թարգմանություններ, «գաղափար» գրքեր, սխեմներ ու գանձանք այլ իրերներ, այլ «գերեզմանատաններ, որ կը կարծվեն ըլլալ Տանաա Մամիկոնի իշխանի, Խորենուցի, Մամրբեկ Մանուկ, Համազասպ, Մարտիկան, որ քաղցրավոր եղան կողարիներու մուրեքով» (1900, թիվ 3, էջ 66):

3. «Անտիանի» 1906 թ. համարներից մեկում Չապանյանը կատարուկնց Մակ Բուլի «Մարտնը և մեծ սխառություններ» գրքի «Լսարանայնը իրեն կատարման սխառն» բանինց մի հատված, որտեղ բարբախան կատարայնը բնութալում է իրեն «ընդունվան կատարայնը», որ է «ամենամոտի ձևը կատարայնը»: (1906, թիվ 3-5, էջ 68):

4. Տես *Ջ. Կիրակոսյան*, Նրկերայրերը սրամասնայնը դատաառնին տաաչ, գիրք տաաչին:

5. *Ա. Չապանյանի* «Ժամանակակից Հայաստանի տարայնը, Հ.Վ. Արքայի Իրիկյան» առանձնակրայնը, որտեղ բնութալում էին նաև և ընդարայնը շարժման այդ հարցերը, մինև «Անտիանում» տարագրելը յույս անաով «Մերկարը դը Ֆրանս» հանգեղում (1905, 15-ր նայեթերի): Եվ սրամասնայն չէ, որ այն մեծ անհանգստայնը տաաչ ընդց վառարնի օսմանցներին շրջանում: Կրանցից մեկը Բուրդուրայնը կրատարակվող «Է-

հալի» թարբերն թեքում գրադարայններով ու հայեայններով լի մի հողվում տարագրել Չապանյանի գեծ:

6. *Երվանդի*, օրինակ, առակովի 1900-ին «Շավիղի» էջերում գրում է. «Բորդ Անեա Իրանիիր, Հուլի Կանեմներ, Մանուկ փառայնը մերկար գիրենց ծալումն, ա. երև չես բաշկիր, սուխ մնալ տար ձեռլինին, ու սխալ անեան, որ նախաննի մրցակիցեր սխալ հանդիսանան Պրա փաղոցներու կրեների արյանկզակ շահատակներան» («Շավիղ», Կանեա, 1900, թիվ 16, էջ 30):

7. Տես «Չարբեր», Բեյրութ, 1952, թիվ 2:

8. Այստեղեղներ, Չապանյան էլ տեղեղով վրայումնը՝ որչ հայեր կողակով կելոգական տեղայններին, մասնակրայնը ֆրանսիական կատարող շրջաններին ետ:

9. «Անտիանում» որչ կրճատաններով տաաչին անգամ տարագրել հայ սրամակրայնայն անգամ *Սա. Փարիզյանի* հուշանոթը («Պատգամավորի մը հուշանոթեն», 1902, 1503, 1907), որը սրամասնայն կրերը փաղեկայնը էլ սրամակրայնը բնուկյան օրերի գործունեայն մասին: Հանգեղում թարգմանար կրատարակել նաև *Նուարդ Փաշայի* «Մի բանի ներք Հայաստանի վաղարայն մեչ մաղկելիք թարեղորգունց մասին» ծրագրի-հանրագրեն (1899, թիվ 5-6) և Բեղինի վեանոթովին հայեկական սրամակրայնայն ներկայացում կանաղիցը (1907, թիվ 6-9):

III ԳՐԱՎԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐԱԿԱՆԱՍՏԱՆԻԱՆ ԸՆԹԱՅՐԵԿ ԵՎ
« Ա Ն Ա Հ Ի Տ » ՀՆԴԵՍԵՍԸ

1. «Բյուրան», Կ. Պոլիս, 1898, թիվ 21, էջ 403:

2. *Վ. Հիբանցյան*, Նրկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 275:

3. *Ա. Մարիանյան*, Գեղարվեստական գրականության սրամասնագետ-այրը, Երևան, 1979, էջ 301:

4. *Ա. Արարայն*, 20-րդ դարի հայ գրականության գագանանակն-ներում, գիրք երկուրդ, Երևան, 1984, էջ 131:

5. Տես *Ա. Մրապալան*, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958:

6. *A. Tchobanian*, Les Trouveres armeniens, Paris, 1906.

7. «Հիբանցի», Արևտանդիս, 1905, թիվ 5, էջ 153: Ի դեպ, Չապանյանը մատարայն էլ տեղեղ հայեղակ և ասանձին գրողով յույս բնուկել Զրիկի տաղերը: Ընդատաչ գնաով Տիրայ Կարապետի (որը Զրիկի ժամանակարանը առանձնակրայնը սկսել է գրաղկել Չապանյանի խորիղով) ցանկարայնը՝ այդ գործն անբույցայնը բողմում է նրան (տես *Տիրայ Արքայիցյան*, Զրիկ, Երջ Յար, 1952, էջ 15):

8. Տես «Նավատար», Պարիզ, 1925, էջ 25:

9. *Մ. Նուարդյան*, Նրկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1980,

10. Այս անտիկոն էին սրտազանամ մի խումբ տրեմառույ գրողներ ու հրատարակիչներ՝ Ռ. Ռոբերտյան («Մասիս») հարցադասին շարք. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1900, թիվ 318), Ա. Արաղայանը («Կազման գրականությունը», «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1900, թիվ 35), Ա. Անտոնյանը (Օտարին պատվաստը, «Լույս», Կ. Պոլիս, 1908, թիվ 3), նաև Մ. Դանիելյանը, Գ. Շահինյանը և մի քանի այլ երկրորդական գրողներ: Էջ գործաներային սկզբնական շրջանում նայել անտիկոնին է եղել նաև Չապուրյանը (տես ԱՉԳ-301):

12. **Ա. Չապուրյան**, «Կևան Թերեյանի քերական գործը», «Ալպագա», Փարիզ, 1933, թիվ 64:

13. Այս գրվածքները ներկայացնող ժանրայիններն ու հարցդասները, ակնարկներն ու հոդվածները համախառն դասարան են տակ նկարագրական Լեյբ լինելուց: Այսպես, օրինակ Գ. Փանոսի «Օճար հուշյան», (1904, թիվ 2, 3), «Նույնամ և սրտային գրականությունը» (1904, թիվ 11, 12) հոդվածները իրենց խաղը գիտականությամբ, հարցերի նորանորմակ մեկնարկներով միանգամայն արժեքավոր գրականագիտական հետազոտություններ են և անտրյանում արժանի Արևիկի գրականություն մտածողների ուշադրությունը:

14. «Նոր դար», Թիֆլիս, 1900, թիվ 161:

15. «Մշակ», Թիֆլիս, 1900, թիվ 170:

16. Տես История зарубежной литературы XX века, М., 1963, стр. 36.

17. Տես **Հր. Փափուգյան**, Պատմություն հայ գրականության, 2-րդ գիրք, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 90:

18. «Շիրակ», Ալեքսանդրիա, 1905, թիվ 7, էջ 23:

19. Ուսու գրականությունից «Անտիկոն» ապագային են նաև Նուրուհի «Ներգառն տես...» և Մելիքին «Մարդ» չափածո գրվածքները: Ի վերջո, Չապուրյանը գանգացել է հրատարակել նաև Գ. զողի «Տարա Բարս» վերջակը և Պուլիկին «Ճամփորդություն ի Խարին» ուղեգրությունը: Ինչպե՞ս թանկ որ դրանք հայերեն տարեկ ապագային էին, հետադարձ «Անտիկոն» տեղ չգտան: Նույն պատճառով հոդվածորար չի ապագային քարգեղեցված և հանդիսի խմբագրության ապագային Պուլիկին «Բալեիսարայի շուտվանք» (հոսոված, տես ԱՉԳ-379):

20. **Ա. Չապուրյան**, Հայտնի գրականությունները, «Շաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, թիվ 7, էջ 237:

21. «Ալպագա», Փարիզ, 1929, թիվ 15:

22. Տես **Դ. В. Соколова**, Философская поэзия А. де Вивьян, М., 1956, стр. 18-20.

23. «Արևելյան մամուր», Ջեյտանու, 1871, թիվ 1, էջ 33:

24. Նույն տեղում, 1876, թիվ 10, էջ 366:

25. **Ա. Արփիսարյան**, Պատմություն ԺԹ դարի Թարբիս հայոց գրականության, էջ 18:

26. **Օ. Չապուրյան**, Համապատկեր տրեմառույ գրականություն, հ. 4, էջ 398-394:

27. **Արամյան, Գ. Հարություն**, Երկեր, Երևան, 1979, էջ 3:

28. Տես **Վ. Մախչադյան**, Կյանքը և գործը, Փարիզ, 1961, էջ 126, 132:

29. Տես Շ. Տառնությունի նշխրից, «Պայքար», Բուստան, 1972, թիվ 230:

30. **Ա. Արզումանյան**, Չապուրյան, Երևան, 1965, էջ 25:

31. **Ա. Մախչադյան**, Երվանդ Օսյան, Երևան, 1969, էջ 59:

32. **Հր. Քարամյան**, Շիրակագիտի, Երևան, 1978, էջ 441:

33. **Վ. Գաբրիելյան**, Կոնիկի «Նարուն», Երևան, 1979, էջ 218:

34. «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 2, էջ 17:

35. «Հայ գրականություն», Չժյուսնիս, 1911, թիվ 3, էջ 2:

36. «Հասարակ», Թիֆլիս, 1912, թիվ 17, էջ 262:

37. **Լ. Ա.** Ուսուսական գրականություն, Թիֆլիս, 1904, էջ 10-12:

38. Այսպես ուսուսնին խնդրների տրեմառույներով, քննարկմամբ, հանդես էին գալիս նաև ժամանակի այլ սրտայինները, հատկապես գրական աղբյուրություն թերթերն ու հանդեսները «Մասիս», «Շաղիկ», «Մարտ», «Արևելյան մամուր», «Հայրենիք», «Արմատյան», նաև «Բազմազան», «Հանդես անտրյան» և այլն:

39. **Թ. Գալստյան**, Գյուրգին Լուսինյան և «Գեորգիսա» հանդեսը, Երևան, 1979, էջ 94:

40. Թիֆլիսի «Գեորգիսա» գրական, արվեստագիտական, երաժշտական պատկերազարդ հանդեսը խմբագրել է Գ. արվան Լուսինյանը (Գյուրգին հրատարակությունների ձևով այս է անտիկոնից 7 համար 1908-1909, 1911, 1913, 1917, 1921):

41. «Այլ», Կոնիկ, 1924, թիվ 1760:

42. **Ա. Չապուրյան**, Գեորգիսա ընդ մեզ, «Հայրենիք», Պոլիս, 1893, թիվ 506:

43. **Թ. Քարամյան**, Նամակներ, Երևան, 1968, էջ 166, 176:

44. **Ա. Չապուրյան**, Մոսկովյան «Արարական», «Անտիկոն», Փարիզ, 1935, թիվ 6, էջ 45-46:

45. Բացի ինչպիսի հոդվածներից ու հարցդասներից Կոնիկոսի մասին «Անտիկոն» ապագային են նաև այլ նյութեր: Այդ մասին տվել մանրամասն տես **Կ. Գալստյան**, Կոնիկոսը «Անտիկոն» հանդեսի Լեյբան» հոդվածը, «Մովսեսական գրականություն», Երևան, 1969, թիվ 10, էջ 101-107:

46. Ինտիկ, «Անտիկոն» տասներեք արթինների գործունեության հանգանակներ չի տրեմառույներում մեկնել այժմ ինչպիսի կամ քննված նյութերով: Այդ գործունեության այսպես կոչված արտոնական նկարագիրը լր - րագնում են քաղաքային քանակական, գրականագիտական, պատմական

ու հրատարակախոսական այլ գրվածքներ, գեղարվեստական էջեր: Չուփազանց հարուստ նյութ են ապլիս հանդեսի գրական-հրատարակախոսական բաժինները՝ «Ազգային բրունիկ», «Գրական բրունիկ», «Գրքեր և թերթեր», «Գրքեր», «Նոր հրատարակություններ», «Գրքեր և մարդեր», «Գրական հրատարակություններ» և այլն, որոնց հիման վրա կարելի է կազմել արդիականության հետաքրքիր տարեգրությունը: Հանդեսի գրական դիմանկարների շարքը («Գեներեր») և «Քրոնիկ»-ները իրենց խոր վերլուծականությամբ և ընդհանրացման ուժով նոր ստախճան են պայմանավորում արևմտահայ գրականության մեջ այնքան հարուստ ավանդներ ունեցող այդ ժանրերի զարգացման բազարեզում:

IV. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ ԵՎ «ԱՆԱՀԻՏԸ»

1. Օրինակ, **Ա. Վինոկուրը** այսպես է բացատրում իր դիրքորոշումը. «Только язык репортажа я считаю единственно языком газеты, хотя очень хорошо знаю, что в газете печатается не только материал репортажа» (Культура языка, М., 1929, стр. 215): Իսկ տևա **Կ. Ռոզովան** անվիճելիորեն հողաված է համարում լրագրային այն ժանրը, որի հրատարակախոսական բնույթը և ներգործող նպատակադրումը կասկածի ենթակա չեն, ուստի և ամենից առաջ դիմում է հողավածի լեզվի ու ոճի ուսումնասիրությանը՝ ավյալ պարբերականի լեզվածը գնահատելու համար (տես **Կ.Ա. Քոզովա**, *Стиль ленинской «Искры» и газеты «Новая жизнь»*, М., 1979, стр. 14-15):

2. Այդ մասին մանրամասն տես **Վ. Աճեմյան**, *Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը*, Երևան, 1974:

3. **Հ. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, հ.2, Երևան, 1951, էջ 508:

4. Թեև միշտ չէ, որ դա նրան հաջողվել է: Առանձին դեպքերում Չուպանյանը լեզվական հաջողություններ է տեսնում այնտեղ, որտեղ դրանք բացակայում են, ինչպես՝ Նոր Պեյլի՝ նախալիրներով ծանրաբեռն, արվեստական, արևարատա զարդարուն թերթի մեծերան կամ Սխաբյանի «Անփիտան» ապատարանի լեզվամտածությունը վիպական և այլն:

5. Այստեևտև շարադրանքում արվելու են այդ պարբերականների կրճատ անվանումները, համապատասխանաբար՝ Բյ., Մս., Ծ., Ար. ս., Հ. ամս., Բզմ., Ե., Ն. կ., սպա՝ համարը և էջը: Չնարանական իրողությունները ներկայացնելիս հարավուտ ենք մնացել բնագրային ողողագրությանը՝ դրանց լեզվական ճշգրտությունը ապահովելու համար:

6. Հմմտ. **Հովհ. Գազանճյան**, Նոր թերականություն արդի հայերեն լեզվի, Կ. Պոլիս, 1925: Օրինակները հիմնականում առաջնորդող հողավածներից են:

7. Տես «Մարն», Թիֆլիս, 1899, թիվ 4-5, էջ 486:

8. Տես **Գ. Կոստոմարով**, Русский язык на газетной полосе, М., 1971, стр. 19.

9. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды, под ред. Розенталя, М., 1980, стр. 10.

10. Տես Вестник московского университета, 1967, № 3, стр. 54.

V. «ԱՆԱՀԻՏԻ» ԸՆԹԵՐԹՈՂ ԼՍԱՐԱՆԸ

1. **Հ. Սիրունի**, Գանիել Վարուժան, Պոլսից, 1940, էջ 59:

2. Իրական լսարան հասկացության սահմանները, ինչ խոսք, նույնպես հարաբերական են: Այդ լսարանի կազմի մեջ չէ՞ն մտնում արդյոք նրանք, ովքեր դեպից դեպ էին ընթերցում հանդեսը կամ ընթերցում էին պարբերաբար, բայց նյութի հասանկ ընտրողականությամբ և այլն:

«Անսխիալի բաժանորդների թիվն ավերացնելու համար Չուպանյանը դիմել է խրախուսման ապրեր միջոցների: Ըստ նրա կողմից արված հայտարարությունների՝ հանդեսի բաժանորդները հնարավորության են ունեցել կիսով չափ գեղջ գներով ստանալու նրա գրքային հրատարակության առանձին օրինակներ: Հինգ կամ տասը բաժանորդ գտնելու դեպքում Չուպանյանը խստատնամ էր նվիրել այս կամ այն սուրբեջյանի «Անսխիալի» հավաքածուն, «Պեշիկաշյանի թերթի մեծերն ու ճատերը» հատորը և այլն: Իսկ 1909 թ. նկատալի ունենալով Թուրքիայի և հասկապես Արևմտյան Հայաստանի գաղտնեղների հայության անձուկ կացությունը և գոհացում ապա համար ընթերցողներին՝ նա որոշում է իջեցնել հանդեսի բաժնեգիրքը բոլոր նրանց համար, ովքեր այդ հարցով կոչվեն իրեն:

3. Ի դեպ, Ալեքսանդրիայի և Կահիրեի բաժանորդների վերաբերյալ թեթևած թվական տվյալները ամբողջական չեն, սրբանով սր նշված գործակալներից բացի՝ նայն թվականին Չուպանյանը այդ քաղաքներում բնակվող այլ բաժանորդների հետ կապեր է ունեցել անձնուպես կամ էլ այլ գործակալների ու սրաշտանակից-գործընկերների՝ Թ. Ազատյանի, Ա. Փափազյանի, Արախ Պեարոսյանի, Փարսումյանի, Արաուշես Բյուֆեճյանի և արիշնեթի միջոցով:

4. Գրանց անճշուն մտան է միայն հրատարակվել «Անսխիալում»:

5. «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1899, թիվ 3, էջ 203:

6. **Մ. Թեքեյան**, Նամականի, Լոս Անջելես, 1983, էջ 106:

7. «Հայ գրականություն», Ջմյունիս, 1911, թիվ 6, էջ 2:

8. «Բյուզանդիստ», Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 3887:

9. Անվատություն է դրսևորվել հասկապես սկսմանկ հեղինակներ Ա.Տատուրյանի, Խարսովի, Հրանա Վարդապետյանի, Չարքյանի և այլոց նկատմամբ: Առանձին գրողների մասին իրարամերժ կարծիքներ են հայտնրվել, ինչպես՝ Վահրան Սվաճյանի ինքնուրույն գրվածքների ու գրական մշակումների առիթով: Տարբեր մտացումներով են գնահատվել նաև Սխամանրյի՝ «Անսխիալում» ապագրված բանաստեղծությունները: «Նոր դարի»

հղիվածակի Ա. Հակոբյանը, սր անտեղի քննաճանաչումը ոչ մի մնայուն էչ չի ահտնում (ի թաց առյալ Վրթ. Փափազյանի գովաբերներ) «Անտիտի» ստաչին երկու սարթներին համարներում, Ասում Յարճանյանի «պրեզիտեն» համարում է անհիմաստ ու անկապ բաների շարան (տե՛ս «Նոր դար», ԹԻՖլիս, 1900, թիվ 122): Նույն կարծիքին է նաև «Արարտալի» սարճագովաբ գրատար (Մ. Բերբերյան, Գրական ակնարկներ, «Արարտալ», 1908, էջ 494): Վճերեյանն էլ որոշ վերապահություններ է խատում Միտմանբոյի ստաչին քերթվածների մասին (տե՛ս ԱԳՆ-321): Մինչդեռ «Անտիտի» քերթբարճներինց շատ շատերը հիտճմանբով են գնահատում քանտասեղծի ինքնատիպ սարճանցն ու բոբրբարում երևտակայությունը: Իսկ «Ռազմիկ» շարարթերեթթ (Խմբ. Ո. Ճարդարյան) ոչ միայն պարբերաբար հրատարակում էր Միտմանբոյի քերթվածները, այլև նկատակահարճանք է համարում շարարթերբարում գնահել «Անտիտան» սարճում «ճանեստա քննադատությունը» որ անգամ մքն ալ ու այնքան սարճանավոր կերթալ վեր կը հանն մեր քանտասեղծ-աշխատակցին՝ Միտմանբոյի գնայլեյի սարճանցը» («Ռազմիկ», Ֆիլիպե, 1907, թիվ 56):

Չարճանյանը և մրա «Անտիտար» հանտիպ սարճանուցել են նաև ոչնչով շարդարթարճվող քննադատություն: Հատկոպես վրդովեցուցել էր Մարեն Գոարբերյանի «Ճարդարճան» գրթույլը (Փարթիզ, 1901), սր ինկարթարթված ու կեղծ պատկերի մեչ է ներկայացնում մեծ հայքնեստերի սարճոց գարճը:

10. Այաղես օրթինակ, 1906թ. Մաղկոպի 50 քանճանորթներինց հանցեակի քանճեղթեր ժամանակին են վճարել միայն երթեր: «Եթանի Հեղ, որ չեթ հուտանատում, գրամ է «Անտիտի» սրեկրտուս գարճովայնեթինց մեկը:...Ինչպե՛ս կարթալ եթ ստանց քանճեկին ստանտար, քերթ հրատարակել շարտանակ» (ԱԶՅ-503):

11. 1908 թ. 1-2-3-4 միտգյալ թիվը, օրթինակ, ամվտվում է 50 էջ, նույն ստաթիշքանի հաշորթ 8 համարները քերթումներ 46:

Վ Ե Բ Չ Ա Ր Ա Ն Ի Փ Ո Ւ Ս Ի Ե Ն

1. «Արարտալ», Փարթիզ, 1929, թիվ 14:

2. «Անտիտար» սկզբում թույս քնտայվեց իրթ երկամայա (թև տնեցավ անկանուն հրատարակություն), իսկ 1941-1946 թթ. քնցմիթումնց հետ վերածվեց վեցամայա հանցեակ: Վերթին համարթ թույս ահտավ 1949-ի ամտուեր Նրաճում, սակայն, ոչինչ չլր ստվում հանցեակի հրատարակությունը դուրթեկման մտակն: Չարճանյանի նամակներինց իմտնում ենթ, որ 1949-ի երկարթ և 1950-ի ստաչին միտգյալ թիվը սրատարտալ է եղել հրատարակությունը, սակայն «ճարդարճան քերթարճան» պատճառով (ԱԶՅ-347) մրա թույսքնճայումը ճճճվեկ է: Հանցեակի այլ համարթ ուրթյալ էլ թույս չի ահտնում: Եվ ստեստարթակ, «Անտիտար» այլևս հրատարակվեց: Համենայնցեպս, մեր

ճեթի ստակ երամ սարթարճերում հակարտակ սարճացուցալ սրև հակառակ վկայություն չենք հանցեպում: Ատանճին հեղինակներին նշանակամ 1954 թիվը, մեր կարթիթով, կերթ չանք:

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՅՈՒՐԻ ՍՐԱՊԻՐՆԻ

«ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՄԸ

Հրատարակության 1 ներկայացրել
բանասիրական ֆակուլտետի գիտխորհուրդը

Հրատարակչության խմբագիր Գ. Վ. Պետրոսյան
Տեխնիկական խմբագիր Հ. Ա. Հովսեփյան

Պատվեր 168: Հանձնված է չարվածքի 16.08.1999 թ.: Ստորագրված է
տպագրության 25.11.1999 թ.: Չափսը 84X108/32: Թուղթ տպագ. Տպագրու-
թյան եղանակը «օֆսեթ»: Յրատ. 12,2 մամուլ, տպագր. 14,25 մամուլ = 11,97
պայմ. մամուլի: Տպարանակ 300: Գինը պայմանագրային:

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալ. Մանուկյան փ. №1:

Երևանի պետական համալսարանի օպերատիվ պրոլգրաֆիայի
ստորաբաժանում, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1.